

Сухонос Віктор Володимирович
Сухонос Володимир Вікторович

СКЛАД ЗЛОЧИНУ: **закон, теорія та практика**

М о н о г р а ф і я

Суми
Університетська книга
2018

УДК 343.35(477)
ББК 67.308
С 91

Рекомендовано до друку вченою радою Сумського державного університету.
Протокол № 3 від 13.11.2017

Рецензенти:

О. В. Скрипнюк, заступник директора Інституту держави і права ім. В. М. Корещького НАН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заслужений юрист України;

П. П. Сердюк, головний науковий співробітник відділу науково-методичного забезпечення організації роботи в органах прокуратури Науково-дослідного інституту Національної академії прокуратури України, доктор юридичних наук, професор;

А. М. Кулиш, директор Навчально-наукового інституту права Сумського державного університету, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України

Науковий редактор:

Ю. С. Шемшученко, директор Інституту держави і права ім. В. М. Корещького НАН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАН України

Сухонос В. В.

С 91 Склад злочину: закон, теорія та практика: монографія /
В. В. Сухонос, В. В. Сухонос (мол.). Суми: Університетська книга, 2018. 200 с.

ISBN 978-966-680-840-3

У монографії на основі сучасних досягнень теорії кримінального права досліджується інститут складу злочину. Увага приділяється як аксіологічним, так і гносеологічним аспектам складу злочину, розглядаються його структура та теоретично-практичні аспекти реалізації.

Для науковців, викладачів і студентів, а також тих, хто цікавиться питаннями кваліфікації злочину.

УДК 343.35(477)
ББК 67.401.02

ISBN 978-966-680-840-3

© Сухонос В. В., Сухонос В. В. (мол.),
2018

© ТОВ «ВТД «Університетська книга»,
2018

Зміст

<i>Передмова</i>	8
Розділ I Злочин у гносеологічно-аксіологічному контексті: парадигми кваліфікації та складу	10
Глава 1 Кваліфікація злочинів: гносеологія, аксіологія, статус	10
1.1. Гносеологічний контекст кваліфікації злочину	10
1.2. Аксіологія кваліфікації злочину	14
1.3. Статус злочину в системі правопорушень	15
Глава 2 Склад злочину: гносеологічний та аксіологічний контексти	19
2.1. Склад злочину в гносеологічному контексті	19
2.2. Кримінальний закон і склад злочину	23
2.3. Аксіологічна парадигма складу злочину	29
Глава 3 Об'єкт і предмет злочину	34
3.1. Об'єкт злочину в загальнотеоретичній парадигмі	34
Розділ II Елементи складу злочину в контексті Кримінального кодексу України	34
3.2. Предмет злочину	38
3.3. Об'єкт злочину: питання класифікації	39
3.4. Об'єкт злочину: факультативні ознаки	41
Глава 4 Об'єктивна сторона злочину	43
4.1. Об'єктивна сторона злочину: гносеологічний та аксіологічний контексти	43
4.2. Протиправне діяння (дія і бездіяльність) як сутнісний елемент об'єктивної сторони	46
4.3. Суспільно небезпечні наслідки	51
4.4. Причинний зв'язок між діянням і суспільно небезпечними наслідками	56
4.5. Факультативні ознаки об'єктивної сторони	60
Глава 5 Суб'єкт злочину	63
5.1. Суб'єкт злочину: сутнісний аналіз	63

5.2. Суб'єкт злочину: питання осудності та віку	65
5.3. Спеціальний суб'єкт злочину	68
Глава 6 Суб'єктивна сторона злочину	72
6.1. Суб'єктивна сторона злочину в контексті гносеологічної та аксіологічної парадигми	72
6.2. Вина: загальнотеоретичний концепт	74
6.3. Умисел і його види	78
6.4. Необережність та її види	83
6.5. Проблематика складної форми вини	86
6.6. Мотив і мета злочину	89
6.7. Помилка: сутність та кримінально-правове значення	90
Глава 7 Стадії злочину	101
7.1. Незакінчений злочин у кримінально-правовій догматиці	101
Розділ III Специфікація складу злочину в контексті вітчизняного кримінального права	101
7.2. Готування до злочину	105
7.3. Замах на злочин	107
7.4. Добровільна відмова від вчинення злочину	109
Глава 8 Співучасть у злочині	111
8.1. Співучасть у злочині: гносеологічно-аксіологічний концепт	111
8.2. Види співучасті	115
8.3. Форми співучасті	121
8.4. Відповідальність співучасників	124
8.5. Відповідальність за співучасть у злочині: спеціальні питання	126
Глава 9 Множинність злочинів	130
9.1. Множинність злочинів та одиничний злочин: проблематика відмінності	130
9.2. Сукупність злочинів	135
9.3. Повторність злочинів	138
9.4. Рецидив злочинів	142
Глава 10 Юридичні особи: питання кримінально-правової відповідальності	144
10.1. Кримінально-правова відповідальність юридичних осіб: проблематика примусових заходів	144
10.2. Підстави кримінальної відповідальності юридичних осіб	146

Глава 11	Бланкетні норми Кримінального кодексу України як системотвірний чинник кримінального законодавства: концепт складу злочину	152
11.1.	Бланкетні норми Кримінального кодексу України: питання гносеології та аксіології	152
11.2.	Труднощі застосування бланкетних норм Кримінального кодексу України	155
Глава 12	Склад злочину: проблематика негативних ознак	158
12.1.	Негативні ознаки складу злочину у нормах Загальної частини Кримінального кодексу України	158
12.2.	Негативні ознаки складу злочину в нормах Особливої частини Кримінального кодексу України	164
Розділ IV	Кваліфікація злочинів: загальне та особливе	171
Глава 13	Кваліфікація злочинів: загальнотеоретична парадигма	171
13.1.	Правила кваліфікації злочинів у гносеологічному контексті	171
13.2.	Правила кваліфікації злочинів: питання класифікації	173
Глава 14	Загальні правила кваліфікації злочинів	176
14.1.	Вплив конституційних та кримінально-правових принципів на загальні правила кваліфікації злочинів	176
14.2.	Загальні правила кваліфікації злочинів, засновані на інших загальних підставах, встановлених в КК України	178
Глава 15	Окремі правила кваліфікації злочинів	181
15.1.	Окремі правила кваліфікації злочинів у межах одного складу злочину	181
15.2.	Окремі правила кваліфікації множинності злочинів	185
15.3.	Окремі правила зміни кваліфікації злочинів	189
Глава 16	Процес кваліфікації злочинів	190
16.1.	Процес кваліфікації злочинів: онтологічний концепт	190
16.2.	Процес кваліфікації злочинів: контекст послідовності	192
<i>Післямова</i>		198

*Доброму другу нашої родини
Литвиненку Олексію Семеновичу
присвячується*

Передмова

Кримінальний кодекс України, що набув чинності з 1 вересня 2001 року, відкрив нову сторінку в історії вітчизняного кримінального права і. Шістнадцять років – це достатній термін для того, щоб підбити деякі підсумки, осмислити шлях, який пройшли за цей час наука і практика при застосуванні Кримінального кодексу.

Впровадження кримінального закону висвітлює багатогранну діяльність державних правоохоронних органів, пов'язану з вирішенням різних питань, а саме:

- 1) кримінально-правової оцінки вчиненого;
- 2) призначення покарання;
- 3) звільнення від покарання та його відбування;
- 4) застосування примусових заходів медичного характеру тощо.

Кримінально-правова оцінка вчиненого складається з двох компонентів – відокремлення злочинного від незлочинного та кваліфікації злочину. На практиці обидва компоненти становлять ніби одну ціле, а в теорії вони розрізняються і розглядаються кожен окремо. Аксиологічний концепт такого підходу полягає в тому, що визнання вчиненого незлочинним виключає необхідність вирішення всіх інших питань кримінального права і, навпаки, якщо злочинним – викликає таку необхідність, причому на перший план виходить кваліфікація злочину, тобто встановлення відповідності останнього ознакам конкретного складу злочину. Кваліфікація злочинів є підставою для призначення покарання, звільнення від кримінальної відповідальності та покарання тощо. А разом це дозволяє констатувати, що кваліфікація злочинів становить центральне ядро застосування кримінального закону в слідчій та судовій практиці. І тут слід наголосити, що здійснення кваліфікації злочинів усіма правоохоронними органами і судом характеризує її діяльність як таку, що об'єднує ці органи і суд однаковими завданнями та обов'язками, що в кінцевому підсумку пов'язує їх.

Під час кваліфікації злочинів виявляються численні гносеологічні проблеми кримінального права в їх різноманітних поєднаннях, ви-

являються проблеми та уразливі місця кримінального закону, теоретичних концепцій тощо. Тут важливо розмежувати теоретичні положення кваліфікації злочинів, або теорію кваліфікації злочинів, з одного боку, і кваліфікацію злочинів на практиці слідчими і судьями — з іншого. Теоретичні положення відображають кваліфікацію видів злочинів у межах їх опису, у кримінально-правових нормах. Щодо практичних дій, то тут враховуються всі без винятку встановлені і доведені фактичні обставини вчиненого в його особистому прояві. Ці розмежування показують те, що чиста теорія кваліфікації злочинів не може рекомендувати «готові рецепти» кожного окремого злочину, тому що просто неможливо враховувати всі нюанси злочину, вчиненого в різних життєвих ситуаціях. Теорія кваліфікації злочинів явстановить собою фундаментальну наукову основу кримінально-правової оцінки злочинних діянь.

І сьогодні, коли Україна розбудовує правову державу, точна кваліфікація злочину на практиці є одним з найважливіших впливів такої розбудови не на словах, а реально.

Зазначене свідчить про актуальність запропонованої монографії і авторського прогнозу про певний інтерес до неї з боку практичних працівників і вчених, аспірантів та студентів вищих юридичних навчальних закладів.

Отже, можна констатувати, що склад злочину становить собою юридичну підставу кваліфікації злочину. Звернемо увагу на гносеологічну прогалину, адже в кримінальному законі є таке поняття як «склад злочину», а поняття «кваліфікація злочину» немає. До речі, і їх зміст у кримінальному законі не визначено. Він розкривається в теорії кримінального права. Як бачимо, теоретичні положення є підставою застосування кримінального закону, а саме: кваліфікації злочинів у слідчій та судовій практиці.

Злочин у гносеологічно-аксіологічному контексті: парадигми кваліфікації та складу

Г л а в а 1

Кваліфікація злочинів: гносеологія, аксіологія, статус

1.1. Гносеологічний контекст кваліфікації злочину

У сучасній науковій юридичній літературі питанню кваліфікації злочинів надається значна увага. Зокрема, у підручнику з кримінального права України за редакцією професорів В.В. Сташиса та В.Я. Тація кваліфікація злочинів визначається як точне встановлення вчиненого винним суспільно небезпечного діяння складу конкретного злочину, закріпленого в кримінальному законі¹. Деякі автори кваліфікацію злочинів тлумачать як «встановлення і юридичне закріплення точної відповідальності між ознаками вчиненого діяння і ознаками складу злочину, передбаченого у кримінально-правовій нормі»². Обидва визначення можна взяти за основу для розгорнутого розкриття змісту поняття «кваліфікація злочинів».

На наш погляд, зазначене поняття складається ніби з чотирьох частин. Перша визначає те, що кваліфікація злочину становить собою оцінку саме злочинного діяння, тобто діяння, яке має всі ознаки складу злочину, передбаченого КК України. Якщо, оцінюючи діяння, працівник правоохоронного органу доходить висновку, що воно не є злочинним, то й кваліфікація дії чи бездіяльності як злочину виключається. Слід мати на увазі, що кваліфікація злочинів – суб'єктивна категорія. Тому необхідно, щоб особа, яка дає правову оцінку вчиненому, мала, по-перше, знання кримінального права, по-друге, навички, з одного боку, виявляти ознаки вчиненого діяння, а з іншо-

го – порівнювати останні з ознаками складу злочинів, передбаченими у КК України, а також чітко дотримуватися законів логіки, які дають можливість встановлювати, збігаються чи не збігаються ті й інші. Як наслідок, можна констатувати, що швидкість проведення кваліфікації злочинів залежить від знання суб'єктом кримінального права і рівня його здібностей.

Друга частина кваліфікації злочину – це ознаки вчиненого діяння. На практиці зазначені ознаки відображаються в кримінальних справах. Також вони можуть використовуватися в навчальному процесі як практичні завдання з кримінального права, а в літературі – при висвітленні злочинних діянь, які мали місце або є вигаданими авторами тощо.

На практиці визначення зазначених ознак встановлюються шляхом їх аналізу суб'єктом, під час якого ці ознаки відокремлюються від інших, конкретизуються й деталізуються.

Третя частина кваліфікації злочину, як уже зазначалося, становить собою порівняння виявлених ознак злочину з ознаками відповідної статті КК України. Як вчені, так і практики цю частину називають “ознаками складу злочину”, що характеризують об'єктивну сторону конкретної статті КК України і відокремлюють один склад злочину від іншого. Але слід мати на увазі, що ознаки складу злочину передбачаються не тільки в диспозиціях статей Загальної і Особливої частини КК України, а ще й в інших нормативно-правових актах, посилання на які зроблені в бланкетних диспозиціях статей Особливої частини КК України.

Четверта частина кваліфікації злочинів передбачає встановлення і юридичне закріплення точної відповідності між ознаками, наведеними нами у другій і третій частинах. Таке встановлення полягає в порівнянні фактичних ознак вчиненого діяння з ознаками конкретного складу злочину і констатації в разі збігу їх тотожності.

У подальшому отримані висновки стосовно винуватої особи фіксуються або в постанові про притягнення до кримінальної відповідальності, обвинувальному висновку, або у вирокі. Тобто вказується, що фактичні ознаки вчиненого діяння точно відповідають ознакам конкретного складу злочину.

Отже, *кваліфікацію злочинів* слід визначити як встановлення і юридичне закріплення точної відповідності між фактичними ознаками вчиненого і ознаками складу злочину, передбаченими кримінальним законом та іншими законами і нормативно-правовими ак-

тами, посягання на які зафіксовані в бланкетних диспозиціях статей Особливої частини КК України.

Щодо практичних працівників, то вони під кваліфікацією злочинів розуміють встановлення у вчиненому діянні ознак відповідного складу злочину, передбаченого статтею КК України.

Як бачимо, кваліфікація злочинів, з одного боку, є процесом, а з іншого — результатом. Як процес буде відбуватися, по-перше, виявлення фактичних ознак вчиненого діяння, по-друге, вибір кримінально-правової норми, тобто статті Особливої частини КК України, а в разі бланкетності останньої — інших законів або нормативно-правових актів, на які є посилання. І, нарешті, останнє — це опрацювання дій суб'єкта кваліфікації злочинів у їх порівнянні. Проте слід зауважити, що такий процес поділяється на вказані складові частини лише теоретично. Насправді ж у думках практичного працівника, тобто суб'єкта кваліфікації злочинів, усі наведені частини доповнюють одна одну й органічно взаємопов'язані між собою, а весь процес проходить як одне ціле. Кваліфікація злочину розуміється як результат. Інакше кажучи, це висновок про те, що фактичні ознаки вчиненого діяння відповідають ознакам складу злочину, передбаченого КК України, а також, якщо диспозиція статті бланкетна, ще й іншими законами або нормативно-правовими актами, посилання на які є в зазначеній диспозиції. При цьому таке закріплення відбувається, як уже зазначалося, у підготовленому документі, де фіксуються ознаки вчиненого діяння, передбачені в конкретній статті Особливої частини КК України. І тут практикам слід мати на увазі, що при цьому, з метою скорочення оформлення вчиненого не вказуються ні статті Загальної частини КК (крім випадків незакінченого злочину і співучасті в ньому), ні інші закону та нормативно-правові акти, на які зроблені посилання в статті Особливої частини КК України, якщо її диспозиція бланкетна.

Дехто з науковців та й практичних працівників може заперечити і сказати, що кожний злочин супроводжується великою кількістю обставин і фактів. Вважаємо, що далеко не всі ці факти мають кримінально-правове значення, тобто не всі впливають на злочинність і на її покарання. Наприклад, час вчинення злочину має суттєве значення для доведення факту злочину, проте з погляду кримінального права на кваліфікацію злочину не впливає. Таким чином можна констатувати, що встановлення фактичних обставин справи відповідає правовій нормі, що утворює певний склад злочину, а за своєю логічною

формою – дедуктивному силогізму. У ньому встановлені фактичні обставини фіксуються в меншому обсязі.

Проте процес кваліфікації не можна в цілому зводити тільки до дедукції, досягнення істини неможливе без взаємозв'язку дедукції та індукції, оскільки встановлення фактичних обставин кримінальної справи, як і можливе накопичення різних фактів, відбувається здебільшого індуктивним шляхом.

У юридичній літературі розглядаються два види кваліфікації злочинів – “офіційна (легальна) і неофіційна (доктринальна)”³.

Офіційна (легальна) кваліфікація злочинів – це їх кримінально-правова кваліфікація, що здійснюється за конкретною кримінальною справою особою, яка на це уповноважена державою, а саме: слідчим, прокурором, суддею та ін.

Неофіційна (доктринальна) кваліфікація злочинів є їх правовою оцінкою, що здійснюється окремими громадянами, зокрема науковими працівниками, авторами статей, монографій, підручників, навчальних посібників тощо.

На наш погляд, неофіційна кваліфікація злочину не є якісно однаковою і за змістом її можна поділити на дві частини. До першої належить основна неофіційна частина кваліфікації злочину, яку надають, як зазначено вище, громадяни. Проте їх кваліфікація злочинного діяння, як правило, не має жодної ознаки, які має офіційна кваліфікація злочину. Тому цю частину слід так і називати – неофіційною кваліфікацією злочинів.

Певний інтерес становить друга частина визначення неофіційної кваліфікації злочинів, яку, з одного боку, дають учасники кримінального процесу, тобто обвинувачений, захисник, потерпілий, підозрюваний, цивільний позивач та інший у своїх заявах з конкретної кримінальної справи, а з іншого – Пленум Верховного Суду України. Як правило, зміст визначення кваліфікації злочину різний.

Слід зауважити, що поділ кваліфікації злочину на офіційний і неофіційний не пов'язаний з точністю кваліфікацій злочину. Інколи й неофіційна кваліфікація злочину може бути правильною.

Зазначимо, що вченими кваліфікація злочину розглядається переважно стосовно окремих видів злочинів (проти власності, основ національної безпеки України, проти життя та здоров'я особи та ін.), які належать до Особливої частини кримінального права України.

1.2. Аксіологія кваліфікації злочину

Значення кваліфікації злочинів багатопланове. Вона має загально-соціальний і кримінально-правовий характер. Загальносоціальне значення кваліфікації злочинів характеризує стан соціально-правової системи, з одного боку, і становить фундамент забезпечення законності в державі, а з іншого — посідає центральне місце у формуванні правової держави в Україні. У цілому про дотримання законності в державі, її забезпечення свідчить, у першу чергу, те, наскільки застосовані репресії відповідають кримінально-правовому закону в цілому та наскільки об'єктивно контролюється кваліфікація вчинених суспільно небезпечних діянь зокрема.

Оцінити формування правової держави можна за двома параметрами. Перший — це зміст і форма закону, особливо кримінального. Зміст закону полягає в тому, якою мірою державна воля, яка, по суті, виражає волю бюрократії, що знаходиться на чолі влади, а також великого капіталу, відповідає волі громадян України; наскільки обгрунтовані взяті під охорону закону суспільні відносини як найбільш важливі і цінні в державі; як реагує держава на злочини, тобто суспільно небезпечні діяння; як фактично, а не декларативно злочини диференційовані за ступенем суспільної небезпечності, яка відображена в санкціях статей Особливої частини КК України.

Як уже зазначалося, кримінально-правове значення кваліфікації злочинів є багатоплановим і виявляється в декількох випадках. Розрізняючи основні і визначні з них, необхідно констатувати, що правильна й точна кваліфікація злочинів — це:

- а) забезпечення дотримання законності при здійсненні правосуддя;
- б) відображення соціально-політичної і юридичної оцінки вчиненого діяння;
- в) гарантування прав і законних інтересів винуватого та сприяння індивідуалізації кримінальної відповідальності й покарання в точній відповідності щодо норм КК України;
- г) визначення можливостей застосування інституту звільнення від кримінальної відповідальності та погашення судимості;
- д) забезпечення порядку розслідування злочинів відповідно до КПК України;
- е) можливість надання правильної характеристики стану, структури і динаміки злочинності, а також вироблення ефективних заходів боротьби з нею.

Наведена кваліфікація злочинів забезпечить дотримання правоохоронними органами, органами виконавчої влади та судом конституційного принципу законності й принципів, які з нього випливають.

Загальним положенням, у якому яскраво висвітлюється кримінально-правове значення точної кваліфікації злочинів, є положення, що міститься в ч. 1 ст. 2 КК України, де передбачено таке «підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно-небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом»⁴.

При точній кваліфікації злочину гарантуються права та законні інтереси винуватого суб'єкта за рахунок індивідуалізації кримінальної відповідальності й покарання, а також наслідків, які з цього випливають, оскільки вони забезпечують застосування тієї статті Особливої частини КК України, яка відповідає вчиненому діянню, норм Загальної частини КК України, що регламентують можливість притягнення до кримінальної відповідальності за готування до злочину, призначення покарання з урахуванням ступеня суспільної небезпечності злочину та суб'єкта злочину тощо.

Ураховуючи наведене, можна стверджувати, що правильна кваліфікація злочину має важливе значення і в кримінології, тому що на її підставі висвітлюється якісна структура злочинності та розробляються необхідні заходи з її попередження. Якщо кваліфікація злочинів є неправильною, то це дасть неправильну картину стану та динаміки злочинності, що, у свою чергу, спричинить помилки в плануванні профілактичної роботи. Також слід зазначити, що кваліфікація злочинів має певне значення і в правозастосуванні, тому що успіх або труднощі в кваліфікації надають законодавцю інформацію щодо ступеня правозастосовної ефективності тих чи інших кримінально-правових норм і можуть бути підставою для внесення до них необхідних змін і доповнень⁵.

1.3. Статус злочину в системі правопорушень

Відомо, що злочини – це найбільш суспільно небезпечний вид правопорушень. Посягання на охоронювані суспільні відносини, наприклад, посягання на життя та здоров'я особи, на статеву свободу та статеву недоторканість, на основи конституційного ладу та інші, як правило, є злочинними. Проте є багато об'єктів, посягання на які

можуть бути і злочинами, і іншими правопорушеннями – цивільно-правовими деліктами, адміністративними або дисциплінарними проступками. Тому дуже важливо вміти відокремлювати злочин від інших правопорушень, відповідальність за які регламентується в адміністративному, господарському, податковому, фінансовому праві тощо.

Злочини і незлочинні правопорушення розрізняють за трьома основними критеріями:

- 1) об'єкт;
- 2) суспільна небезпека;
- 3) вид протиправності.

Із наведеного випливає, що об'єктами злочинів є інтереси, яких в інших галузях права немає внаслідок їх особливої цінності (наприклад, об'єкти злочинів проти основ конституційного ладу України).

Найближчим до кримінального законодавства за різноманітністю охоронюваних інтересів є Кодекс України про адміністративні правопорушення (КпАП)⁶. Відповідно до ст. 9 КпАП **адміністративним правопорушенням** (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність. Предметом його регламентації є гідність людини і громадянина, санітарно-епідеміологічна безпека населення тощо.

Стосовно суспільної небезпеки, то вона є і залишається виключною ознакою злочину. Незважаючи на те що незлочинні правопорушення також певною мірою є негативними, та їх характер і ступінь антисоціальності ніколи не досягають ситуації кримінального рівня, який у кримінальному законодавстві має назву суспільної небезпеки. І хоча деякі злочини на перший погляд, і нагадують адміністративні правопорушення, проте завжди завдають більшої шкоди, їх вина є антисоціальною, мотиви злочинні, а способи вчинення більш суспільно небезпечні. Практика свідчить, що законодавець і суди при тлумаченні норми права завжди намагаються якомога точніше розмежувати злочини і правопорушення. По-перше, звертається увага на розмір завданої шкоди особі, суспільству, державі. Матеріальна шкода підтверджується у формальному вираженні, а фізична – у чітко фіксованих показниках втрати працездатності, органів або їх функцій (ст. 121–128 КК України). У військових злочинах, щоб відме-

жувати злочин від інших дисциплінарних проступків КК України як ознаку називає час, обставини, місце вчинення злочину. Наприклад, самовільне залишення військової частини або місця служби кваліфікується за ч. 1 ст. 407 КК України, якщо суб'єкт не з'явився через три доби⁷, а до трьох діб – це буде дисциплінарний проступок.

Якщо взяти суб'єктивну сторону злочину, то закон частіше за все звертає увагу на мету, мотив і форму вини в цілому, які відрізняють злочин від незлочинного правопорушення. Наприклад, умисне легке тілесне ушкодження (ст. 125 КК України) – злочин, а необережне – проступок⁸.

Чітка розмежувальна ознака – вид протиправності. Злочин завжди забороняється кримінальним законом України під загрозою покарання. Незлочинні правопорушення регулюються іншими галузями права, про що вже зазначалося.

Відмінність злочину від правопорушення стосується і санкцій. За злочини настає кримінальна відповідальність як більш сувора, ніж заходи дисциплінарного, господарського, трудового впливу.

Необхідність розмежування злочинів і дисциплінарних проступків зазвичай виникає при вчиненні службових і військових злочинів. Практика свідчить, що досить часто за дисциплінарними проступками ховається злочин, у тому числі й за порушення правил техніки безпеки. Також слід мати на увазі, що злочин – це завжди діяння, а аморальні вчинки можуть виявлятися не тільки в поведінці, а й у способі мислення чи висловлювань, і вони завжди менш антисоціальні. Як правило, шкода від них має соціально-психологічний зміст: приниження честі і гідності особи та ін. Хотілося б наголосити, що чітке розмежування злочинів та аморальних проступків проходить за ознакою протиправності. Якщо злочини заборонені кримінальним законом, то аморальні проступки взагалі не регламентуються правовими нормами. Норми гідності можуть бути письмовими та усними (наприклад, звичаї). До перших належать клятва Гіппократа – кодекс лікарської етики, кодекс офіцерської честі, етичний кодекс журналістів тощо.

Слід також урахувати вимоги ч. 1 ст. 11 КК України, яка чітко закріпила три ознаки злочинів: передбаченість у законах про кримінальну відповідальність, суспільну небезпеку діяння та винність. Перша – передбаченість діяння КК України – є формальною, що відображає протиправність. Інші ознаки – суспільна небезпека та винність – є матеріальними, такими, що розкривають соціально-психологічну природу злочину.

Проте ч. 2 ст. 11 КК України прямо вказує на те, що “не є злочином дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі”⁹.

Для того, щоб застосувати ч. 2 ст. 11 КК України необхідно, як зазначалося вище, встановити, по-перше, наявність у вчинюваній поведінці формальних ознак діяння, яке передбачено в КК, тобто всіх тих об’єктивних у суб’єктивних ознак, що у відповідній статті Особливої частини КК характеризують певний злочин. Наприклад, якщо при зловживанні владою або службовим становищем (ч. 1 ст. 364 КК України) відсутня істотна шкода охоронюваним правам, свободам та інтересам окремих громадян або держави чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб, і воно не було спрямоване на заподіяння такої шкоди, то подібне зловживання не підпадає під ч. 2 ст. 11 КК України, тому що в ньому немає однієї з ознак цього складу злочину. Таке діяння належить не до злочинів, а до службових проступків. По-друге, необхідно визнати діяння таким, що лише формально містить у собі ознаки діяння, передбаченого КК України. Тобто воно не містить тієї суспільної небезпеки, яка є типовою для злочину, і тому визнається малозначним. По-третє, слід урахувувати суб’єктивну характеристику малозначного діяння: воно об’єктивно не тільки не завдало шкоди, а й суб’єктивно не було спрямоване на заподіяння значної, істотної шкоди. Тільки сукупність цих умов дає можливість визначити діяння малозначним, тобто таким, що не є злочином.

Виходячи з наведеного, ми можемо констатувати, що злочини від незлочинних правопорушень і аморальних проступків відрізняються за:

- загальним об’єктом, більш широким та різноманітним, ніж в інших галузях права;
- антисоціальністю, яка у злочинах є найвищою, і називається “суспільною небезпекою”.

Основою розмежування в самій суспільній небезпеці є заподіяна шкода, тому що інтереси громадян, суспільства і держави охороняються законом. З-поміж інших ознак можна визначити прямий умисел, мотивацію, суспільно небезпечні дії, зокрема групою, з використанням службового становища або зброєю.

Слід пам'ятати, що в кримінальному праві обґрунтовано визнається, що саме суспільна небезпека є тим критерієм, який повинен бути покладений в основу відмежування злочину від інших правопорушень. Однак щодо питання, як саме вона виконує цю розмежувальну функцію, серед науковців єдності немає.

Г л а в а 2

Склад злочину: гносеологічний та аксіологічний контексти

2.1. Склад злочину в гносеологічному контексті

Визначення злочину (як легальне, так і доктринальне) вказує на юридичні і соціальні ознаки, що притаманні останньому. Ці ознаки (протиправність, суспільна небезпечність, винуватість та караність) дають можливість відокремити злочинне діяння від інших правопорушень і діянь, які не є злочином. Кваліфікація злочинів, якщо їх визначити у найбільш загальному вигляді як результат, — це фіксація тотожності ознак фактично вчиненого суспільно небезпечного діяння ознакам складу злочину. Отже, для того, щоб виокремити із загальної кількості злочинних діянь певний злочин (наприклад, крадіжку або вбивство, грабіж або дезертирство) і існує особливе поняття складу злочину. Зазначене надає підстави стверджувати, що дослідження складу злочину є головним ядром теорії кримінального права.

При дослідженні складу злочину вивчаються декілька визначальних положень Загальної частини кримінального права України, які, з одного боку, покладені в основу конкретних складів злочину і є предметом його Особливої частини, а з іншого — визначають собою з'єднувальний стрижень останніх. У теорії кримінального права склад злочину визначається як сукупність або система об'єктивних і суб'єктивних ознак, які відповідно до кримінального закону, характеризують суспільно небезпечне діяння як злочин¹⁰.

Склад злочину отримав таку назву саме тому, що складається з кількох частин, які мають назву елементів складу злочину. Відомо, що до складу злочину належать чотири елементи, які у своїй сукупності утворюють взаємопов'язану систему і знаходяться у складі зло-

чину в конкретно визначеній послідовності, тобто кожний елемент має своє задалегідь відведене йому місце. Така жорстка послідовність обумовлена специфікою кожного елемента та зв'язку між ними.

Елементами складу злочину є:

- 1) об'єкт злочину;
- 2) об'єктивна сторона злочину (складу злочину);
- 3) суб'єкт злочину;
- 4) суб'єктивна сторона злочину (складу злочину).

Отже, у повному складі злочину повинні бути всі чотири елементи. Відсутність хоча б одного з них визначає і відсутність складу злочину в цілому. Зазначене дає право стверджувати, що насправді кримінальний закон і його застосування на практиці свідчать, що кожен склад злочину має бути конкретним. Це полягає в тому, що в складі злочину міститься сукупність ознак, що характеризують його елементи і склад у цілому, які притаманні, згідно з кримінальним законом, конкретному виду злочину¹¹. Інакше кажучи, під складом злочину слід розуміти однорідну групу юридичних ознак, що характеризують злочин з якогось одного боку, наприклад, склад вбивства, склад крадіжки, грабежу, бандитизму тощо. У конкретному злочині повинні акумулюватися загальні ознаки, притаманні саме цьому виду злочину, які виявляються в кожному окремому діянні цього виду. Водночас, у разі вияву багатьох окремих діянь ознаками загального для цього виду складу злочину в кримінальному законі визнаються лише ті, які, по-перше, повторюються в будь-якому окремому діянні конкретного виду, по-друге, є суттєвими, і, по-третє, характеризують їх суспільну небезпечність.

Конкретні склади злочинів та їх ознаки передбачені в кримінальному законі — статтях Особливої і Загальної частин КК України. Також вони можуть бути визначені в інших законах або нормативних актах, посилання на які є в багатьох бланкетних диспозиціях статей Особливої частини КК України.

Якщо більше заглибитися в теорію кримінального права, то слід констатувати, що в загальному розумінні складу злочину відображені закономірності побудови будь-якого конкретного складу злочину і його елементів, а також сконцентровані поняття всіх без винятку елементів і ознак, притаманних усім конкретним складам злочинів, та ознак, що виявляються в окремих складах злочинів. Таке поняття є теоретичною основою пізнання конкретних складів злочинів в їх кон-

кретизованому сенсі, упорядкованому, систематичному вигляді. Загальне розуміння складу злочину і його зміст є результатом використання загальнонаукового методу руху від абстрактного до конкретного в мисленні, незалежно від того, фіксувалося застосування цього методу у свідомості основоположців цього поняття чи ні.

Можна стверджувати, що правильна кваліфікація злочинів неможлива без уявлення складу і змісту відповідних правових норм, тобто без їх тлумачення. Дійсно: якщо сам злочин становить собою суспільно небезпечне діяння особи, то після проведення певної роботи від загального до конкретного ми можемо стверджувати, що є наявні ознаки складу злочину, а це вже юридичне розуміння, визначене в кримінальному законі. Слід пам'ятати, що кількість ознак злочину і складу злочину неоднорідна, тому що останній завжди має сукупність типізованих ознак і його обсяг вказує на конкретний злочин, тобто фактично є злочином. А оскільки склад злочину завжди висвітлює не фактичне суспільно небезпечне діяння, а всі подібні діяння певного виду, то він є ширшим від кожного злочину. Якщо конкретний склад є юридичним поняттям певного виду, то загальне поняття складу є поняттям про структуру і ознаки всіх конкретних складів злочинів. У ньому узагальнені ознаки, що характеризують об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт, суб'єктивну сторону всіх складів злочинів, що є в кримінальному законодавстві. А, отже, ці загальні ознаки і є нібито теоретичним фундаментом для вивчення конкретних складів злочинів. Слід розуміти, що загальний і конкретний склад злочинів мають різні призначення.

Конкретний склад злочину — це визначення в кримінальному законі злочину певного виду, а тому, якщо в діянні особи встановлено всі ознаки конкретного складу злочину, то це є підставою для кримінальної відповідальності.

Залежно від загального розуміння складу злочину в теорії кримінального права розрізняють його родовий і видовий склад. До першого належить узагальнена характеристика однорідних злочинів, що мають сукупність ознак, притаманних тільки цим злочинам. Однорідні злочини в чинному Кримінальному кодексі України знаходяться в одному розділі його Особливої частини, наприклад, Розділ II “Злочини проти життя і здоров'я особи”¹². І тут також слід пам'ятати, що *родовий склад* охоплює загальну характеристику видових складів цього самого розділу¹³. *Видовий склад* злочину — це характеристика окремих видів злочинів, об'єднаних за загальним зра-

зком в одній главі відповідного розділу КК України. Наприклад, розділи III, IV, V та ін.¹⁴

Важливо зрозуміти, що склад злочину – реально існуюча система ознак, а не плід людської фантазії. А якщо це об'єктивна реальність, то її можна пізнати й використати в практичній діяльності. Зазначене дає можливість стверджувати, що відображений і деталізований у свідомості практичного працівника зміст кожного конкретного складу злочину, його елементів і ознак надає можливість порівняти:

- а) цей склад злочину, його елементи і ознаки;
- б) фактично вчинене суспільно небезпечне діяння та його ознаки.

Важливе значення має і визначення співвідношення понять «злочин» та «склад злочину». Ці поняття взаємопов'язані, але не ідентичні. По-перше, поняття злочину характеризується чотирма ознаками, а саме: суспільна небезпечність, протиправність, винність і караність. Поняття складу злочину також характеризується чотирма, але не ознаками, а елементами, до яких, як зазначалося вище, належать об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт та суб'єктивна сторона. По-друге, до поняття складу злочину не включається така ознака складу злочину, як караність. По-третє, поняття злочину відокремлює все злочинне від усього незлочинного, а поняття складу злочину визначає кожен вид злочину і відокремлює його від інших, що впливає на правову оцінку вчиненого. По-четверте, поняття злочину відображає соціально-правову сутність будь-якого злочину, а поняття складу злочину – його правову структуру. Крім того, поняття злочину і конкретні склади злочинів визначені в кримінальному законі. Так, поняття злочину визначено у ст. 11 КК України, а конкретні склади злочинів – в статтях Особливої частини та ст. 18–49 Загальної частини КК України, а також, як уже зазначалося, інших законах та нормативних актах, на які є посилання в бланкетних диспозиціях Особливої частини КК України.

Слід пам'ятати, що кожен елемент складу злочину характеризується ознаками, які визначені у кримінальному законі. У загальному розумінні складу злочину об'єктивні і суб'єктивні ознаки, що його характеризують, поділяються на обов'язкові, у тому числі альтернативні, і факультативні. **Обов'язкові ознаки** – це такі ознаки, наявність яких є необхідною у будь-якому складі злочину, а відсутність хоча б однієї з них виключає наявність складу злочину.

До *факультативних* належать ознаки, які не є в кожному складі злочину: в одних складах злочинів вони передбачені і є для цих складів обов'язковими, а в інших – ні.

Кожен елемент у загальному розумінні складу злочину характеризується обов'язковими та факультативними ознаками. Так, об'єкту злочину притаманна одна обов'язкова ознака – тобто об'єкт і дві факультативні ознаки: 1) предмет злочину і 2) потерпілий від злочину.

Об'єктивна сторона складу злочину характеризується обов'язковою ознакою – дінням і вісьмома факультативними ознаками: 1) наслідки; 2) причинний зв'язок між дінням і наслідками; 3) місце; 4) час; 5) обставини (умови); 6) спосіб; 7) знаряддя та 8) засоби вчинення злочину.

Слід зазначити, що наслідки і причинний зв'язок між дінням і наслідками є факультативною ознакою щодо всіх складів злочинів і водночас обов'язковими для злочинів з матеріальним складом.

Щодо суб'єкта злочину, то йому притаманні три обов'язкові й одна факультативна ознаки. Обов'язковими є:

- фізична особа (ст. 18 КК України);
- осудна особа (ст. 19 КК України);
- особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності (ст. 22 КК України).

Факультативною є передбачена кримінальним законом додатково до зазначених вище ознака, що характеризує особливості суб'єкта злочину, тобто “спеціальний суб'єкт злочину”.

Суб'єктивна сторона складу злочину – це внутрішня сторона злочину, яка розкриває психічні процеси, що характеризують свідомість і волю особи під час вчинення злочину. Вона має одну обов'язкову ознаку, якою є вина і дві факультативні ознаки, до яких належать: а) мотив та б) мета.

2.2. Кримінальний закон і склад злочину

Відомо, що основу кваліфікації злочину становить конкретний склад злочину, передбачений диспозицією відповідної статті Кримінального кодексу України. Конкретний склад злочину визначається в кримінальному законі не як певне ціле, а у вигляді його ознак. Ознака складу злочину – це поняття, виражене в кримінальному законі одним терміном або кількома, а також, в окремих випадках, в іншому

законі та/або іншому нормативному акті чи міжнародному договорі. Слід мати на увазі, що ознаки складу злочину з позицій їх визначення в кримінальному законі можуть бути класифіковані ще за деякими критеріями. Після обов'язкових і факультативних ознак це є:

- нормативне джерело;
- кримінально-правова значущість;
- ступінь суспільної небезпеки;
- гносеологічна сутність;
- визначеність;
- ступінь постійності;
- специфіка кримінального опису в законі.

Проаналізуємо деякі з них. Так, за таким критерієм, як нормативне джерело, ознаки складу злочину передбачаються, по-перше, у статті Особливої частини КК України, яка встановлює відповідальність за цей вид злочину; по-друге, в назвах розділів Особливої частини КК України; по-третє, у статтях Загальної частини КК України; по-четверте, в інших (некримінальних) законах або інших нормативно-правових актах України, посилання на які є в бланкетних диспозиціях статей Особливої частини КК України, по-п'яте, у міжнародних договорах України, на які також є посилання.

У диспозиції статей Особливої частини КК України визначаються ознаки, які індивідуалізують конкретний склад злочину, а також відокремлюють цей склад від інших складів злочину, при цьому завжди всі ці ознаки належать до об'єктивної сторони, а за їх наявності є всі факультативні ознаки.

Крім того, у диспозиціях деяких статей Особливої частини КК України передбачаються окремі ознаки, що характеризують об'єкт злочину (наприклад, у ч. 1 ст. 296 КК України), суб'єкт злочину (наприклад, ст. 364, 364-1, 365, 365-2, 368) і суб'єктивну сторону (окремо в ст. 115, 119 та в багатьох інших статтях КК України). Слід зазначити, що ознаки об'єктивної сторони конкретного складу злочину передбачаються тільки в диспозиціях статей Особливої частини КК України.

У назвах розділів КК України визначаються, можна сказати, типі, а також родові об'єкти злочинів, наприклад, у назві другого розділу до такого об'єкта можна віднести особу, а до родового об'єкта — її життя і здоров'я.

Стосовно норм Загальної частини КК України, то вони містять, по-перше, ознаки, загальні для всіх або багатьох складів злочинів,

які характеризують їх об'єкт і суб'єктивну сторону; по-друге, ознаки, притаманні незакінченому злочину (готування, замах) і складу злочину щодо не його виконавців (організатор, підбурювач і пособник, ст. 27 КК України), а по-третє, ознаки, наявність яких виключає злочин як такий. Наприклад, у ч. 1 ст. 1 КК України вказується на деякі об'єкти, які охороняються законом: правове забезпечення охорони прав і свобод людини та громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства¹⁵. Проте цей перелік не є вичерпним, остаточний варіант перераховується в розділах КК України.

Суб'єкт злочину визначається у ч. 1 ст. 18 КК України, а в ст. 19, 20, 22 КК України конкретизуються такі його ознаки, як осудність, вік, обмежена осудність.

У ст. 23 КК України визначені вина та її форми, а в ст. 24, 25 КК України ці форми конкретизуються. Частина 2 ст. 13 КК України містить визначення незакінченого злочину, а в ст. 14 та 15 КК України конкретизуються його стадії.

Стаття 26 КК України надає визначення поняття співучасті, зміст якої розкривається в ст. 27, 28, 29 КК України. Слід зазначити, що саме в цих статтях відображені та закріплені відсутні в статтях Особливої частини КК України ознаки складу злочину в діяннях співучасників, які не є його виконавцями, а виконують роль організатора, підбурювача або пособника. Як уже зазначалося, Загальна частина КК України містить норми, що виключають злочинність діяння і, відповідно, склад злочину. До таких належать ознаки, передбачені в ч. 2 ст. 11 КК України, ч. 2 ст. 22 КК України, ч. 2 ст. 31 КК України, ст. 36–43 КК України.

Як уже зазначалося, відповідно до ч. 2 ст. 11 КК “не є злочином дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі”¹⁶. Відповідно до зазначеної норми ознакою, яка викликає наявність складу злочину є відсутність суспільної небезпеки вчиненого.

Слід зазначити, що ст. 36–43 КК України передбачають обставини, що виключають злочинність діяння, яке містить ознаки, що виключають наявність складу злочину.

У бланкетних диспозиціях статей Особливої частини КК України або не вказані ознаки складу злочину, або висвітлюються, але не всі. Відсутні визначаються повністю або частково в інших (не кримінальних) законах, або інших нормативно-правових актах України або міжнародних договорах, посилання на які є у названих диспозиціях¹⁷.

Ознаки складу злочину за своєю значущістю можна поділити на дві групи: 1) позитивні і 2) негативні. До першої групи належать ознаки, які вказують на наявність складу злочину, а до другої – на його відсутність. Таку термінологічну назву ознак запропоновано виключно з погляду їх впливу на наявність чи відсутність складу злочину, тому що з загальносоціальної позиції їх значення діаметрально протилежне: позитивними, тобто прийнятними, є ті ознаки, які вказують на відсутність складу злочину, а негативними, тобто неприйнятними – на його наявність.

Якщо уважно прочитати диспозиції статей Особливої частини КК України, то можна зрозуміти, що позитивних ознак більше, ніж негативних. За ступенем суспільної небезпеки ознаки складу злочину поділяються на такі групи:

- 1) *конститутивні* – притаманні як основному, так і кваліфікованому та привілейованому складам злочину (ст. 66–67 КК України);
- 2) *кваліфіковані* – ознаки, які становлять собою обтяжуючі обставини, що включені до складу злочину (ст. 67 КК України);
- 3) *привілейовані* – ознаки, що пом'якшують обставини (ст. 66 КК України).

Обтяжуючі та пом'якшувальні обставини є, відповідно, кваліфікованими та привілейованими ознаками. Проте останні на кваліфікацію злочинів не впливають, а враховуються лише в разі призначення покарання.

За гносеологічною сутністю ознаки можна поділити на дві групи:

- 1) об'єктивні – ознаки, що характеризують об'єкт і об'єктивну сторону складу злочину;
- 2) суб'єктивні – суб'єкт і суб'єктивну сторону складу злочину.

Академік В. М. Кудрявцев пропонує поділити ознаки складу злочину за критерієм визначеності. На його думку, ознаки складу злочину можна поділити на:

- 1) визначені – ознаки, зміст яких розкритий законодавцем безпосередньо в законі;

2) оцінювальні — ознаки, зміст яких не розкрито, а значною мірою визначається свідомістю юриста, який застосовує закон з урахуванням вимог КК і обставин конкретної справи¹⁸.

Погоджуючись з наведеним визначенням оцінювальних ознак, хотілося б заперечити автору зазначеної праці, де він відносить оцінювальні ознаки до одного з різновидів змінних ознак¹⁹, оскільки, по-перше, оцінювальні і змінні ознаки — це самостійні і різні правові категорії, а, по-друге, сутність оцінювальних ознак не змінюється протягом дії конкретного кримінального закону. Їх зміст юристом розкривається суб'єктивно, відповідно до його досвіду і правових знань, а також прихильності до тієї чи іншої теоретичної концепції кримінального права, інтересів тощо і, як наслідок, може бути різною. Тому за ступенем постійності ознаки складу злочину слід поділяти також на дві групи:

- 1) постійні — зміст їх залишається незмінним за весь час дії кримінального закону і не залежить від обставин вчинення злочину;
- 2) непостійні (змінні) — зміст може змінюватися без зміни тексту диспозиції конкретної статті Особливої частини КК України²⁰.

На наш погляд, даючи характеристику непостійних ознак складу злочину, необхідно вказати на два їх різновиди: 1) бланкетні — тобто, як уже зазначалося, ознаки, що передбачені в інших (некримінальних) законах, інших нормативно-правових актах або міжнародних договорах України, посилання на які передбачені в бланкетних диспозиціях статей Особливої частини КК України та 2) ознаки, що знають змін унаслідок норм Загальної частини КК України.

У юридичній літературі (здебільшого в Росії) пропонується поділяти ознаки складу злочину за специфікою термінологічного визначення в законі, тобто описову. Не можна погодитися з таким твердженням, оскільки в самому опису передбачається поділ ознак на такі, які визначені:

- а) загальноживаними термінами (наприклад, державне або особисте майно);
- б) науково-теоретичними термінами (наприклад, епізоотія);
- в) спеціальними юридичними термінами (наприклад, розкрадання)²¹.

Слід констатувати, що у наведеній нами класифікаційній системі ознак складів злочину будь-яка ознака має своє місце в кожній кла-

сифікаційній групі. Наприклад, чуже майно як предмет злочину є факультативною ознакою, а як предмет розкрадання, передбаченого статтями розділу 6 КК України, – обов’язковою ознакою складу злочину і розглядається як ознака:

- яка передбачена певною статтею Особливої частини КК України;
- позитивна;
- конститутивна;
- об’єктивна;
- визначена;
- постійна;
- описана в кримінальному законі загальнозживаним терміном.

Залежно від відображення в кримінальному законі – статті Особливої частини КК України – склади злочину класифікуються за трьома підставами:

- 1) ступенем суспільної небезпеки;
- 2) способу опису;
- 3) особливостями конструкції.

За ступенем суспільної небезпеки склади злочинів поділяються на три види:

- 1) основний;
- 2) кваліфікований;
- 3) привілейований.

Перший становить собою такий склад злочину, усі ознаки якого входять до всіх складів конкретного виду (групи) злочинів (наприклад, ч. 1 ст. 115 і ч. 1 ст. 185 КК України).

Другий – склад злочину з кваліфікуючими (особливо кваліфікуючими) ознаками (наприклад, ч. 2 ст. 115 і ч. 2, 3, 4, 5 ст. 185 КК України).

Третій – склад злочину з привілейованими ознаками (наприклад, ст. 116, 117, 118 КК України).

За способом опису склади злочинів поділяються на два види – простий та складний. Простим визнається склад злочину, який містить ознаки одного суспільно небезпечного діяння, яке посягає на один об’єкт, вчиняється цей злочин з однією формою вини, наприклад, ст. 115, 185 КК України.

Складний склад злочину характеризується двома і більше об’єктами (наприклад, склад розбою ст. 187 КК України), двома і більше

діяннями, у тому числі альтернативними (наприклад, грабіж, ст. 186 КК України), двома і більше наслідками, у тому числі альтернативними (наприклад, ч. 2 ст. 128 КК України), або двома формами вини (наприклад, ч. 2 ст. 121 КК України)²².

Якщо розглядати особливості законодавчої конструкції, то, як уже зазначалося, склади злочинів поділяються на три види:

- 1) матеріальні;
- 2) формальні;
- 3) усічені.

Таке розмежування зумовлене тим, що будь-який злочин у своєму розвитку може пройти низку стадій, а саме: готування, замах, закінчений злочин.

Матеріальним є такий склад злочину, у який включені його наслідки, наприклад, ст. 115, 185 КК України. Формальний склад злочину містить тільки діяння, яке ще не має наслідків (ст. 189, 368 КК України). Як бачимо, злочин з таким складом є закінченим з моменту вчинення діяння, незалежно від того, настали наслідки чи ні. Третій має назву «усічений». Це такий склад злочину, суспільна небезпека якого підвищена, що зобов'язало законодавця скоротити час для повного закінчення злочину і перенести з усіх можливих етапів розвитку злочинної діяльності до підготовчої дії, або замаху на злочин (ст. 129, 187, 225 КК України). Злочин з усіченим складом визнається закінченим з моменту вчинення діяння, як воно визначено в диспозиції статті Особливої частини КК України.²³

2.3. Аксіологічна парадигма складу злочину

Значення складу злочину різноманітне. Воно неоднаково застосовується до конкретного складу злочину і до загального поняття складу злочину. Конкретний склад злочину має практичне значення, а загальне поняття складу злочину – фундаментально-прикладне, теоретико-практичне. Крім того, конкретний склад злочину має як загальносоціальне, так і кримінально-правове значення. Загальносоціальне значення виявляється в тому, що в сукупності ознак, що утворюють конкретний склад злочину, висвітлюється негативна оцінка суспільством, державою й правом відповідної поведінки суб'єкта, тобто наявність складу злочину є заборонною нормою. Її ще можна визначити як антинорму в поведінці члена суспільства.

Значення конкретного складу злочину визначається таким:

- він становить собою, як правило, законодавчу основу кримінально-правової оцінки вчиненого діяння, а саме: кваліфікації злочину. Конкретний склад злочину можна назвати еталоном, з яким порівнюються ознаки вчиненого діяння;
- відіграє основну роль у процесі кваліфікації злочину. Практичний працівник, який здійснює цей процес, порівнює ознаки фактично скоєного діяння саме з відповідними ознаками конкретного складу злочину і в такий спосіб, вибирає потрібну норму КК України, яка забороняє це вчиняти;
- правильне, відповідно до закону визначення конкретного складу злочину та всіх його ознак забезпечує точну кваліфікацію злочину, тобто таку, яку практичний працівник сприймає як результат, тому що надає можливість порівняти зазначені ознаки з ознаками фактично вчиненого діяння, встановити і юридично закріпити відповідність між ними;
- встановлення тотожності, з одного боку, ознак конкретного складу злочину і, з іншого — ознак фактично вчиненого діяння, гарантує суб'єкту, який вчинив злочин, вимагати кваліфікувати його діяння точно зі статтею КК України;
- встановлення конкретного складу злочину і всіх його ознак є передумовою принципу законності під час проведення оперативно-слідчих дій та судового розгляду при застосуванні кримінально-правових норм у практичній діяльності.

Слід також зазначити, що значення загального поняття складу злочину зумовлене відносно широким колом чинників, а саме:

- правова структура будь-якого конкретного складу злочину і закономірності побудови як цього складу в цілому, так і кожного з складових його елементів та ознак відображає загальне поняття складу злочину;
- досліджуване поняття становить собою теоретичну основу кожного окремого конкретного складу злочину, його елементів та ознак, тому що концентрує притаманне їм як загальне, так і конкретне;
- загальне розуміння складу злочину є науковою основою, фундаментом поглибленого, конкретизованого пізнання кожного з елементів всіх конкретних складів злочинів;
- таке поняття — це методологічна передумова раціонального вивчення і засвоєння сутності окремих конкретних складів злочинів, їх елементів та ознак;

- зазначене поняття становить наукову основу, яка забезпечує формування та реалізацію інтелектуальної складової кваліфікованої і цивілізованої правотворчості, що реалізується як у визначенні, формулюванні кримінально-правових норм, так і в їх удосконаленні;
- у практичній діяльності загальне поняття складу злочину становить теоретичну передумову для того, щоб зрозуміти зміст конкретного складу злочину, його елементів та ознак під час застосування кримінального закону.

Слід зазначити, що і в науці кримінального права кваліфікація злочинів розглядається та досліджується стосовно кваліфікації окремих видів злочинів (наприклад, проти власності, довкілля та ін.), що є предметом вивчення Особливої частини кримінального права. Значення кваліфікації є різноманітним. Дійсно, встановлення у діянні ознак складу злочину досягається тільки шляхом кваліфікації, яка є правовим обґрунтуванням притягнення особи до кримінальної відповідальності, застосування заходів процесуального примусу, тобто правовим обґрунтуванням кримінальної відповідальності та покарання особи, яка вчинила злочин, або звільнення її від кримінальної відповідальності та покарання. Отже, кваліфікація злочину відображає не тільки охоронні кримінально-правові відносини, а й суміжні з ними кримінально-процесуальні та кримінально-виконавчі відносини. Тому правильна кваліфікація злочинів — це дотримання принципу законності в діяльності правоохоронних органів та суду. Крім того, слід зазначити, що правильна кваліфікація злочину має і важливе кримінологічне значення, тому що на її основі проявляється якісна структура злочинності і розробляються заходи боротьби з нею. Якщо кваліфікація буде неправильною, то це не дасть реальної картини стану і динаміки злочинності, що призведе до помилок у плануванні боротьби зі злочинністю.

Кваліфікація злочину має значення й для правотворчої роботи, тому що успіхи або труднощі в кваліфікації показують законодавцю ступінь правозастосовної ефективності тих чи інших кримінально-правових норм і можуть бути підставою для їх змін чи доповнень²⁴.

Наведене дозволяє дійти висновку про важливе значення категорій конкретного складу злочину і загального поняття складу злочину як для правотворчої і правозастосовної практики, так і для теорії кримінального права.

Примітки

- ¹ Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.] ; за ред. проф. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — 4-те вид., переробл. і допов. — Х. : Право, 2010. — С. 94.
- ² Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. — М. : Юридическая литература, 1972. — С. 8; Общая теория квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. — М. : Юрист, 2001. — С. 5.
- ³ Куринов Б. А. Научные основы квалификации преступлений. — М. : Изд-во МГУ, 1984. — С. 20.
- ⁴ Кримінальний Кодекс України. — Суми: ТОВ «ВВП Ностіс», 2015. — С. 6.
- ⁵ Сухонос В.В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. В. Сухонос . — Суми : Університетська книга, 2016. — С. 46–55.
- ⁶ Кодекс України про адміністративні правопорушення [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.
- ⁷ Кримінальний Кодекс України. — Суми: ТОВ «ВВП Ностіс», 2015. — С. 183.
- ⁸ Кримінальний Кодекс України. — Суми: ТОВ «ВВП Ностіс», 2015. — С. 55.
- ⁹ Кримінальний Кодекс України. — Суми: ТОВ «ВВП Ностіс», 2015. — С. 9.
- ¹⁰ Галабала М. В. Кримінально-правова наука незалежної України. Проблеми загальної частини : монографія / М. В. Галабала. — К. : Юрінком Інтер, 2013. — С. 37–74; Уголовное право. Общая часть : учебник / отв. ред. И. Я. Козаченко и З.А. Незнамова. — М. : Норма, 1997. — С. 114; Кримінальне право, загальна частина, підручник за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — Харків : Право, 2010. — С. 85; Мычко Н. И. Уголовное право Украины / Н. И. Мычко. — Донецк, 2006. — С. 95; Гончар Т. О., Стрельцов Є. Л., Чуванов О. А. Кримінальне право України. Загальна та Особлива частини 6 навчальний посібник. — Харків : Одісей, 2013. — С. 29.
- ¹¹ Сухонос В.В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. В. Сухонос . — Суми : Університетська книга, 2016. — С. 59–65.
- ¹² Кримінальний кодекс України. — С. 53–62.
- ¹³ Сухонос В. В. Кримінальне право. Загальна частина : підручник / Сухонос В. В., А. М. Клочко, Р. М. Білокін ; за заг. ред. Сухоноса В.В. — Суми, 2015. — С. 62–65.

- ¹⁴ Там само. — С. 62–65.
- ¹⁵ Кримінальний Кодекс України. — Суми: ТОВ «ВВП Ностіс», 2015. — С. 6.
- ¹⁶ Кримінальний Кодекс України. — Суми: ТОВ «ВВП Ностіс», 2015. — С. 9.
- ¹⁷ Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. — М. : Юридическая литература, 1972. — С. 132.
- ¹⁸ Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. — М. : Юридическая литература, 1972. — С. 134.
- ¹⁹ Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. — М. : Юридическая литература, 1972. — С. 130.
- ²⁰ Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. — М. : Юридическая литература, 1972. — С. 127.
- ²¹ Брайнин Я. М. Уголовный закон и его применение. — М.: Юридическая литература, 1967. — С. 59–63.
- ²² Сухонос В.В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. В. Сухонос . — Суми : Університетська книга, 2016. — С. 65–68.
- ²³ Сухонос В.В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. В. Сухонос . — Суми : Університетська книга, 2016. — С. 65–68.
- ²⁴ Наумов В. А. Российское уголовное право. Общая часть. Курс лекций. — М. : БЕК, 1999. — С. 154.

Елементи складу злочину в контексті Кримінального кодексу України

Г л а в а 3

Об'єкт і предмет злочину

3.1. Об'єкт злочину в загальнотеоретичній парадигмі

Ще з часів римського права вважається, що об'єкт злочину — це одна з найважливіших характеристик, яка дозволяє визначати й виокремувати з-поміж маси протиправних дій злочини публічного і окремого характеру. Від усвідомлення сутності об'єкта злочину і визначення його поняття залежить вирішення багатьох проблем кримінально-правового регулювання та охорони.

На цей час у вітчизняній кримінально-правовій доктрині можна визначити чотири основні погляди на сутність і визначення об'єкта злочину (проте це не межа).

Автори підручників пропонують різні формулювання поняття «злочин», проте їх зміст практично однаковий. Так, одні автори під об'єктом злочину розуміють “охоронювані законом про кримінальну відповідальність суспільні відносини”¹; інші визначають як “суспільні відносини, які знаходяться під охороною закону і на які здійснено злочинне посягання”². Дехто вважає, що об'єкт злочину слід визначити як те, на що посягає злочин, на що він спрямований, що порушує і чому заподіює або може заподіяти шкоду³. Окремі науковці визначають об'єкт як благо, якому злочином завдається шкода або створюється загроза заподіяння такої шкоди.

Слід зазначити, що проблемі об'єкта злочину присвячено багато наукових праць. Проте практично всі стверджують, що при визначенні об'єкта злочину вихідним положенням є визначення ним суспільних відносин, які охороняються законом.

Визнання суспільних відносин як об'єкт злочину має раціональне зерно, тому що як всі злочини, так і кожний злочин окремо посягають саме на суспільні відносини. Якщо заперечувати концепції визнання суспільних відносин об'єктом злочину, то це залишає без відповіді надто багато питань, у тому числі чому злочин є суспільно небезпечним діянням і в чому конкретно виявляється його суспільна небезпека, чим обґрунтована необхідність застосування до особи, яка його вчинила, кримінального покарання. І тут можна погодитися з визначенням об'єкта злочину як “мішені, на яку полює будь-який злочин”⁴. Такою умовною “мішенню” і є суспільні відносини. Тому відсутність посягання на них обумовлює відсутність злочину і навпаки. Виходячи з наведеного, можна констатувати, що об'єктом злочину не можуть бути предмети матеріального світу, а тим більш люди (потерпілі), тому що змішування зазначених понять нівелює їх сутність і значення.

Не можна погодитися і з позицією авторів української юридичної енциклопедії, які розглядають об'єкт злочину як благо. Його споживчі властивості в різних суспільних відносинах можуть бути використані не тільки з соціально корисною, а й з антисоціальною метою. Наприклад, якщо в даному контексті вважати, що життя є благом, то позбавлення життя потерпілого під час розбійного нападу — це злочин, а позбавлення життя нападника в стані необхідної оборони — правомірне поведінка, тобто благо. При вбивстві об'єктом злочину є не життя окремої людини, а встановлені й санкціоновані державою суспільні відносини, які гарантують недоторканість життя кожного, хто знаходиться в межах дії цього кримінального закону.

При іншому розумінні об'єкта злочину важко пояснити, на яких підставах підлягає кримінальній відповідальності особа, яка з метою вбивства, не знаючи, стріляє в труп. Якщо будемо вважати об'єктом злочину життя людини, а його в цьому прикладі немає, то й немає жодного з елементів складу злочину, а отже, немає і складу злочину взагалі, як висновок — таке діяння взагалі не є злочином.

Щоб зрозуміти визначення об'єкта злочину, необхідно усвідомити, що становлять собою суспільні відносини. По-перше, це відносини між людьми, у яких би складних формах вони не виявлялися; по-друге, вони структурують суспільство, існують у його масштабах і є формою зв'язку між особами в процесі їхньої діяльності. Громадяни, які об'єднуються за інтересами, вступають в різноманітні зв'язки з приводу своїх цінностей. У межах суспільних відносин вони набу-

вають якості суб'єктів відносин, їх інтереси стають суспільними, а цінності – соціальними. Отже, суспільні відносини – це упорядкована система зв'язків між людьми з приводу соціальних цінностей, яка визначає їх взаємне становище в суспільстві, втілюється в їхніх діяннях і виявляється у формі інтересів. Оскільки правопорядок виражає форму існування суспільних відносин, а злочин може вчинити лише особа, яка є їх учасником, то тільки діяння громадян створюють суспільні відносини і тільки діяння (у кримінально-правовому ракурсі) їх можуть порушити. Саме на підставі такого положення можна стверджувати, що, крім своїх дій, людина не існує для закону, а її думки та наміри, якими б протиправними вони не були, не можуть кваліфікуватися як злочин. Необхідно пам'ятати, що діяння людини завжди належать суспільним відносинам та й сама особа належить до їх суб'єктивного складу. Тому тільки громадянин України може вчинити державну зраду (ст. 111 КК України), тільки посадова особа може прийняти пропозицію, обіцянку або одержати неправомірну вигоду (ст. 368 КК України)⁵.

У зв'язку з наведеним становить інтерес позиція М. Ш. Леквішвілі про те, що “суспільні відносини хоча і є складними за своєю внутрішньою структурою, проте вони не мають сенсу без своїх суб'єктів”⁶. Тому адекватне визначення суб'єктів (учасників) суспільних відносин є необхідними для конкретизації самого суспільного відношення. Слід пам'ятати, що суб'єктами відносин можуть бути окремі громадяни, їх групи, колективи, об'єднання, класи, держава, її органи і, нарешті, суспільство в цілому. Їх слід відносити до першого, найбільш важливого, елемента суспільних відносин.

Другим елементом суспільних відносин необхідно вважати їх зміст – взаємодію і взаємозв'язок їх суб'єктів, тобто учасників, які виявляються як в активній людській діяльності, так і в бездіяльності, яка заборонена або вимагається суспільством.

Останнім структурним елементом суспільних відносин є їх об'єкти (предмети) або те, з приводу чого вони виникають.

Виходячи з наведеного, можна дійти висновку, що чим глибше виявлена, пізнана та відображена в законі природа суспільних відносин і відповідних їм інтересів, тим така правова норма є більш обгрунтованою, а отже більш ефективно служить охороні цих відносин.

Вважаємо, що на сучасному етапі еволюції вітчизняного законодавства, у тому числі кримінального, зазначене положення має стати

необхідною й обов'язковою передумовою будь-якої правотворчої діяльності.

Процес правотворчої діяльності в частині визначення кола суспільних відносин, які потребують захисту кримінальним законом і тому беруться під його охорону, у гносеологічному розумінні є процесом відображення, процесом сходження від конкретного в дійсності до абстрактного. Взяті під захист кримінального права суспільні відносини стають об'єктом кримінально-правової охорони і за певних умов визнаються об'єктом одного або кількох злочинів.

Отже, об'єкт злочину в системі кримінально-правових понять знаходиться в універсальній взаємодії з ними та існує з ними завжди.

Як зазначалося, у юридичній літературі об'єкт злочину, як правило, подається в кримінально-правовому значенні, тобто як елемент складу злочину.

Зауважимо, що в науці кримінального права існують й інші позиції щодо того, що необхідно розуміти під об'єктом злочину. Проте докладно на них ми зупинятися не будемо. Лише наголосимо, що суспільні відносин – категорія суто соціальна і не може містити предмет як матеріальну субстанцію, хоча вони пов'язані між собою.

Об'єктом кримінально-правової охорони і об'єктом злочину є сама сутність суспільних відносин найвищого щабля.

Досліджуючи суспільні відносин як об'єкт злочину у зазначеному вище контексті, можна стверджувати, що їм притаманні певні, переважно наукові, ознаки, які дозволяють, по-перше, виокремити з-поміж усіх суспільних відносин лише ті, що визнаються об'єктом злочину, по-друге, розкрити його сутність, по-третє, відмежувати його від інших кримінально-правових категорій і, по-четверте, визначити характер шкоди, завданої об'єкту злочину. Проте розглядати їх ми також не будемо, тому що вони становлять здебільшого науковий сенс.

Отже, з огляду на викладене, об'єкт злочину можна визначити як суспільні відносини, охоронювані законом, на які здійснено злочинне посягання.

Значення об'єкта злочину виявляється в тому, що він за змістом: 1) відповідає ч. 2 ст. 1 і назвам розділів Особливої частини КК України, суспільним відносинам, які визначають сутність соціально-економічної формації і держави, а також є найбільш цінними та важливими для суспільства; 2) дозволяє уявити соціально-політичну та правову сутність злочину; 3) є критерієм для розбудови системи Особливої частини КК України; 4) забезпечує розмежування злочинів.

Саме об'єкт злочину визначає характер вчиненого діяння, його суспільну небезпеку. Значення об'єкта злочину полягає і в тому, що він окреслює межі злочину, є засобом розмежування тотожних між собою злочинів та їх кваліфікації.

3.2. Предмет злочину

Як уже зазначалося, на сьогодні триває дискусія щодо проблеми об'єкта злочину, що, у свою чергу, у теорії кримінального права викликає непорозуміння і з приводу предмета злочину.⁷

Предмет (об'єкт) суспільних відносин – це соціальна цінність, навколо якої і з приводу якої виникають самі відносини, тобто зв'язки між громадянами. Із того великого кола суспільних відносин під кримінально-правову охорону беруться лише ті з них, які є важливими для суспільства. Сама заборона вимог закону переводить їх в об'єкт кримінально-правової охорони. Якщо на останній здійснено посягання, то він стає об'єктом злочину. Не існує останніх, які б не завдали шкоди своїм об'єктам.

Стосовно предмета злочину, то його можна визначити більш практично – як елемент об'єкта злочину, тобто речі матеріального світу та інтелектуальні цінності, впливаючи на які, злочин порушує суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом⁸.

Предмет злочину набуває своїх якостей тільки в системі суспільних відносин. У повсякденному житті при зовнішній незмінності предмету проходить його переміщення з однієї сфери суспільного життя в іншу. Наприклад, украдені гроші: об'єкт – відносини власності; гроші – предмет; гроші як предмет легалізовані (“відмиті”); об'єкт – сфера економічної діяльності; або гроші використані для фінансування тероризму: об'єкт – суспільна безпека держави. Із взаємозв'язку об'єкта і предмета злочину видно, що безпредметних злочинів не існує. Предметом злочину може бути будь-яка соціальна цінність⁹. У злочинах механізм посягання такий, що, по-перше, порушуючи суспільні відносини злочинець впливає або намагається вплинути на предмет злочину; по-друге, безпосередній вплив на предмет посягання – можливий, проте не єдиний спосіб порушення суспільних відносин, і, по-третє, нематеріальні цінності також можуть бути під впливом, наприклад, їх присвоєння, порушення, фальсифікація (ст. 158 КК України) тощо.

Проте слід мати на увазі, що предмет злочину не тільки зазнає шкоди, але й, навпаки, покращується, наприклад, машину, що вкрали, відремонтували, картину – відреставрували тощо. Також немає шкоди для предмета злочину при підготовці злочину або замаху на злочин, а також у випадках вчинення злочину, який має формальний або усічений склад. Тому предметом злочину є не тільки те, на що впливає діяння, а й те, на що воно спрямоване.

Значення предмета злочину полягає в тому, що: по-перше, він може вказувати на те, які суспільні відносини є об'єктом посягання; по-друге, його індивідуальні особливості дають можливість провести розмежування між тотожними злочинами, наприклад, між простою крадіжкою майна (ст. 185 КК України) і привласненням особою знайденого або чужого майна, яке має особливу історичну або художню чи культурну цінність (ст. 197 КК України); по-третє, розмір шкоди, завданої предмету злочину, у кожному конкретному випадку впливає на ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину.

3.3. Об'єкт злочину: питання класифікації

У теорії вітчизняного кримінального права ще з радянських часів (КК від 28 грудня 1960 р.) було прийнято поділ об'єкта на три ступені: 1) загальний; 2) родовий; 3) безпосередній. Такий поділ об'єкта влаштував не всіх вчених¹⁰, і пропонувалися інші класифікації¹¹.

Питання про види об'єктів злочину досить повно висвітлені в підручниках¹² та інших наукових працях з кримінального права. Тому ми зупинимося лише на основних положеннях цієї проблеми. Відповідно до системи нового Кримінального кодексу, прийнятого у 2001 р. та висновків науковців з кримінального права, найпоширенішою є триступенева класифікація об'єктів “по вертикалі” на загальний, родовий та безпосередній об'єкт, а також “по горизонталі” на основний та додатковий.

Під *загальним об'єктом* злочину розуміється вся сукупність суспільних відносин, що поставлені під охорону чинного закону про кримінальну відповідальність. Виділення загального об'єкта говорить про те, що кримінальне право охороняє не всі існуючі в суспільстві суспільні відносини, а лише ті, які є найбільш цінними, і тільки за їх порушення настає кримінальна відповідальність. КК України в ч. 1 ст. 1 надає вичерпну характеристику загального об'єкта злочину¹³.

Під *родовим об'єктом* розуміють об'єкт, який охоплює певне коло тотожних або однорідних, тобто близьких за змістом суспільних відносин, які, з огляду на зазначене, охороняються єдиним комплексом взаємопов'язаних кримінально-правових норм¹⁴.

Ще родовий об'єкт можна визначити як частину загального об'єкта, яка об'єднує видові об'єкти. Наприклад, усі суспільні відносини, що забезпечують безпеку, свободу і гідність особи, тобто об'єкти злочинів проти життя та здоров'я особи (Розділ II); волі, честі та гідності особи (Розділ III). Слід пам'ятати, що родовий об'єкт є критерієм поділу Особливої частини КК на розділи і одним з критеріїв побудови самої системи Особливої частини КК України.

За змістом родовий об'єкт конкретніше, тому що характеризується порівняно із загальним, додатковою індивідуалізованою ознакою. Наприклад, якщо загальним об'єктом є будь-які суспільні відносини, які охороняються кримінальним законом, то родовим об'єктом злочинів є суспільні відносини, які забезпечують життя і здоров'я особи тощо.

Безпосередній об'єкт — це конкретні суспільні відносини, які поставлені під охорону певної статті Особливої частини КК України і яким заподіюється шкода злочином, що підпадає під ознаки конкретного складу злочину¹⁵.

За змістом він може збігатися з родовим об'єктом злочину, як це є, наприклад, при знищенні чужого майна. Тут родовим і безпосереднім об'єктом є відносини власності. Проте за більшістю випадків він за обсягом вужче від родового об'єкта і конкретніше за змістом, оскільки характеризується додатковою ознакою. Наприклад, для крадіжки майна безпосереднім об'єктом є відносини власності, які характеризуються такою додатковою ознакою, як порядок розподілу матеріальних благ у суспільстві.

Злочин може посягати на кілька безпосередніх об'єктів. Так, при посяганні, наприклад, на два об'єкти один з них завжди є обов'язковим, а другий може бути: а) обов'язковим; б) альтернативним або в) додатковим (факультативним). Обов'язковий — це такий об'єкт, за відсутності посягання на який склад злочину відсутній. Так, умисне завдання тяжкого тілесного ушкодження, яке спричинило смерть потерпілого з необережності, злочинець посягає на два обов'язкові об'єкти: суспільні відносини, що забезпечують здоров'я особи, і суспільні відносини, що забезпечують життя людини. Відсутність посягання на будь-який об'єкт змінює кваліфікацію злочину¹⁶.

Альтернативним є рівнозначний у кримінально-правовому сенсі об'єкт, який може бути змінений іншим. У складі злочину з альтернативним об'єктом існує як мінімум два такі об'єкти. Для наявності складу злочину з альтернативним об'єктом необхідно і достатньо, щоб посягання було спрямоване на будь-який з них. Наприклад, розбій (ст. 187 КК України) має обов'язковий об'єкт – відносини власності і два альтернативні об'єкти – суспільні відносини, що забезпечують здоров'я (при насильстві, небезпечному для життя і здоров'я в момент його здійснення), або суспільні відносини, які забезпечують безпеку життя і здоров'я (під час загрози застосування насильства).

Додатковий (факультативний) об'єкт – це об'єкт злочину, який порушується одночасно з обов'язковим об'єктом, проте такий напад на додатковий об'єкт на кваліфікацію не впливає. Наприклад, обов'язковим об'єктом хуліганства є суспільний порядок, який може поглинати такий додатковий об'єкт, як суспільні відносини, що забезпечують здоров'я людини, її тілесну недоторканість або безпеку того й іншого. Якщо при вчиненні хуліганства здійснюється посягання на додатковий об'єкт і завдаються легкі тілесні ушкодження потерпілому, то вчинене слід кваліфікувати лише як хуліганство (ст. 296 КК України) і додаткової кваліфікації за ст. 295 КК України не треба. Факультативний об'єкт не є обов'язковою ознакою складу злочину, проте завдання йому шкоди вказує на підвищену суспільну небезпеку вчиненого діяння, і це необхідно враховувати при визначенні покарання.

3.4. Об'єкт злочину: факультативні ознаки

Об'єкт злочину досить ґрунтовно описаний у юридичній літературі, у тому числі у вітчизняних підручниках та навчальних посібниках з кримінального права. Тому ми розглянемо лише основні моменти й положення, які, на наш погляд, недостатньо висвітлені в працях з кримінального права.

Відомо, що факультативними ознаками об'єкта злочину є предмет злочину і потерпілий від нього.

Як зазначалося вище, предметом злочину є елемент об'єкта злочину, тобто річ матеріального світу, інтелектуальні цінності, впливаючи на які злочинець порушує суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом. Інакше кажучи, предмет злочину можна

визначити як соціальну цінність, з приводу якої складаються суспільні відносини. Якщо таким предметом є людина, то вона стає потерпілою. Предмет злочину прямо визначається не в усіх складах злочину, а лише в тих, у які він включений відповідно до статті Особливої частини КК України 2001 р.

Розглянемо як предмет злочину майно, а як потерпілого – державного або громадського діяча.

Так, майно може бути предметом крадіжки (ст. 185 КК України), грабежу (ст. 186 КК України) або розбою (ст. 187 КК України). Водночас державний або громадський діяч може бути потерпілим при застосуванні насильства. Зрозуміло, що потерпілий як людина відрізняється від предмета злочину тим, що його характеристика пов'язана з його діяльністю.

Предмет злочину і потерпілий від нього характеризуються відповідними ознаками, які вказані в диспозиції певної статті Кримінального кодексу України. Як правило, предмет злочину характеризується по-різному. Наприклад, чуже майно як предмет злочину може мати кілька вимірів, у тому числі соціального, економічного, фізичного і нарешті правового характеру. Так, з соціального погляду майно є реччю, яку створила людина своєю працею; з економічного – предметом матеріального світу, що має свою об'єктивну вартість і ціну; з фізичного – це будь-яка річ, яка має той чи інший зовнішній вигляд і може бути куплене, продане, подароване; з правового – воно є чужим для винного, тобто таким, на яке останній не має права. Потерпілий же при застосуванні до нього насильства повинен відповідати ознакам, які характеризують його як державного або громадського діяча.

Предмет злочину і потерпілий від злочину відрізняється від об'єкта злочину тим, що предмет і потерпілий є здебільшого матеріальними субстратами, а об'єкт – суто соціальна категорія, яка не включає в себе нічого матеріального. Слід пам'ятати, що один і той самий предмет або потерпілий можуть належати до сфери різних об'єктів злочинів, а саме: одне й те саме майно, наприклад, кросівки, можуть бути предметом крадіжки, об'єктом яких є власність, або самоуправство, об'єктом якого є порядок управління.

Як зазначалося, факультативний об'єкт не є обов'язковою ознакою складу злочину, проте заподіяння йому шкоди свідчить про підвищену суспільну небезпеку вчиненого діяння, що повинно враховуватися при призначенні покарання.

Г л а в а 4

Об'єктивна сторона злочину

4.1. Об'єктивна сторона злочину: гносеологічний та аксіологічний контексти

У кримінально-правовій літературі: підручниках, навчальних посібниках, монографіях та ін.,¹⁷ — зміст об'єктивної сторони складу злочину розкритий досить повно, тому ми зупинимось на питаннях, які, на наш погляд, мають суттєве значення для кваліфікації злочину.

Аналіз визначень об'єктивної сторони складу злочину, сформульованих у юридичній літературі дозволяє стверджувати, що вони відрізняються одне від іншого, по-перше, термінологічно, і по-друге, відсутністю в деяких з них певної ознаки, що характеризує цей елемент складу злочину. Наприклад, об'єктивна сторона злочину визначається як сукупність тих обставин злочинного діяння, які впливають на їх суспільну небезпеку і тому вказуються як об'єктивні ознаки злочину в складі злочину¹⁸. На наш погляд, автор такого підходу просто проігнорував у своєму визначенні такі ознаки об'єктивної сторони, як бездіяльність і наслідки, а також об'єднав цю сторону як злочину, так і склад злочину, чого робити не можна. Поняття об'єктивної сторони злочину необхідно відрізнити від поняття об'єктивної сторони складу конкретного злочину.

Останнє становить собою юридичне поняття про активну сторону злочину і є сукупністю установлених кримінальним законом ознак злочину, які характеризують його зовнішню сторону. У цьому сенсі співвідношення понять “об'єктивна сторона злочину” та “об'єктивна сторона складу злочину” аналогічне співвідношенню понять “злочин” і “склад злочину”¹⁹. Об'єктивна сторона злочину — це сукупність об'єктивних ознак конкретного реального злочину, а об'єктивна сторона складу злочину — це сукупність об'єктивних ознак, за допомогою яких вона охарактеризована в нормі Особливої частини кримінального закону. Мовою практика можна сказати, що об'єктивна сторона злочину — це сукупність ознак “реального діяння”, а об'єктивна сторона складу злочину — це сукупність ознак, що визначені в кримінальному законі.

Об'єктивна сторона злочину за кількістю і змістом ознак, що її характеризують, ширше об'єктивної сторони складу злочину, тому

що остання включає в себе лише ті ознаки, які необхідні для визнання діяння злочином (для цього, як правило, достатньо вказівки лише на діяння) і відмежування його від інших злочинів подібного виду, наприклад, крадіжки (ст. 185 КК України) від грабежу (ст. 186 КК України) за способом виконання. Крадіжка – таємне викрадення, грабіж – відкрите. Отже, можна стверджувати, що розмежування понять “об’єктивна сторона злочину” і “об’єктивна сторона складу злочину” призводить до розходження думок про те, які ознаки належать об’єктивній стороні, а які – не завжди.

Аналіз визначення об’єктивної сторони злочину зазначеними вище авторами з урахуванням не відображених в них інших правових реалій, дає можливість визначити кілька рис, що не лише притаманні об’єктивній стороні злочину, а і конкретизують її.

До таких рис, перш за все, належить те, що об’єктивна сторона є зовнішнім проявом злочину, тобто становить собою сукупність зовнішніх, об’єктивних ознак (обставин) злочину, що характеризують посягання на його об’єкт, і надає процесуальну можливість встановлювати і доводити факт злочину.

Наступна риса свідчить про те, що кожна із наведених ознак є соціально значущою та такою, що виражає суспільну небезпеку того чи іншого виду злочинів та її ступінь.

Інша риса характеризується тим, що ознаками об’єктивної сторони конкретного складу злочину є суттєві типові прояви зовнішньої сторони конкретного виду злочинів.

Ще одна риса виявляється в тому, що ознаки об’єктивної сторони складу злочину є юридично значущими, тобто такими, які передбачені, по-перше, у кримінальному законі України і, по-друге, якщо диспозиція статті КК України бланкетна – в інших законах або нормативно-правових актах.

Нарешті, остання риса вказує, що в статтях Особливої частини КК України формуються ознаки об’єктивної сторони, які характеризують злочин, з одного боку, як закінчений, а з іншого – вчинений виконавцем (співвиконавцем). Тут слід звернути увагу на те, що в диспозиціях статей Особливої частини КК України висвітлюються саме ознаки об’єктивної сторони складу злочину. Вони є найбільш необхідним критерієм відмежування злочинів один від одного і, як наслідок, їх правильної кваліфікації. Отже, кожен конкретний злочин має об’єктивні ознаки, які знаходяться поза межами складу злочину і характеризують конкретний злочин як індивідуально визна-

чене явище. Наприклад, крадіжка — це таємне заволодіння майном, а його необхідні і достатні ознаки сформульовані в ст. 185 КК України. Отже, зміст об'єктивної сторони злочину складається з сукупності ознак, що характеризують зовнішню сторону суспільно небезпечного посягання. До цих ознак звичайно відносять:

- суспільно небезпечне діяння (дію або бездіяльність);
- суспільно небезпечні наслідки;
- причинний зв'язок між діянням і наслідками;
- час, місце, спосіб, засоби і обставини вчинення злочину²⁰.

Слід звернути увагу на те, що поділ ознак об'єктивної сторони на основні та факультативні можливий лише в межах загального поняття складу злочину. Щодо конкретного складу злочину, то в ньому усі ознаки є необхідними. На відмежування об'єктивних ознак різних складів злочину проводиться їх поділ на матеріальні і формальні. Тут мова йде саме про склад злочину — про особливості його конструкції. Завжди, коли при описі злочину закон вказує на наслідки злочинного діяння (смерть людини, матеріальні збитки та ін.), склад ніби матеріалізується, тобто, крім діяння, у законі вказується на наслідки. Момент закінчення злочину буде після настання наслідків. У злочинах з формальним складом відповідальність настає за сам факт вчинення злочину — можливі наслідки знаходяться поза межами такого складу злочину.

Слід пам'ятати, що основною ознакою об'єктивної сторони кожного складу злочину завжди є тільки діяння у формі дії або бездіяльності. Тому не можна описати злочин у законі, не вказавши, якими ознаками наділене це діяння.

Факультативні ознаки — це такі ознаки, які не завжди, а лише інколи вказуються при характеристиці об'єктивної сторони деяких складів злочинів. До них належать наслідки і причинний зв'язок, а також спосіб, час, місце, засоби, обставини вчинення злочину. Як правило, факультативні ознаки враховуються лише при кваліфікації злочинів або при призначенні покарання.

Наприклад, спосіб — “особлива жорстокість” п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України є кваліфікованою обставиною, тому що наявність цієї факультативної ознаки в об'єктивній стороні умисного вбивства передбачає її обтяжуючу обставину (ст. 67 КК України) і суд повинен це врахувати при призначенні покарання.

Отже, значення об'єктивної сторони визначається тим, що вона є необхідною обставиною кримінальної відповідальності: якщо немає діяння, то немає і злочину, тобто його об'єкта, суб'єкта і об'єктивної сторони. Саме тому встановлення об'єктивної сторони є початком кваліфікації злочину, тобто встановлення необхідних ознак, визначених в диспозиції статті КК України. Слід пам'ятати, що характер об'єктивної сторони обумовлює зміст суб'єктивної сторони злочину, тому що кожна об'єктивна ознака, визначена у складі злочину, повинна охоплюватися свідомістю особи, яка вчинила злочин. Водночас суб'єктивна сторона, яка характеризує свідомість і волю суб'єкта, оцінює те, що він робить. Звідси висновок: об'єктивна сторона дає предметний зміст суб'єктивній стороні, а остання вводить кримінальну відповідальність у жорсткі межі вини.

4.2. Протиправне діяння (дія і бездіяльність) як сутнісний елемент об'єктивної сторони

У кримінально-правовому розумінні злочинна діяльність визначається як суспільно небезпечна, протиправна, усвідомлена, вольова активна (дія) або пасивна (бездіяльність) поведінка людини, яка завдає шкоду суспільним відносинам, що охороняються законом (ч. 1 ст. 11 КК України)²¹. Відомо, що поведінка людини в зовнішньому світі проявляється у вигляді діяння. Проте намір і переконання людини (якими б вони не були), якщо вони не реалізовані в діянні, не тягнуть за собою кримінальної відповідальності (ч. 2 ст. 11 КК України)²². Принцип “*cogitatio nis reo nam nemo patitur*” (“ніхто не підлягає покаранню за свої думки”) лежить в основі сучасного кримінального права. Цю тезу свого часу підтвердив і К. Маркс, вказавши, що “крім своїх дій, я взагалі не існую для закону і взагалі не є його об'єктом”²³.

У кримінальному праві термін “діяння” застосовується у двох значеннях – широкому і вузькому. У кримінальному законодавстві України його розуміють у широкому значенні: діяння ототожнюється із злочином і посяганням в цілому. Це впливає зі змісту норм кримінального кодексу України в ст. 1, 3, 5, 11 КК України²⁴.

Теорія кримінального права використовує як широке, так і вузьке тлумачення зазначеного терміна. У вузькому розумінні діяння визначається як обов'язкова ознака лише об'єктивної сторони складу

злочину, що охоплює як дію, так і бездіяльність. Саме в цьому розкривається зміст діяння як ознаки об'єктивної сторони складу злочину. Тому кримінально-правове значення має тільки те діяння як ознака об'єктивної сторони складу злочину, яке характеризується сукупністю чотирьох обов'язкових ознак²⁵.

Діяння завжди є ознакою основного кваліфікуючого та привілейованого складу злочинів. Як правило, воно може бути точно визначеною, оцінювальною, постійною або непостійною ознакою.

Важливо ще раз наголосити, що в диспозиціях статей Особливої частини КК України висвітлюються, як правило, позитивні ознаки діяння, які характеризують його як ознаку об'єктивної сторони складу злочину і, відповідно, суспільну небезпечність цього діяння та її ступінь. Негативні ознаки діяння передбачені лише в окремих диспозиціях статей Особливої частини КК, а також в окремих статтях його Загальної частини. Обов'язковість такої ознаки діяння, як суспільна небезпечність, обумовлена, на нашу думку, двома позиціями. Сутність першого полягає в описі в диспозиціях Особливої частини КК позитивних ознак, тобто тих, що характеризують суспільну небезпечність діяння, при цьому відсутність будь-якої з них виключає сам злочин; другий – зводиться до виключення згідно зі статтями Загальної частини КК України, наприклад ч. 2 ст. 11, ст. 36, ч. 2 ст. 37, ст. 38, ст. 38, злочинності і, відповідно, кримінально-правового значення такого діяння, яке в його конкретному прояві не є суспільно небезпечним, тобто у виключенні негативних ознак складу злочину. Так, відповідно до ч. 2 ст. 11 КК України не є злочином дія або бездіяльність, яка хоча формально й містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі²⁶.

Усвідомлення як ознака, що характеризує діяння з об'єктивної сторони, розуміється як вчинення діяння під контролем свідомості у психофізіологічному значенні, тобто наявності в суб'єкта фізіологічної, фізичної можливості здійснювати такий контроль (наприклад, не під час сну). Тому свідомість становить собою об'єктивну ознаку, яка дає можливість суб'єкту усвідомлювати свої дії і керувати ними, і відрізняється від однойменної суб'єктивної ознаки, що характеризує інтелектуальний момент форми вини, який показує усвідомлення суб'єктом, що його дії мають суспільно небезпечний характер.

Деякі автори до об'єктивної сторони злочину відносять і добровільність, тобто вчинення діяння під контролем волі за наявності в суб'єкта реальної фізичної можливості не вчинювати злочин. Як бачимо, дія — це завжди активна поведінка людини, яка має обмеження в часі. Її початок — це вчинення конкретного акту поведінки, тобто усвідомленого і вольового руху. Отже, діяння включає в себе дію в її кримінально-правовому сенсі і водночас має соціальне значення, що виражається в суспільній небезпеці конкретного виду діяння та його ступенів. Суспільно небезпечним діяння визначається виключно в законі. Так, готування до злочину починається з дій, спрямованих на створення умов для його вчинення, підбурювання до злочину — з моменту схиляння виконавця до виконання, завершений злочин, наприклад, вбивство — з початку насильницьких дій, спрямованих на позбавлення життя іншої особи. Проте одна й та сама дія в різних складах злочину може визначати як його початок, так і його закінчення. Наприклад, придбання вогнепальної зброї для вбивства може бути лише першою ланкою в його підготовці, проте створює закінчений злочин, передбачений ст. 263 КК України²⁷.

Отже, вважаємо за можливе після внесення певних доповнень погодитися з думками окремих авторів підручників з кримінального права, що елементами об'єктивної сторони складу злочину є:

- сукупність всіх рухів суб'єкта, спрямованих на досягнення злочинного результату;
- використання за їх допомогою приладів, механізмів, зброї, інших засобів для досягнення злочинної мети;
- використання об'єктивних закономірностей та сил природи, наприклад, буревію, пожежі тощо для диверсійного акту;
- використання як засобів злочину діяльності інших осіб²⁸.

Наведене визначення потребує уточнень. По-перше, перераховані ознаки є ознаками саме дії, яка визначає одну з ознак, а не всі елементи об'єктивної сторони. При цьому деякі з цих ознак інколи мають значення ще й для факультативних ознак об'єктивної сторони складу злочину. Саме тому тезу “елементи об'єктивної сторони складу злочину” слід замінити на тезу “ознаками дії як елемента об'єктивної сторони складу злочину”. Щодо іншого уточнення, то воно вказує на необхідність при характеристиці діяння в цілому вказувати на його закінченість, тобто на досягнення злочинного результату.

Зазначене дозволяє вийти за межі визначення ч. 1 ст. 11 КК України діяння і тлумачити його як сукупність усіх рухів, у тому числі

використання предметів зовнішнього світу, сил природи, дій інших осіб, спрямованих на об'єкт злочину, тобто завдання шкоди суспільним відносинам, що охороняються кримінальним законом.

Вище описане характеризує загальне поняття діяння, у якому акумулюються ознаки, притаманні діянню всіх складів злочинів і описуються в диспозиціях статей Особливої частини КК України.

Разом з тим слід зазначити, що визначення моменту закінчення злочину також має велике значення. По-перше, з ним пов'язане вирішення питання дії кримінального закону в часі, можливість застосування амністії, добровільної відмови від доведення злочину до кінця, строку давності кримінального переслідування, можливості участі у вчиненні злочину інших осіб і, по-друге, розмежування тривалого і продовжуваного злочинів.

Тривалий злочин продовжується певний час, починаючи із вчинення злочину – незаконне позбавлення волі (ст. 146 КК України), і може тривати невинновданно довго, а закінчується лише діями самого винного, наприклад, злочинець приходить з повинною або здає вогнепальну зброю, бойові припаси, що зберігалися в нього незаконно (ст. 264 КК України), або діями органів державної влади (амністія, притягнення до кримінальної відповідальності, спеціальні випадки звільнення від кримінальної відповідальності). Тому тривалий злочин, незалежно від часу вчинення, вважається як один злочин²⁹.

Продовжуваний злочину триває весь час, коли винний вчиняє однакові діяння, що складають ланки однієї мети, наприклад, крадіжка зерна з бункера комбайна (ст. 185 КК України)³⁰. Отже, продовжуваний злочин буде вважатися закінченим лише після здійснення останнього злочинного акту.

Бездіяльність – це невчинення конкретної дій, яку суб'єкт, поперше, був зобов'язаний і, по-друге, мав можливість вчинити. Бездіяльність відрізняється від дії лише зовнішньою фізичною стороною – тобто відсутністю активної дії суб'єктом злочину. Таким чином, лише бездіяльність тих осіб, які об'єктивно пов'язані з процесами, що відтворюються, можна кваліфікувати як кримінально-правове діяння.

У теорії кримінального права прийнято розрізняти такі підстави обов'язковості діяння:

- вимога закону або іншого нормативного акту;
- службові або професійні обов'язки особи;
- дія, що була перед бездіяльністю³¹.

З такою класифікацією можна погодитися, але не без заперечень, тому що вона не має у своїй основі єдиної класифікаційної ознаки, адже об'єднує різні за своєю природою обставини. Вказівка закону або іншого правового акту не може стояти в одному ряду з суто факультативними обставинами справи. Правовій обов'язковості діяти передусє об'єктивно існуюча необхідність діяти (фактична підстава обов'язковості). І вимога закону не довільна, а, навпаки, виходить з цієї необхідності і створює другу нормативну підставу обов'язковості діяти³². Тобто бездіяльність повинна бути протиправною. На наш погляд, кримінальну відповідальність за бездіяльність може нести певне коло осіб, на яких законом покладена обов'язковість вчинювати певні дії. Наприклад, ненадання капітаном судна допомоги особам, які знаходяться у смертельній небезпеці, ухилення від сплати аліментів тощо.

Якщо особа повинна була діяти, але такої можливості в неї не було, то нести кримінальну відповідальність вона не може. Можливість діяти визначається за суб'єктивним критерієм, тобто враховується можливість суб'єкта виконувати певні дії в конкретних обставинах. Бувають випадки, коли суб'єкт повинен діяти, проте така можливість обмежена необхідністю виконувати інші обов'язки. У цьому разі колізія обов'язків вирішується за правилами крайньої необхідності (ст. 39 КК України).

Зазначене дає можливість дійти висновку, що бездіяльність має два критерії — об'єктивний і суб'єктивний.

Перший виявляється у невиконанні покладених на суб'єкта обов'язків здійснювати конкретні суспільно необхідні дії, другий — у наявності в нього самої можливості вчиняти певні дії. Тому для бездіяльності необхідними є обидва критерії³³. З огляду на те, бездіяльність можна поділити на чисту і змішану. До чистої бездіяльності належить невиконання суб'єктом покладених на нього законом дій, що спричинило настання суспільно небезпечних наслідків. До змішаної бездіяльності належить відсутність дій щодо запобігання суспільно небезпечних наслідків, які створюють склад злочину (ст. 367 КК України).

Зауважимо, що обставинами, які звільняють від кримінальної відповідальності за бездіяльність, є непереборна сила та непереборний фізичний примус, що відповідає, як уже зазначалося, вимогам крайньої необхідності.

Непереборна сила — це певний стан і вплив природи, технічних механізмів, тварин, людей, суспільних процесів, а також інших об'є-

ктивних чинників, наприклад, хвороба суб'єкта, за наявності якої він не може діяти. У бездіяльності, вчиненій під впливом непереборної сили, відсутня воля суб'єкта, відсутнє саме діяння і об'єктивна сторона злочину, а отже, є неможливою й кримінальна відповідальність. Наприклад, солдат через повінь (непереборна сила) не зміг своєчасно повернутися до військової частини (ст. 407 КК України), проте в його бездіяльності склад злочину відсутній.

Під *непереборним фізичним примусом* слід розуміти такий протиправний фізичний вплив однієї людини на іншу, який цілком пригнічує волю останньої, унаслідок чого вона була позбавлена можливості обрати бажаний варіант поведінки. Наприклад, застосування жорстких тортур може змусити суб'єкта видати державну таємницю тощо. Такі дії руйнують психологічну єдність діяння, змінюють його цілеспрямованість і вольовий характер, через що суб'єкт не може керувати своїми діями (ч. 1 ст. 40 КК України). А якщо суб'єкт зберіг свідомість і, незважаючи на те що його воля певною мірою обмежена, мав можливість приймати рішення, тобто обрати той чи інший варіант поведінки на свій розсуд, то такі дії кваліфікуються за ст. 39 КК України як крайня необхідність.

Разом з тим, якщо загроза фізичного або психічного примусу не виключає кримінальної відповідальності, тоді відповідно до ч. 6 ст. 66 КК України така обставина повинна розумітися як така, що пом'якшує покарання³⁴.

4.3. Суспільно небезпечні наслідки

Наслідки злочину — це суспільно небезпечні зміни в нашому оточенні, які викликані поведінкою злочинця. Відомо, що наслідки злочину настають услід за діяннями і пов'язані між собою причинним зв'язком. Що більша шкода, заподіяна злочинцем, то більша його суспільна небезпечність. Механізм порушення об'єкта (суспільних відносин) і заподіяння йому шкоди може бути різним. Проте шкода, що завдана об'єкту посягання, завжди реальна, тобто існує в об'єктивній дійсності, але не матеріальна, тому що стосується не речей, а суспільних відносин між громадянами в конкретній суспільно-економічній формації. Слід зазначити, що ця шкода є нематеріальною, але має місце в будь-яких злочинах як з матеріальним, так і формальним складом. Отже, кожен злочин спрямований на об'єкт кримінально-

правової охорони, і внаслідок цього кожне злочинне діяння завдає шкоду суспільним відносинам. Звідси випливає, що немає злочинних діянь, які б не завдавали шкоди об'єкту посягань, і, відповідно, взагалі немає злочинів, які не завдають шкоди. Зміни внаслідок злочинного посягання настають в об'єктивній дійсності у вигляді реально заподіяної шкоди учасникам суспільних відносин і предметам, на які мало місце посягання. Такі злочини мають різний характер, а саме:

- *завдання матеріальної шкоди* (крадіжка, знищення майна) — це злочинні наслідки матеріального характеру;
- *заподіяння тілесних ушкоджень* — це злочинні наслідки тілесного характеру;
- *заподіяння шкоди честі та гідності особи* — це злочинні наслідки нематеріального характеру тощо.

В усіх цих випадках об'єкту кримінально-правової охорони завдається шкода, що і є наслідком злочину. Отже, у загальному вигляді наслідки можна поділити на дві групи — матеріальні і нематеріальні.

Залежно від характеру й обсягу шкоди, заподіяної діянням об'єкту, суспільно небезпечні наслідки можуть бути поділені на наслідки у вигляді реальної шкоди і наслідки у вигляді створення загрози (небезпеки) заподіяння такої шкоди. Як свідчить практика, більшість злочинів завдають реальної шкоди. Наприклад, крадіжка, вбивство, грабіж тощо. Проте, як уже зазначалося, у деяких випадках законодавець встановлює відповідальність за діяння, що не завдають реальної шкоди конкретному об'єкту, однак має місце небезпека заподіяння такої шкоди. Як приклад можна згадати порушення працівником водного, залізничного або повітряного транспорту, правил безпеки руху або експлуатації транспорту (ст. 276 КК України). Так само в ч. 1 ст. 135 КК України встановлено відповідальність за завідоме залишення без допомоги особи, яка перебуває в небезпечному для життя стані. Під час вирішення зазначених питань необхідно знати відмінності злочинів з формальним, матеріальним і усіченим складом, а також урахувати їх реальну безпеку.

Проте далеко не в усіх випадках наслідки є ознакою об'єктивної сторони складів злочину. Вони мають конструктивне значення тільки в злочинах з матеріальним складом. При цьому, як уже зазначалося, момент закінчення цих злочинів законодавець пов'язує з на-

станням певних матеріального (майнова шкода, смерть людини, тілесні ушкодження тощо) чи нематеріального (шкода інтересам політичним, організаційним, соціальним тощо) плану. Отже, залежно від безпосереднього об'єкта, якому злочином завдається шкода, наслідки можна поділити на основні (ст. 365 КК України) і додаткові (ч. 2 ст. 365 КК України). Останні, у свою чергу, можуть бути поділені на обов'язкові (додатково обов'язкові), тобто такі, які мають місце завжди (наприклад, ч. 2 ст. 186 КК України), та факультативні (додатково факультативні). Вони при вчиненні злочину можуть бути, а можуть і не бути, як, наприклад, шкода, заподіяна особі чи власності при вчиненні хуліганства (ст. 296 КК України).

Слід зазначити, що законодавець користується різними прийомами опису злочинних наслідків. Так, у деяких складах злочинів має місце повна вказівка на конкретні наслідки, що мають кримінально-правове значення, наприклад, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень (ст. 121 КК України), смерть людини (ст. 115–120 КК України), крадіжка (ст. 185), шкода, що заподіюється власності тощо. В інших складах злочинів немає вказівки на конкретні наслідки. У таких складах наслідки вказуються не конкретно, але досить чітко, причому їх зміст розкривається безпосередньо в статтях КК України або примітках до них. Наприклад, визначення змісту поняття «катування» розкривається безпосередньо в диспозиції ст. 127 КК України. А зміст таких кримінально-правових категорій, як «великий розмір», «особливо великий розмір» (ст. 185, 187, 191, 194 КК України), розкривається в примітках до зазначених статей КК України. Отже, настання зазначених у законі наслідків в одних випадках є необхідною ознакою зайнятого складу злочину (наприклад, вбивства – ст. 115–120 КК України), в інших – відіграє роль кваліфікаційної ознаки, наприклад, тяжкі наслідки при завідомо незаконному затриманні (ч. 3 ст. 371 КК України).

У злочинах з матеріальним складом, як правило, має місце шкода матеріального, майнового, особистого або фізичного характеру (крадіжка, грабїж та ін.). Вони вважаються закінченими з моменту настання зазначених у законі суспільно небезпечних наслідків. Стосовно злочинів з формальним складом, то вони вважаються закінченими, якщо встановлено сам факт суспільно небезпечного діяння, передбаченого КК України (наприклад, шпигунство, дезертирство тощо).

Слід зупинитися і на злочинах з усіченим складом. Термін «усічений склад», на наш погляд, не зовсім вдалий, проте його давно ви-

користуються в теорії кримінального права для характеристики об'єктивної сторони. *Усіченим* прийнято називати склад злочину, у якому момент його закінчення переноситься на більш ранню стадію, ніж настання суспільно небезпечних наслідків (при матеріальному складі) або вчинення діяння (при формальному складі). «Усіченість» в даному випадку розглядається стосовно не конкретного складу злочину, а з погляду загального вчення про склад злочину. Отже, конкретні склади злочинів, описані в диспозиціях статей Особливої частини КК України, завжди є «повними», якщо не буде хоча б однієї ознаки, передбаченої в диспозиції статті, не буде й цього складу злочину. В усіченому складі злочину момент його закінчення законодавцем перенесений на більш ранню стадію з метою охорони найбільш важливих і цінних об'єктів. Наприклад, при бандитизмі (ст. 257 КК України) злочин вважається закінченим з моменту організації банди і не залежить від того, скільки проіснувала банда, вчинила вона хоч один напад чи ні. Якщо законодавець хотів би сформулювати склад бандитизму як матеріальний, то звернув би увагу на наслідки, які повинні наступати, а якщо з формальним – звернув би увагу на функціонування банди. Однак, ураховуючи особливу суспільну небезпеку злочину, він обмежився лише вказівкою на необхідність створення банди. Так само усіченим є склад розбою. Він буде закінченим не з моменту заподіянням майнової шкоди власнику майна (матеріальний склад) і не з моменту самого відібрання майна (формальний склад), а з моменту застосування насильства небезпечного для життя і здоров'я (частини складної дії, куди входить застосування насильства і відібрання майна). Слід зазначити, що матеріальна шкода піддається досить чіткій оцінці, тому законодавець, як правило, диференціює склади злочинів, розрізняючи склади прості, кваліфіковані й особливо кваліфіковані. Наприклад, шахрайство (ст. 190 КК України) залежно від заподіяної шкоди поділяється на просте (ч. 1), таке що заподіяло значної шкоди потерпілому (ч. 2), шахрайство у великих розмірах (ч. 3) і шахрайство, вчинене в особливо великих розмірах (ч. 4).

Проте досить важко піддається виміру нематеріальна шкода, зокрема ідеологічна, політична, організаційна, психічна, соціальна, тому що вона має прихований характер. Однак це не звільняє слідчих і суд від обов'язку встановлювати ті шкідливі наслідки об'єкту посягання, за які винний притягується до кримінальної відповідальності.

Слід додати, що в Кримінальному кодексі України є склади злочинів, у яких передбачено не фактичне настання наслідків, а можливість їх настання. Такі склади злочинів можна назвати складами злочинів реальної небезпеки, а самі злочини, що підпадають під ознаки таких складів – деліктами небезпеки. Наприклад, у складі злочину залишення в небезпеці (ст. 135 КК України) кримінальна відповідальність передбачена за завідоме залишення без допомоги особи, яка перебуває в небезпечному для життя стані. Притягнення до кримінальної відповідальності можливе в разі настання реальної, а не абстрактної небезпеки. До складів реальної небезпеки належать, наприклад, норми, передбачені ст. 265, 273, 274, 441 КК України.

Викладене вище дає можливість підбити підсумки і стверджувати, що наслідки як ознака об'єктивної сторони злочину мають велике значення:

- 1) вони є конструктивною ознакою матеріального складу злочину;
- 2) такі ознаки наслідків, як зміст, наявність та можливість, також мають певне значення. У складі злочину конструктивне значення мають тільки наслідки, які фактично настали;
- 3) зміст наслідків у тих складах злочинів, де вони мають конструктивне значення, визначається тільки законодавцем;
- 4) поза межами складу злочину наслідки мають значення обставин, що враховує суд при призначенні покарання (які пом'якшують або обтяжують відповідальність – ст. 66, 67 КК України);
- 5) наслідки злочинів є критерієм відмежування від суміжних злочинів і від незначного правопорушення;
- 6) у разі якщо наслідки відсутні (у злочинах з матеріальним складом), питання про кримінальну відповідальність вирішується залежно від умислу. Тобто, якщо особа діяла з прямим умислом, то в її діях буде замах на злочин, а якщо була інша форма вини, то склад злочину відсутній;
- 7) якщо в кримінальному законі є перелік альтернативних наслідків, для кваліфікації злочину за конкретною статтею КК України достатньо встановити один із них.

Також слід мати на увазі, що наслідки, які знаходяться поза межами складу злочину, мають суттєве значення для визначення покарання. Ці наслідки можна назвати додатковими. Наприклад, у Загальній частині КК України однією з обтяжуючих обставин є настання тяжких наслідків вчиненого злочину (ч. 5 ст. 67 КК України).

І, навпаки, надання потерпілому медичної або іншої допомоги безпосередньо після вчинення злочину, добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди чи інші дії, спрямовані на усунення шкоди нанесеної потерпілому, розглядаються як обставини, які пом'якшують покарання (ч. 2 і ч. 2-1 ст. 66 КК України).³⁵

4.4. Причинний зв'язок між діянням і суспільно небезпечними наслідками

Проблема причинного зв'язку між діянням і наслідками є однією з складних в теорії кримінального права. Сутність цієї проблеми в кримінальному праві полягає в тому, щоб визначити правильний критерій відокремлення саме причинного зв'язку, тобто зв'язку, який є достатнім для кримінальної відповідальності від інших зв'язків між діянням і наслідками, які є несуттєвими і тому недостатніми для кримінальної відповідальності.

Принциповою засадою вітчизняного кримінального права є положення, що відповідальність за суспільно небезпечні наслідки є можливою лише в разі, якщо вони є результатом діяння особи. Тому кожного разу, коли відповідальність визначається залежно від факту настання тих чи інших вказаних у законі суспільно небезпечних наслідків, причинний зв'язок між діянням і наслідками є об'єктивною ознакою складу конкретного злочину і має обов'язково встановлюватися судом. Встановлення причинного зв'язку між діянням і наслідками означає, таким чином, відповідь на запитання, хто є автором суспільно небезпечного діяння, яке спричинило суспільно небезпечні наслідки, і кого за це притягати до кримінальної відповідальності. На практиці таке означає, що встановити причини – це відповісти на запитання, хто це зробив, хто автор або співавтор суспільно небезпечного діяння. Якщо причинного зв'язку не встановлено, то кримінальна відповідальність виключається.

Отже, встановлення причинного зв'язку має важливе значення не тільки для визначення ознак об'єктивної сторони складу злочину. Воно відіграє певну роль у вирішенні методологічних питань кримінального права, а саме: умов, підстав і меж відповідальності, виявленні механізмів заподіяння шкоди, встановлення зв'язку між фактичними і юридичними ознаками злочину. Зазначене свідчить, яку увагу приді-

ляє кримінальне право України встановленню причинного зв'язку. У науці кримінального права вчення про причинний зв'язок належить до найбільш складних. Існує від трьох до семи теорій причинного зв'язку. Так, у радянські часи отримала розвиток теорія «необхідного спричинення», яка була обґрунтована А. Піонтковським.

Слід зауважити, що проблема причинного зв'язку є досить дискусійною, але практично всі автори (з різним ступенем послідовності) погоджуються з тим, що наука кримінального права не повинна створювати особливого «юридичного» поняття причинного зв'язку, яке відрізняється від філософського поняття причинності.

Причинність – це об'єктивний зв'язок між явищами матеріального світу. Вона існує і не може змінюватися залежно від вини. Особливість дослідження причинно-наслідкових зв'язків у кримінальному праві полягає в тому, що причина завжди розглядається як діяння людини, а наслідок – як суспільно небезпечна шкода. Тому кримінальна відповідальність не повинна наступати, якщо наслідки викликані випадковою поведінкою людини.

З філософських положень випливає, що під причинним зв'язком у кримінальному праві слід розуміти об'єктивно існуючу залежність між діянням (причиною) і суспільно небезпечними наслідками (наслідок), коли останній викликається (породжується) цим діянням. При вирішенні питання про наявність і відсутність причинного зв'язку між суспільно небезпечним діянням і суспільно небезпечним наслідком науковці пропонують різні варіанти; зокрема, критерій часу і наявність суспільно небезпечного діяння, суспільно небезпечних наслідків тощо. Кожен з цих варіантів може бути доповнений новими пропорціями, які певною мірою могли б поглибити загальне уявлення про причинний зв'язок у кримінальному праві. На практиці для встановлення причинного зв'язку як ознаки об'єктивної сторони необхідно:

- у злочинах з матеріальним складом з'ясувати, чи мають місце саме суспільно небезпечні наслідки, а не інші. У разі їх відсутності (за наявності суспільно небезпечного діяння) засвідчується замах на злочин, або злочин з формальним складом, або його взагалі немає. У разі відсутності суспільно небезпечного діяння немає необхідності й встановлювати причинний зв'язок;
- щоб чітко встановити зв'язок між причиною і наслідком, слід уявно ізолювати суспільно небезпечне діяння і суспільно небезпечний наслідок від інших причинно-наслідкових ланок та опосе-

редкувань. Тільки так можна встановити, чи є певне діяння причиною конкретного суспільно небезпечного наслідку;

- причинний зв'язок має місце лише в разі, якщо діяння є необхідною умовою, без якої неможливе настання суспільно небезпечного наслідку. Отже, щоб вирішити зазначене питання про наявність чи відсутність причинного зв'язку, потрібно керуватися такими критеріями;
- причинний зв'язок — це процес, що триває в часі і без якого неможливе настання наслідку. Тобто причина (діяння) у часі передувала наслідку (часовий критерій). Відомо, що причинний зв'язок за своєю суттю є зв'язком генетичним (зв'язок породження). Отже, діяння завжди повинні викликати (породжувати) суспільно небезпечні наслідки. Інакше кажучи, діяння може бути причиною за умови, якщо наслідки мотивовано були невідворотними, тобто злочинні наслідки повинні бути результатом саме цього, а не іншого діяння (критерій невідворотності);
- причинний зв'язок має місце лише в разі, якщо діяння є головною визначальною умовою (чинником) настання суспільно небезпечного наслідку. Тобто діяння слід розглядати як головну умову (причину) настання наслідків, незважаючи на втручання різних додаткових факторів, тобто в кожному разі мають місце безліч чинників, що тією чи іншою мірою сприяють настанню зазначених наслідків. Отже, за даних конкретних обставин діяння завжди створює реальну можливість настання наслідків і є в такому разі їх причиною (критерій необхідності).

Отже, можна стверджувати, що особа, яка вчиняє ті чи інші діяння, які закономірно викликають суспільно небезпечні наслідки, здатна передбачити їх настання, а тому причинний зв'язок має кримінально-правове значення і наслідки, що настали від такого діяння зазначеної особи за наявності в неї умислу чи необережності, дають підстави для притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Щодо втручання зовнішніх сил, що безпосередньо не пов'язані з діями підозрюваного, але в певний спосіб впливають на наслідки, то тут треба уявити, що випадкові причинні зв'язки не відображають закономірності розвитку подій. Наприклад, потерпілому нанесено легке поранення, але він помирає від того, що при перев'язуванні йому занесли інфекцію. Відповідати винний буде лише за вчинення поранення, а не за смерть, що настала.

Найчастіше в теорії кримінального права мають місце такі види причинних зв'язків, що мають кримінально-правове значення:

- причинний зв'язок при безпосередньому (прямому) заподіянні (наприклад, удар ножом у груди, що заподіяв смерть);
- опосередкований причинний зв'язок. Тут підозрюваний застосує для заподіяння суспільно небезпечних наслідків різні механізми, інших осіб, які не можуть бути суб'єктами злочину, тощо;
- необхідний причинний зв'язок при співучасті, коли дії співучасників (організатора, підбурювача, пособника) перебувають у причинному зв'язку зі злочинном, який вчинив виконавець;
- необхідний причинний зв'язок за наявності особливих умов на боці потерпілого, які прискорюють настання суспільно небезпечних наслідків (наприклад, хвороба потерпілого, стан сп'яніння тощо). Зазначений необхідний зв'язок завжди означає наявність об'єктивної сторони злочину з матеріальним складом.

Слід зауважити, що в теорії кримінального права також тривають дискусії з питання заподіяння шкоди шляхом бездіяльності. Існує переконлива думка, що суспільно небезпечні наслідки можуть бути завдані не тільки дією, а й бездіяльністю суб'єкта. Тут слід мати на увазі, що цей суб'єкт був залучений в таку систему відносин, яка об'єктивно вимагала вчинення певних дій, а сам суб'єкт мав можливість діяти. Закон не виключає заподіяння шкоди внаслідок бездіяльності. Наприклад, ч. 1 ст. 139 КК України встановлює кримінальну відповідальність за ненадання без поважних причин допомоги хворому медичним працівником, який зобов'язаний згідно з установленими правилами надати таку допомогу, якщо йому завідомо відомо, що це може мати тяжкі наслідки для хворого³⁶. Відомо, що під час бездіяльності суб'єкт не перешкоджає настанню суспільно небезпечних наслідків. І тут слід мати на увазі, що це — бездіяльність не всіх, а лише того, чий статус вимагав втручання. Лише тоді воно стає необхідною умовою, що створює реальну можливість настання вказаних в кримінальному законі суспільно небезпечних наслідків.

4.5. Факультативні ознаки об'єктивної сторони

Як зазначалося, ознаки об'єктивної сторони складу злочину поділяються на обов'язкові і факультативні. До останніх слід віднести такі:

- 1) час;
- 2) місце;
- 3) обставини (умови);
- 4) спосіб;
- 5) зброя;
- 6) засоби вчинення злочину.

Факультативними ознаками вони є лише стосовно загального поняття складу злочину. У конкретних складах злочину, де вони передбачені, зазначені ознаки будуть обов'язковими.

Час вчинення злочину — це хронологічні межі, у яких відбувається злочинне діяння. Відповідно до ч. 3 ст. 4 КК України часом вчинення злочину визнається час вчинення особою суспільно небезпечного діяння, наслідки якого визнаються злочинними відповідно до закону про кримінальну відповідальність, що діяв на той час (ч. 2 ст. 4 КК України).

Водночас час вчинення злочину може також набувати значення обов'язкової ознаки об'єктивної сторони складу злочину, прикладом чого може бути самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 407 КК України). Отже, встановлення часу вчинення злочину в кожній справі має важливе значення, зокрема з погляду вирішення питання про чинність закону в часі.

Під **місцем вчинення злочину** розуміють певну територію або інше місце, де відбувається злочин. Це може бути квартира або дім, автомобіль, службове приміщення, територія заповідника (ст. 248 КК України), повітряний простір (ст. 282 КК України), територія України (ст. 268, 334 КК України), економічна зона України (ст. 243 КК України) тощо. В окремих випадках місце вчинення злочину є кваліфікуючою ознакою (ч. 2 ст. 433 КК України).

Обставини вчинення злочину характеризуються сукупністю умов та аспектів, відповідно до яких вчиняється злочин. Наприклад, злочині дії військовослужбовця, який перебуває в полоні (ст. 431 КК України), залишення в небезпеці (ст. 135 КК України) тощо. Іноді обставини істотно підвищують ступінь суспільної небезпеки злочину і є кваліфікуючою ознакою (ст. 433 КК України), як наприклад,

при вчиненні злочину в умовах перевищення меж необхідної оборони (ст. 118, 124 КК України). Отже, обставини також належать до ознак об'єктивної сторони складу злочину.

Слід мати на увазі, що обставини вчинення злочину як ознаку складу злочину характеризують не тільки час і місце події, а й інші обставини. Наприклад, необхідна оборона при перевищенні її меж, стан потерпілого при вбивстві та ін.

Спосіб вчинення злочину – це та форма діяння, у якій знайшли своє відображення суспільно небезпечні дія або бездіяльність, ті прийоми і методи, які використовував злочинець для вчинення злочину. За способом злочину законодавець розрізняє деякі злочини. Наприклад, крадіжка (ст. 185 КК України) – це таємне викрадення чужого майна, а грабіж (ст. 186 КК України) – це відкрите заволодіння чужим майном. Застосування певного способу свідчить про суспільну небезпечність вчиненого злочину, тобто характеризує злочин. Тому в деяких випадках законодавець розглядає спосіб як кваліфікуючу ознаку. Наприклад, вбивство, вчинене з особливою жорстокістю (ч. 4 ст. 115 КК України), тощо. Якщо спосіб вчинення злочину не вказаний у законі, форма вчинення діяння може бути різною, але і в таких випадках вона визначається природою вчиненого злочину. Спосіб вчинення злочину характерний для злочинів, що вчиняються умисно.

При вчиненні злочину з необережності спосіб сам «приходить» у руки винному, оскільки останній його не обирав, не шукав і не оцінив, тому в необережних діяннях спосіб як певний юридичний феномен відсутній. Достатньо розглянути диспозицію ст. 196 КК України – необережне знищення або пошкодження майна, де спосіб знищення в диспозиції статті не вказаний, але сама необережність виключає бажання або свідоме припущення суспільно небезпечних наслідків, проте не виключає легковажного прийняття рішення. Тобто й необережні злочини мають свою форму. Наприклад, обираючи між виїздом на зламаний міст чи його об'їздом, водій обирає перше, оцінюючи такий спосіб дії як можливий для переїзду, але помиляється.

Слід зауважити, що спосіб вчинення злочину є дуже важливим для диференціації кримінальної відповідальності, оскільки свідчить про суспільну небезпечність злочину.

Засоби вчинення злочину – це предмети матеріального світу, що застосовуються злочинцем при вчиненні злочину. Вони поділяються на знаряддя та інші засоби вчинення злочину. Знаряддя – це пред-

мети, використовуючи які підозрюваний здійснює фізичний (руйнівний) вплив на матеріальні об'єкти (вогнепальна і холодна зброя, інструменти, транспортні засоби тощо). Знаряддя матеріальні, а засоби різноманітні, і разом зі знаряддям включають методи дії (наприклад, погроза як засіб схилення виконавця до скоєння злочину тощо). Засобами можуть бути вогонь, радіація, інші біологічні процеси тощо. Проте закон не містить правового розмежування між засобами і знаряддями вчинення злочину. Однак їх застосування суттєво підвищує суспільну небезпечність злочину. Наприклад, убивство із застосуванням вогнепальної зброї. Засоби і знаряддя вчинення злочину з процесуального погляду входять в сам факт події злочину і підлягають доказуванню при розслідуванні та розгляді кримінальної справи в суді. Отже, факультативні ознаки об'єктивної сторони злочину і його складів можуть бути обов'язковими ознаками конкретних злочинів, кваліфікуючими ознаками, обставинами, що обтяжують, а в деяких випадках пом'якшують покарання.

На відміну від таких обставин вчинення злочину, як місце, час і обставини, які безпосередньо не є елементами самого злочинного діяння, засіб і знаряддя вчиненого злочину становлять собою частину самого діяння (дії або бездіяльності).

Отже, можна констатувати, що факультативні ознаки об'єктивної сторони злочину і його складу можуть бути обов'язковими ознаками складів конкретних злочинів, кваліфікуючими ознаками, обтяжуючими, а в деяких випадках пом'якшуючими обставинами. І тут необхідно пам'ятати, що розглянуті обставини, як і інші ознаки об'єктивної сторони набувають кримінально-правового значення, визначаючи природу злочину або впливаючи на його суспільну небезпеку, лише в разі, якщо вони були усвідомлені суб'єктом, який вчинив злочин, і включені в його суб'єктивну сторону.

Глава 5

Суб'єкт злочину

5.1. Суб'єкт злочину: сутнісний аналіз

Відомо, що злочин є неможливим без особи, яка його вчинила, а тому це обов'язковий елемент складу злочину. У ч. 1 ст. 18 КК України визначається, що суб'єктом злочину може бути фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до КК України може наставати кримінальна відповідальність. Слід мати на увазі, що за певних умов злочин може вчинити будь-яка особа. Проте суб'єктом злочину може бути лише та особа, яка має ознаки, встановлені кримінальним законом, — бути фізичною осудною особою, яка досягла певного віку (ст. 18 КК України).

Отже, суб'єктом злочину і судового переслідування, а також кримінального покарання може бути тільки фізична особа, тобто людина, яка здатна усвідомлювати характер і суспільну небезпеку свого діяння та керувати ним, а отже, бути осудною (ст. 19 КК України)³⁷. У КК України передбачаються і додаткові умови: громадянство, посадове становище, виконання професійних або спеціальних функцій тощо. З огляду на це, розрізняють загальний і спеціальний суб'єкти, характеристику якого буде розглянуто в іншому підрозділі.

Слід мати на увазі, що наша держава відносно молода і запроваджує позитивний правовий досвід інших країн. Крім того, бажання стати членом Європейського Союзу (ЄС) зумовило реформування практично всієї правової системи в Україні. Проте найбільш складним і проблемним усе ще залишається питання про кримінальну відповідальність юридичних осіб, яке почасти буде розглянуто в главі «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб».

Щодо фізичної особи, то її неспроможність визнавати характер своєї поведінки і керувати нею означає її невинуватість, а саме така особа визнається неосудною і до неї за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру. Зокрема, саме на це прямо вказує ч. 2 ст. 19 КК України: «Не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння перебувала в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумс-

тва або іншого хворобливого стану психіки». Із такого визначення видно, що поняття неосудності складається із сукупності двох критеріїв – медичного (біологічного) і юридичного (психологічного).

Аналіз ч. 2 ст. 19 КК України вказує на чотири види психічних хвороб, що тягнуть за собою неосудність:

- 1) хронічне психічне захворювання, до якого судова практика відносить шизофренію, епілепсію, параною, прогресивний параліч, маніакально-депресивний психоз та ін.;
- 2) тимчасовий розлад психічної діяльності, до яких належать різні патологічні афекти, алкогольні психози, біла гарячка тощо;
- 3) недоумство (олігофренія), або психічне каліцтво. Воно є постійним вродженим видом порушення психіки. Можливі три види: ідіотія, імбецильність і дебільність;
- 4) інший хворобливий стан психіки. До них належать хворобливі розлади психіки після перенесення тяжких інфекційних хвороб, нервово-психічного розладу в наркоманів під час наркотичного голодування тощо. Для наявності юридичного критерію неосудності слід встановити, що на час вчинення злочину особа страждала хоча б на одне з наведених захворювань.

Проте наявність медичного критерію ще не дає підстав повною мірою говорити про стан неосудності підозрюваного. Для цього потрібний ще і юридичний критерій, який виражається в здатності особи під час вчинення злочину усвідомлювати свої дії (бездіяльність), тобто фактичний характер і суспільну небезпечність своєї поведінки (інтелектуальна ознака), або керувати ними (вольова ознака). І лише за наявності одного з визначених у законі психічних розладів (медичний критерій) і хоча б однієї з ознак юридичного критерію особа в судовому порядку визнається неосудною, тобто її не можна притягнути як суб'єкта до кримінальної відповідальності (ст. 19 КК України).

Практика свідчить, що в усіх випадках, коли у слідчого чи суду виникають сумніви щодо психічної повноцінності обвинуваченого чи підсудного, вони зобов'язані призначити судово-психіатричну експертизу і отримати її висновок. Судово-психіатрична експертиза буває амбулаторною, стаціонарною і комплексною. Її висновок завжди є одним із доказів і підлягає оцінці судом. Якщо особа скоїла злочин у стані неосудності, то до неї, як уже зазначалося, судом можуть бути призначені заходи медичного характеру, передбачені ст. 92–96 КК України.

На практиці зафіксовано випадки, коли особа під час вчинення злочину була осудною, а після його вчинення до винесення вироку захворіла на психічну хворобу, що позбавило її можливості усвідомлювати свої дії і керувати ними. У такому разі визначати особі міру покарання недоцільно. По-перше, це суперечило б принципу гуманізму, а по-друге, не могло б забезпечити досягнення мети покарання (ч. 3 ст. 19 КК України). Як правило, до такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру, а вже після одужання така особа, на відміну від особи, визнаної неосудною, може підпасти під покарання на загальних підставах (ч. 4 ст. 95 КК).

5.2. Суб'єкт злочину: питання осудності та віку

Обов'язковою ознакою суб'єкта злочину є досягнення ним віку, з якого настає встановлена законом кримінальна відповідальність.

Вік загального суб'єкта злочину регламентований ст. 22 КК України. Відповідно до ч. 1 ст. 22 КК України кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років, а в ч. 2 цієї самої статті вказано, що кримінальній відповідальності підлягають особи, які вчинили злочин у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років лише за умисне вбивство (ст. 115–117 КК України) та інші тяжкі й особливо тяжкі злочини³⁸.

З позицій загального розуміння складу злочину вік може бути факультативною ознакою суб'єкта злочину, тобто характеризувати його як спеціального суб'єкта. Це має місце у випадках, коли відповідно до норм КК України або інших законів України кримінальній відповідальності підлягає особа, яка вже досягла 18-річного віку. Наприклад, ст. 150, 150-1 КК України.

Якщо підліток досяг віку 14–16 років, але внаслідок відставання в психічному розвитку, не пов'язаного з психічним розладом, під час вчинення злочину не міг повною мірою усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпечність своїх дій (бездіяльності) або керувати ними, то відповідно до ч. 3 ст. 19 КК України він не підлягає кримінальній відповідальності.

Отже, щоб визнати особу суб'єктом злочину, необхідно точно встановити її вік, а саме: число, місяць і рік народження. Особа набуває віку, що надає право притягнути її до кримінальної відповідальності,

починаючи з нуля годин доби, що настає за днем народження. У деяких випадках кримінальна відповідальність можлива лише за злочини, вчинені повнолітніми особами, тобто тими, хто досяг 18-річного віку (ст. 304, 335 КК України). Особу, яка має відповідні риси (фізична, осудна, досягла віку кримінальної відповідальності), прийнято називати *загальним суб'єктом злочину*. Відсутність хоча б однієї із зазначених ознак (рис) виключає суб'єкта як елемента складу злочину.

Отже, можна стверджувати, що поняття «суб'єкт злочину» і «особистість злочинця» хоча й взаємопов'язані, але далеко не тотожні. Суб'єкт злочину як кримінально-правове поняття обмежений певними ознаками, про що зазначалося вище. В інших випадках суб'єкт злочину має додаткові ознаки, коли мається на увазі спеціальний суб'єкт злочину, про який йтиметься в п. 7.4. Однак і це поняття має правовий характер, тому що додаткові ознаки передбачені безпосередньо в законі (військовослужбовець, посадова особа тощо).

Зміст поняття «особистість злочинця» є більш широким, ніж поняття «суб'єкт злочину». Воно містить, крім ознак останнього (осудності і віку), ще й інші характеристики, які знаходяться поза межами складу злочину і, відповідно, поза межами підстав кримінальної відповідальності.

Ми поділяємо думку, що особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, є злочинцем і як особистість взагалі володіє сукупністю ознак, що притаманні людині і складають її індивідуальність. До такої сукупності належать соціально-демографічні, морально-психологічні, фізичні і правові риси та характеристики особистості людини.

Саме характеристики останніх кримінальне право надає важливе значення, щоб визначити необхідний метод впливу та обрання виду і терміну покарання особі, яка вчинила злочин (її вік, стан, здоров'я, ставлення до праці тощо). Так, особа злочинця є практично визначальною під час вирішення питання про звільнення від кримінальної відповідальності (ст. 44–49 КК України), вид покарання та його відбування (ст. 74–87 КК України). Практика свідчить, що позитивні і негативні характеристики особи конкретного злочинця постійно враховуються судами при визначенні виду і строку покарання.

Як уже зазначалося, осудність (ст. 19 КК України) є передумовою визнання особи винною у вчиненні злочину – як умисного, так і з необережності.

Неспроможність особи усвідомлювати характер своєї поведінки (діяння) та керувати нею означає, що особа не підлягає криміналь-

ній відповідальності, тому що перебувала в стані неосудності (ч. 2 ст. 19 КК України).

Також не підлягає покаранню особа, яка вчинила злочин в стані осудності, але до вироку захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. До такої особи за рішенням суду можуть застосовуватися примусові заходи медичного характеру, а після одужання така особа може підлягати покаранню (ч. 3 ст. 19 КК України).

Слід мати на увазі, що відповідно до ст. 20 КК України суб'єктом злочину також може бути особа, яку визнано судом обмежено осудною у зв'язку з її психічним розладом, тому що вона через це не була здатна повною мірою усвідомлювати свої діяння і керувати ними.

До найбільш поширеного психічного розладу, що не виключає осудність, судова психіатрія відносить олігофренію легкого ступеня, різні форми неврозів, психози, зокрема на ґрунті зловживання спиртними напоями, тощо. Зазначені хвороби значною мірою зменшують здатність особи контролювати свою поведінку, призводять до зниження загального інтелекту та послаблення вольової сфери, а також пригнічують процес розмірковування і вольову поведінку особи при скоєнні нею злочину. Разом з тим такий суб'єкт хоча й неповною мірою, але здатний усвідомлювати і розуміти характер своїх дій і конкретну ситуацію, у якій він знаходиться, а також контролювати свою злочинну поведінку, а отже, підлягає кримінальній відповідальності.

Водночас слід зазначити, що законодавець у ст. 21 КК України прямо вказує, що особа, яка вчинила злочин у стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин, підлягає кримінальній відповідальності. На наш погляд, така позиція закону має на сьогодні принципово важливе значення для профілактики й попередження злочинів, що вчиняються в стані сп'яніння. Крім того, при вчиненні злочинів у стані фізіологічного сп'яніння відсутній не тільки медичний, а й юридичний критерій неосудності. Відповідно до ч. 13 ст. 67 КК ця обставина визначається такою, що обтяжує, при призначенні покарання. Винятком є ситуація, коли в хронічного алкоголіка виникають тяжкі психічні захворювання (біла гарячка, алкогольний галюциноз та ін.) і під їх впливом він вчинює злочин. У такому разі суд відповідно до ч. 2 ст. 19 КК України може визнати особу неосудною.

5.3. Спеціальний суб'єкт злочину

Згідно зі ст. 21 Конституції України всі громадяни рівні перед законом³⁹. Це не виключає певної форми нерівності перед законом на підставі приписів самого закону. Інакше кажучи, закон передбачає, що за деякі злочини відповідають лише ті особи, які поряд з загальними ознаками суб'єкта злочину (досягнення віку настання кримінальної відповідальності і осудність) повинні володіти деякими додатковими ознаками, що характеризують особу винного в даному конкретному злочині⁴⁰.

Для того щоб бути суб'єктом деяких вказаних в Особливій частині КК України злочинів, недостатньо мати тільки ознаки загального суб'єкта (осудність і вік), необхідно встановлювати й інші додаткові ознаки. У теорії кримінального права таких осіб прийнято називати *спеціальним суб'єктом*.

У ч. 2 ст. 18 КК України зазначено, що спеціальним суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути тільки певна особа. Додаткові ознаки, що характеризують спеціальний суб'єкт злочину, можуть стосуватися особи суб'єкта, обійманої ним посади, фаху, сімейного стану, стану здоров'я, військового обов'язку тощо.

Закон (ч. 3 ст. 18 КК України) прямо вказує, хто може бути службовими особами, — особи, які постійно, тимчасово або за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також постійно чи тимчасово обіймають в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах, організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальними повноваженнями, якими особа наділяється повноваженим органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноваженим органом чи повноважною службовою особою підприємства, установи, організації, судом або законом⁴¹.

Ознаки спеціального суб'єкта здебільшого прямо зазначені в диспозиції відповідної норми. Так, у ст. 375 КК України вказано, що спеціальним суб'єктом цього злочину є суддя, який виніс неправосудний вирок, рішення, ухвалу або постанову⁴².

В інших випадках, навіть якщо в самому законі (диспозиції, санкції статті) прямо і не названо спеціального суб'єкта, проте сам злочин вимагає його наявності, ознака спеціального суб'єкта встановлюється на підставі логічного і граматичного тлумачення норми. Так, у ст. 371 КК України прямо не зазначено, хто має бути суб'єктом завідомо незаконного затримання, приводу, арешту або тримання під вартою. Однак, зрозуміло, що ці злочини можуть бути вчинені тільки працівниками правоохоронних органів, які наділені таким правом. Крім того, ч. 4 ст. 18 КК України до спеціальних суб'єктів відносить посадових осіб не тільки України, а й іноземних держав. Слід зазначити, що найчастіше ознаки спеціального суб'єкта законодавець вказує при описі основного складу злочину. Так, у ч. 1 ст. 144 КК України передбачено, що суб'єктом шпигунства може бути тільки іноземець або особа без громадянства⁴³.

Отже, можна стверджувати, що ознаки спеціального суб'єкта, по суті, мають таке кримінально-правове значення:

- а) якщо вони входять до конструкції основного складу злочину, вони є обов'язковими для правильної кваліфікації злочину;
- б) якщо вони стають частиною конструкції складу злочину з обставинами, що обтяжують, то вони є обов'язковими для кваліфікації злочину, що був вчинений з обставинами, що обтяжують;
- в) якщо додаткові ознаки суб'єкта не мають конструктивного значення, вони є факультативними, їх може враховувати суд при призначенні виду і розміру покарання.

Зауважимо, що ознаки, які характеризують спеціальний суб'єкт, як правило, численні й неоднорідні. У юридичній літературі пропонується кілька варіантів їх класифікації. Ми поділяємо і доповнюємо думку тих авторів, які диференціюють ознаки спеціальних суб'єктів на такі, що характеризують:

- державно-правове становище суб'єкта (наприклад, ст. 111, 114 КК України);
- професійний статус суб'єктів (наприклад, ст. 131, 132, 137, 139, 140, 144, 145, 219, 205 КК України);
- службове становище особи, яка виконує управлінські функції в організаціях, підприємствах, незалежно від форм власності (наприклад, ст. 364, 364-1 КК України);
- особливий юридичний статус: свідок, експерт, перекладач тощо (наприклад, ст. 384, 385 КК України);

- демографічні та фізіологічні ознаки (наприклад, ст. 152, 153 КК України тощо);
- сімейно-родинні відносини (наприклад, ст. 117, 164, 165 КК України тощо);
- належність до військової служби (наприклад, ст. 335–337, 409 КК України).

Отже, із зазначених вище позицій найбільш вдалою уявляється класифікація спеціальних суб'єктів, в основу якої покладений поділ всіх ознак спеціального суб'єкта в чинному законодавстві на три великі групи:

1) ознаки, що характеризують соціальну роль і правовий стан суб'єкта. Найчисленнішою є перша група. До неї належать такі ознаки: громадянство (громадянин держави – ст. 111 КК України (Державна зрада); іноземний громадянин або особа без громадянства – ст. 114 КК України (Шпигунство); службове становище особи (службова особа; директор, суддя, прокурор – ст. 271 КК України (Порушення вимог законодавства про охорону праці); ст. 175 КК України (Невиплата заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат); ст. 364–370 КК України (Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг); ст. 371 КК України (Завідомо незаконні затримання, привід або арешт); ст. 375 КК України (Постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови) та ін.; професія, рід діяльності, характер виконуваної роботи (працівник залізничного транспорту, лікар, працівник торгівлі або сфери обслуговування – ст. 276 КК України (Порушення правил безпеки руху або експлуатації залізничного, водного чи повітряного транспорту); ст. 134 КК України (Незаконне проведення абортів); ст. 140 КК України (Неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником); ст. 202 КК України (Порушення порядку зайняття господарською та банківською діяльністю); ст. 225 КК України (Обман покупців та замовників) та ін.); відношення до військової служби (військовослужбовець, військовозобов'язаний, призовник – ст. 335 КК України (Ухилення від призову на строкову військову службу); ст. 337 КК України (Ухилення від військового обліку або спеціальних зборів); Розділ XIX КК України (Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини); участь у судовому процесі (свідок, екс-

перт, перекладач – ст. 385 КК України (Відмова свідка від давання показань або відмова експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов'язків); засуджений чи взятий під варту – ст. 393 КК України (Втеча з місця позбавлення волі або з-під варту); наявність судимості – ст. 296 ч. 2 КК України (Хуліганство, вчинене особою, раніше судимою за хуліганство);

2) фізичні властивості суб'єкта. Другу групу об'єднують ознаки, які відносяться до: віку – ст. 304 КК України (Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність); стан здоров'я, працездатність – ст. 133 КК України (Зараження венеричною хворобою);

3) взаємовідносини суб'єкта з потерпілим. До третьої групи належать ознаки, які характеризують або родинні відносини суб'єкта з потерпілим і іншими особами (батьки, діти, інші родичі – ст. 164 КК України (Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей); ст. 166 КК України (Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування), службові відносини – ст. 154 КК України (Примушування до вступу в статевий зв'язок); або інші відносини (особа, від якої потерпілий залежить матеріально – ст. 120 КК України (Доведення до самогубства); опікун – ст. 167 КК України (Зловживання опікунськими правами).

Теоретичне вирішення питання про суб'єкт злочинного діяння повинно перш за все служити практиці боротьби зі злочинністю. Розробки в науці кримінального права можуть бути сприйняті практикою лише в тому разі, якщо вони конкретизовані і базуються на реальних умовах життя.

Наведене дає можливість дійти висновку, що невідповідність ознак, які характеризують суб'єктів злочинів, ознакам спеціального суб'єкта, зазначеним у диспозиції статті, виключає кримінальну відповідальність за цією статтею або вимагає кваліфікації вчиненого за іншими статтями Кримінального кодексу України, тобто ознаки спеціального суб'єкта є обмежувальними.

Глава 6

Суб'єктивна сторона злочину

6.1. Суб'єктивна сторона злочину в контексті гносеологічної та аксіологічної парадигми

Під *суб'єктивною стороною злочину* в науці кримінального права прийнято розуміти психічну діяльність особи, безпосередньо пов'язану зі вчиненням злочину. Утворюючи психологічний, тобто суб'єктивний, зміст суспільно небезпечного діяння, суб'єктивна сторона злочину є ніби внутрішньою стороною останнього. Проте слід зазначити, що питання про зміст суб'єктивної сторони, а саме про її співвідношення із виною, є дискусійним. Можна визначити три позиції науковців з цього приводу. Ми поділяємо думку тих дослідників, які вважають, що психологічний зміст суб'єктивної сторони злочину розкривається за допомогою таких юридичних ознак, як вина, мотив, мета і емоції. Усі вони характеризують різні форми психічної активності суб'єкта злочину. Слід мати на увазі, що, незважаючи на органічний зв'язок між ними і залежність одне від одного, вони становлять собою самостійні психологічні явища, жодне з яких не може містити в собі інші як складову частину.

Разом з тим на практиці для вирішення питання про кримінальну відповідальність юридичне значення мають лише ті елементи психічної діяльності, які законодавець вніс до складу злочину.

У теорії кримінального права їх прийнято називати ознаками суб'єктивної сторони складу злочину і поділяти на обов'язкові та факультативні. Вина є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину, тому що вона присутня завжди. Якщо немає вини, то немає і складу злочину.

До факультативних ознак слід віднести мотив, мету і емоції, оскільки вони передбачені не в усіх складах злочинів. Наприклад, емоціям законодавець надає значення ознаки суб'єктивної сторони в деяких злочинах, зокрема в ст. 116 КК України – умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, і в ст. 123 за умисне заподіювання тілесних ушкоджень у такому самому стані.

Слід також зазначити, що встановлення суб'єктивної сторони злочину та її окремих ознак на практиці викликає значні труднощі, що, як правило, призводить до помилок у кваліфікації вчиненого діяння.

Зрозуміло, що формування ставлення суб'єкта злочину до вчиненого відбувається в його взаємодії з об'єктивними обставинами шляхом їх усвідомлення й оцінки і навіть може змінюватися, коли один злочин переростає в інший, наприклад, крадіжка в грабїж. Тому в законі неможливо відобразити всі інтелектуальні, вольові та емоційно-ональні моменти такого ставлення і навіть сам процес формування в суб'єкта ставлення до вчиненого. Отже, можна констатувати, що суб'єктивна сторона вчиненого насправді і те, що висвітлено в кримінальному законі, знаходяться у співвідношенні як явище і поняття. Перше становить собою об'єктивну реальність, а друге – її сутність, що відображена в понятті.

Суб'єктивна сторона злочину, відображена в законі, включає тільки найбільш суттєве з того, що характеризує її як явища, причому з позиції кримінального права лише те, що має кримінально-правове значення для кваліфікації злочину і призначення покарання.

Крім того, необхідно виділити поняття суб'єктивної сторони не тільки злочину, а й складу злочину. Ці два поняття неоднакові за обсягом і змістом. Поняття суб'єктивної сторони злочину набагато ширше і включає в себе поняття суб'єктивної сторони складу злочину, яке є елементом складу злочину, обумовлює його наявність і кваліфікацію злочину. Таким чином, суб'єктивну сторону злочину можна порівняти з колом, ядром якого є суб'єктивна сторона складу злочину. Проте слід пам'ятати, що предметом кримінального права є саме суб'єктивна сторона складу злочину. Також вважаємо, що до суб'єктивної сторони злочину (а не складу злочину) необхідно, на наш погляд, віднести психічне ставлення суб'єкта до об'єктивних ознак, які існують поза межами складу злочину. Наприклад, до обставин, що обтяжують покарання. Також слід мати на увазі, що кримінально-правове значення об'єктивних ознак може бути різним. Вони можуть бути кваліфікуючими обставинами, обставинами, які пом'якшують або обтяжують покарання. Водночас вони можуть не мати жодного значення з погляду кримінального права.

Психічне ставлення суб'єкта до наслідків злочину, які є ознаками основного складу злочину, має відповідати формі вини, яка характеризує конкретний склад злочину. Наприклад, при вбивстві вона повинна виражатися у формі умислу, а при необережному позбавленні життя іншої людини – у формі необережності. Вважаємо, що психічне ставлення до об'єктивних ознак суб'єкта під час вчинення злочину повинно завжди виражатися в їх усвідомленні незалежно від

того, чи є вони ознаками основного складу, обставинами, які кваліфікують або обтяжують відповідальність.

Як зазначалося, відповідно до змісту характеристики психічного ставлення суб'єкта до вчиненого суб'єктивна сторона складу злочину складається з вини, а також таких ознак, як мотиву, мети і емоцій, які характеризують різні форми психічної активності людини і належать до факультативних.

Суб'єктивна сторона має важливе юридичне значення:

- 1) вона є обов'язковим елементом будь-якого складу злочину, її відсутність виключає злочин;
- 2) вина – обов'язкова ознака суб'єктивної сторони складу злочину. За її відсутності немає ні суб'єктивної сторони, ні самого злочину;
- 3) встановлення суб'єктивної сторони складу злочину, усіх її ознак, включених у конкретний склад злочину, – обов'язкова й необхідна умова правильної та обґрунтованої кваліфікації вчиненого, а також відмежування одного злочину від іншого;
- 4) точне встановлення суб'єктивної сторони злочину є передумовою для індивідуалізації покарання й кримінальної відповідальності;
- 5) встановлення суб'єктивної сторони злочину є обов'язковою умовою для зміцнення законності.

Слід також зазначити, що як складова частина підстав кримінальної відповідальності вона дозволяє відрізнити злочинні дії від незлочинних, вирішувати питання правильної кваліфікації злочину, а фактичний зміст факультативних ознак суб'єктивної сторони, навіть якщо вони не вказані в статті Особливої частини КК України, враховується судом при призначенні покарання.

6.2. Вина: загальнотеоретичний концепт

Виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК України, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності (ст. 23 КК України)⁴⁴. Визначення вини в законодавстві України наведено вперше.

У теорії кримінального права більшість авторів розрізняє дві основні концепції вини – оцінювальну і психологічну. Проте єдиної думки з цього питання немає. Аналіз дефініцій щодо того, що розу-

міти під тією чи іншою концепцією, дозволяє визначити три об'єднувальні моменти:

- 1) вина є психічним ставленням особи до своїх протиправних діянь;
- 2) вина є психічним ставленням не тільки до вчиненого протиправного діяння, а й до наслідків, які настали;
- 3) особа усвідомлює суспільну небезпечність вчиненого нею діяння і його наслідків.

Основними ознаками психічної діяльності людини є її свідомість (інтелектуальна ознака) і воля (вольова ознака). Ступінь їх інтенсивності та повноти відображаються законодавцем під час конструювання форми вини.

Форму вини можна визначити як встановлене законом поєднання інтелектуальних і вольових ознак, що свідчать про ставлення суб'єкта злочину до вчиненого ним діяння та його наслідків. Слід мати на увазі, що форма вини конкретно вказує на спосіб інтелектуального й вольового впливу суб'єкта на об'єктивні обставини, що і є характеристикою вчиненого злочину. Тому не існує абстрактної вини, відірваної від конкретного суспільно небезпечного діяння, яке і становить предметний зміст вини, її матеріальне наповнення.

Чинне кримінальне законодавство розрізняє дві форми вини — умисел (ст. 24 КК України) та необережність (ст. 25 КК України). Кожна із зазначених форм поділяється на два види:

- 1) умисел — прямий (ч. 2 ст. 24 КК України) і непрямий (ч. 3 ст. 24 КК України);
- 2) необережність — злочинна самовпевненість (ч. 2 ст. 25 КК України) і злочинна недбалість (ч. 3 ст. 25 КК України)⁴⁵.

Зазначеним модифікаціям вини відповідає визначене законом поєднання інтелектуальних і вольових процесів. Разом з тим прямий і непрямий умисел не мають значення самостійних форм вини, а є різновидами однієї й тієї самої форми. Пов'язує їх інтелектуальна ознака, а саме: усвідомлення суб'єктом суспільно небезпечного характеру вчиненого злочину і передбачення його суспільно небезпечних наслідків. На відміну від умислу обидва види необережності характеризуються відсутністю усвідомлення реальної небезпеки діяння і передбачення суспільно небезпечних наслідків у конкретному випадку. Стосовно вольового елемента обох видів умислу, то він полягає в позитивному ставленні до суспільно небезпечних наслідків (особа або бажає їх настання, або до них ставиться байдуже), а вольо-

вий елемент обох видів необережності складається з негативного ставлення до суспільно небезпечних наслідків, настання яких суб'єкт хоче уникнути або взагалі не передбачає.

Слід наголосити, що поділ вини на форми має велике практичне значення, оскільки визначає ступінь суспільної небезпечності злочину та дозволяє відділити злочинне діяння від незлочинного. Так, якщо законодавець передбачає кримінальну відповідальність за діяння, вчинені за наявності умислу, то схожі за об'єктивними ознаками дія або бездіяльність, вчинені з необережної вини, злочином не є. Наприклад, умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони (ст. 118 КК України). Крім того, залежно від форми вини законодавець визначає кваліфікацію злочину. Наприклад, за формою вини можна розмежувати умисне (ст. 121 КК України) і необережне тяжке тілесне ушкодження (ст. 128 КК України)⁴⁶.

Визначаючи кваліфікацію, форма вини водночас дозволяє провести чітке розмежування суспільно небезпечних діянь, що схожі за об'єктивними ознаками, і правильно їх кваліфікувати. Так, необережні діяння не можна віднести до категорії тяжких або особливо тяжких злочинів (ч. 2 ст. 274 КК України), і особи, які вчинили злочини з необережної форми вини, не можуть відбувати міру покарання разом зі злочинцями, які вчинили тяжкі і особливо тяжкі злочини. Також слід зазначити, що деякі інститути кримінального права, зокрема незакінчений злочин, співучасть у злочині, рецидив, пов'язані тільки з умисною формою вини, а остання, у свою чергу, зобов'язує суд дослідити питання мотиву і мети злочину. Зазначене дає можливість стверджувати, що вина — категорія соціальна, а тому не випадково діяння особи, яка вчинила злочин, оцінюється суспільством негативно й засуджується правом. Проте, застосовуючи кримінально правову норму, правоохоронні органи не встановлюють самого факту негативного ставлення суб'єкта злочину до інтересів потерпілого і суспільства. Воно встановлюється законодавством у конкретних статтях Кримінального кодексу, де соціальна сутність вини отримує юридичну оцінку. Законодавче визначення вини (ст. 23 КК України) дає можливість розкрити психологічний (інтелектуальний) зміст і соціальну сутність вини. Ще раз слід наголосити, що зміст останньої обумовлений сукупністю інтелекту, волі і їх співвідношенням.

Відомо, що емоційний компонент психіки людини є обов'язковим елементом її вчинків, зокрема і злочинів. Проте законодавець не вносить емоції у визначення форм вини, хоча вони входять в зміст

психічного ставлення, що складає вину. Тому під час злочинної поведінки емоції відіграють роль мотиву (жорстокість, жах, лють тощо); або фону, на якому виявляються інтелектуальні і вольові процеси; а інколи і роль афекту, тобто сильного і короточасного емоційного стану, що може штовхнути особу вчинити злочин. Таким чином, мотив, мета, емоції, характеризуючи психічну діяльність винного у зв'язку зі вчиненням злочину, входять в суб'єктивну сторону злочину за рахунок умислу, або необережності (форми вини).

Отже, встановлення зазначених елементів дозволяє визначити і ступінь вини, поняття якої в законодавстві не розкривається. На наш погляд, ступінь вини — це є кількісна характеристика соціальної сутності вини, яка визначається сутністю її форми і змісту. Ураховуючи що ступінь вини характеризує негативне ставлення суб'єкта до інтересів особи, суспільства, її встановлення сприяє визначенню міри покарання винному. Зазначене дозволяє дійти таких висновків:

- 1) вина належить до суб'єктивної сторони злочину, при цьому зміст вини не вичерпує змісту суб'єктивної сторони злочину (ці поняття не тотожні);
- 2) вина пов'язує злочинця зі вчиненим ним діянням і його наслідками;
- 3) з психологічного боку вина — це інтелектуальне і вольове ставлення особи до вчиненого нею злочину та його наслідків;
- 4) вина — це складова частина підстав кримінальної відповідальності, яка дозволяє відмежувати злочин від незлочинної поведінки;
- 5) вина впливає на кваліфікацію злочину;
- 6) форма вини враховується при умовно-достроковому звільненні від відбування покарання (ст. 81 КК України), заміні невідбутої частини покарання більш м'яким (ст. 82 КК України), амністії (ст. 86 КК України) і помилуванні (ст. 87 КК України);
- 7) від форми вини залежать розмір і вид покарання.

Таким чином, можна стверджувати, що вина є об'єктивною й обов'язковою ознакою будь-якого складу злочину і суб'єкт може бути притягнутий до кримінальної відповідальності лише за ті суспільно небезпечні діяння і настання суспільно небезпечних наслідків, відповідно до яких встановлена його вина. За невинне заподіяння шкоди кримінальна відповідальність не настає.

Поділ вини на форми має велике практичне значення, а саме:

- форма вини визначає ступінь суспільної небезпеки вчиненого діяння і дозволяє відокремити злочин від простого незлочинного правопорушення;
- інколи законодавець диференціює кримінальну відповідальність за вчинення злочину залежно від форми вини, яка таким чином визначає кваліфікацію злочину. Наприклад, умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 КК України) і необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 128 КК України). Отже, тим самим він визначає кваліфікацію форми вини, одночасно дозволяючи провести чітке розмежування суспільно небезпечних дій, схожими за об'єктивними ознаками;
- форма вини враховується законодавцем при класифікації злочинів. Наприклад, діяння, вчинене з необережності, за жодних обставин не можна віднести до категорії тяжких або середньої тяжкості злочинів (ст. 12 КК України);
- форма вини визначає умови відбування покарання (ст. 5 Кримінально-виконавчого кодексу України);
- деякі інститути кримінального права, а саме: незакінчений злочин, співучасть, рецидив злочинів пов'язані, як правило, тільки з умисною формою вини;
- наявність умисної форми вини зобов'язує суд досліджувати під час судового засідання питання про мотив і мету злочинів.

6.3. Умисел і його види

Як зазначалося вище, кримінальна відповідальність настає за наявності вини. У кримінальному законі визначено зміст двох форм вини – умисної (ст. 24 КК України) і необережної (ст. 25 КК України). **Форма вини** – це встановлене законом поєднання інтелектуальної і вольової ознаки, які свідчать про ставлення винного до вчиненого ним діяння та його наслідків.

Форма вини вказує на спосіб інтелектуальної та вольової взаємодії суб'єкта з об'єктивними обставинами, яка складають характеристику конкретного виду злочину.

Розглянемо більш докладно першу форму вини – умисну.

Чинне законодавство поділяє умисел на два різновиди – прямий (ч. 1 ст. 24 КК України) і непрямий (ч. 2 ст. 24 КК України). **Прямим**

є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльність), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання⁴⁷.

Усі ознаки, що використав законодавець для кримінальної відповідальності, однаково необхідні. Першою інтелектуальною ознакою прямого умислу є усвідомлення суб'єктом суспільної небезпечності свого діяння, передбачення можливості і бажання настання суспільно небезпечних наслідків. У зв'язку з тим що головною соціальною ознакою злочину є суспільна небезпечність, то в зміст умислу включено усвідомлення винним суспільної небезпечності свого діяння. А отже, предметом усвідомлення при прямому умислі є: по-перше, фактичний зміст вчиненого діяння, а по-друге, його соціальна сутність.

Другою інтелектуальною ознакою прямого умислу є передбачення і бажання настання суспільно небезпечних наслідків вчиненого злочину. Особа передбачає невідворотність негативних наслідків, якщо між діянням і наслідками є однозначно прямий зв'язок, розвиток якого винний повністю усвідомлює. Передбачення наслідків свідчить, що суб'єкт усвідомлює, хоча й загалом, розвиток причинного зв'язку між його діянням і наслідками. Якщо в диспозиції статті як обов'язкові ознаки об'єктивної сторони складу злочину зазначені інші обставини, крім діяння і наслідків, то їх теж повинен усвідомлювати суб'єкт (наприклад, особлива жорстокість, таємне викрадення тощо).

Вольова ознака прямого умислу в злочинах з матеріальним складом — це бажання настання суспільно небезпечних наслідків. Бажання як елемент вольової ознаки прямого умислу полягає в прагненні до певних наслідків. Це можуть бути:

- а) кінцева мета (наприклад, убивство з корисливих мотивів);
- б) проміжний етап (наприклад, знищення чужого майна, що сприяло вчиненню крадіжки);
- в) засоби досягнення мети (вбивство з метою отримання спадщини);
- г) необхідний супутній елемент діяння (вбивство потерпілого через підриг автомобіля, у якому він їхав, що призвело до смерті інших осіб, які їхали разом із потерпілим, що винний сприймав як необхідний елемент злочину).

Отже, можна стверджувати, що до наслідків винний ставиться як до необхідних йому результатів. Якщо уважно прочитати визначення прямого умислу в ч. 2 ст. 24 КК України, то можна констатувати, що воно повністю прийнятне для злочинів з матеріальним складом.

Стосовно злочинів з формальним складом, єдиної думки серед вчених немає.

Відповідно до ч. 3 ст. 24 КК України злочин визнається вчиненим з непрямым умислом, якщо особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і, хоча не бажала їх настання, але свідомо припускала їх настання. Інтелектуальна ознака непрямого умислу характеризується тим, що суб'єкт не бажає негативних наслідків, але свідомо ставиться до вчиненого ним суспільно небезпечного діяння і передбачає реальну можливість настання негативних результатів. За непрямого умислу суб'єкт не зацікавлений в настанні негативних наслідків, хоча свідомо з ними погоджується заради досягнення іншої мети, тобто негативні наслідки для суб'єкта злочину є ніби тією ціною, яку він готовий заплатити, щоб досягти поставленої мети. Вольовий зміст непрямого умислу може виявлятися і в легковажному ставленні до настання негативних наслідків.

Легковажне ставлення як прояв волі при непрямому умислі мало чим відрізняється від свідомого припущення і підтверджує відсутність активних емоційних переживань через суспільно небезпечні наслідки, реальна можливість настання яких відображається свідомістю суб'єкта злочину. Тобто він завдає шкоду і не бере до уваги негативні наслідки свого діяння, хоча їх можливість свідомо допускає. Зазначене дозволяє констатувати, що зміст умислу визначається сукупністю фактичних обставин, які охоплювалися свідомістю винного, мотивами і метою діяння. Стосовно оцінки змісту і також встановлення його виду, наприклад, по кримінальних справах про умисне вбивство, вони здійснюються слідчими і судовими органами на підставі аналізу сукупності всіх обставин вчиненого злочину, при цьому враховуються спосіб і засіб злочину, кількість, характер і локалізація тілесних ушкоджень, а також поведінка винного як до, так і після вчиненого злочину та взаємовідносини з потерпілим. Слід зазначити, що прямий і непрямий умисел є різновидами однієї форми вини, а тому вони мають багато спільного. Так, інтелектуальна ознака обох видів умислу характеризується усвідомленням винним суспільної небезпечності вчиненого злочину і передбаченням його суспільно небезпечних наслідків.

Вольова ознака в цілому показує позитивне ставлення до настання негативних наслідків. Разом з тим це різні види умислу, що мають свої особливості. Так, інтелектуальна ознака показує, що відмінність

між прямим і непрямим умислом полягає в неоднаковому характері передбачення негативних наслідків. Якщо прямий умисел полягає в передбаченні невідворотності, а інколи й реальної можливості настання негативних наслідків, то для непрямого умислу характерним є передбачення тільки реальної можливості настання тяжких наслідків. Головна відмінність полягає в тому, що волевове ставлення особи до негативних наслідків виявляється в різних формах. Так, якщо позитивне ставлення до них при прямому умислі виражається в бажанні, то при непрямому – у свідомому припущенні або байдужому ставленні.

Поділ умислу на прямий і непрямий має важливе практичне значення. Так, злочин із формальним складом може бути вчинено тільки з прямим умислом, а, отже, за відсутності його ознак, немає і складу злочину. Крім того, попередня злочинна діяльність, зокрема замах і готування до злочину (ст. 14, 15 КК України), дія організатора, підбурювача, можлива тільки за наявності прямого умислу. Поділ умислу на прямий і непрямий враховується при визначенні міри покарання, тому що злочин, вчинений з прямим умислом є більш суспільно небезпечним, ніж з непрямим.

Зауважимо, що чинне законодавство дає визначення лише двох видів умислу – прямого і непрямого. Проте на практиці мають місце й інші види умислу. Так, за часом виникнення і формування розрізняють умисел заздалегідь обдуманий, тобто між виникненням злочинного наміру та його реалізацією пройшов певний час, і такий, що виник раптово. Останній формується під впливом життєвої ситуації і реалізується негайно. Наприклад, умисне вбивство, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 і 123 КК України). Найчастіше приводом для раптового виникнення умислу є протиправні дії самого потерпілого, унаслідок чого така ситуація розглядається як обставина, що пом'якшує покарання (п. 7 ст. 66 КК України)⁴⁸.

Залежно від спрямованості та ступеня конкретизації бажання наслідків умисел прийнято поділяти на визначений (конкретизований) і невизначений (неконкретизований). Визначений умисел характеризується наявністю чіткого передбачення якісних і кількісних показників таких об'єктивних ознак, як об'єкт злочину, наслідки, спосіб вчинення злочину тощо. А в разі невизначеного умислу в суб'єкта є лише загальне уявлення про об'єктивні ознаки вчиненого ним діяння. Визначений умисел, у свою чергу, поділяється на простий і альтернативний. За простого умислу особа передбачає тільки один конкретний безальтернативний негативний наслідок, напри-

клад, нанесення тяжких тілесних ушкоджень у вигляді спотворення обличчя потерпілого, не більше (ст. 121 КК України). За альтернативного умислу винний передбачає однакову можливість настання двох і більше конкретно визначених наслідків. Наприклад, при неодноразовому нанесенні потерпілому тілесних ушкоджень винний передбачає або його смерть, або заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю.

Проте слід мати на увазі, що зазначені вище різновиди умислу не складають самостійних форм вини і не замінюють поняття прямого та непрямого умислу, а існують лише всередині них.

У кримінологічному розумінні обидва види умислу є різновидами психічного ставлення суб'єкта не тільки до вчиненого злочину, а й до можливості такого вчинення. Тому для кримінології має значення виникнення, формування, усвідомлення умислу, джерела його виникнення, а також будь-які, у тому числі й ті, що не є ознаками суб'єктивної сторони конкретного складу злочину, мотиви і мета, які можуть бути досягнуті злочинним шляхом.

Отже, кримінально-правове значення розподілу умислу на види полягає втому, що:

- тільки за заздалегідь обдуманого умислу можуть бути стадії готування до злочину, співучасть, вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою, організованою групою;
- такий різновид умислу, що виник раптово, визнається окремими кримінально-правовими нормами привілейованими обставинами (ст. 116, ст. 123 КК України).

Умислом, що виник раптово, у законі визнається стан, який виник унаслідок протизаконного насильства, систематичного знущання або тяжкої образи з боку потерпілого і визнається як пом'якшуюча (привілейована) обставина (п. 7 ст. 66 КК України)⁴⁹. Стосовно поділу умислу на визначений і невизначений, то це здебільшого має значення для точної кваліфікації в першу чергу злочинів проти особи. Також слід зазначити, що конструкція умислу в злочинах з формальним складом як свідомо-вольове ставлення до діяння поступово входить до кримінального законодавства деяких країн Європи. Так, у ст. 15 КК Литовської Республіки закріплено, що злочин або кримінальний проступок визнаються вчиненими з прямим умислом, якщо під час вчинення суб'єкт усвідомлював суспільно небезпечний характер свого діяння і бажав так робити⁵⁰.

6.4. Необережність та її види

Необережність, як і умисел, є основною формою вини, проте вона має меншу суспільну небезпеку за умисел.

Необережній формі вини присвячена ст. 25 КК України, у ч. 1 якої визначено, що злочином, вчиненим з необережності, визнається діяння, скоєне зі злочинною самовпевненістю або злочинною недбалістю.

Необережність є другою формою вини, яка має свої ознаки і на відміну від умислу пов'язана з негативним ставленням суб'єкта до злочинних наслідків, настання яких він не бажає і не допускає.

Під злочинною самовпевненістю законодавець визнає, з одного боку, передбачення особою можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), а з іншого – легковажний розрахунок їхнього відвернення (ч. 2 ст. 25 КК України).

Відповідно до ч. 3 ст. 25 КК України необережність є злочинною недбалістю, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була й могла їх передбачити.

В Україні майже кожний десятий злочин вчиняється з необережності. Практика свідчить, що вчинення таких злочинів пояснюється здебільшого недисциплінованістю, легковажністю деяких осіб, їхнім неналежним ставленням до виконання своїх професійних та інших обов'язків, неуважним ставленням до життя і здоров'я людей, які їх оточують, а також виконання функцій, які винний не здатний виконувати, тому що має низьку кваліфікацію, недостатній досвід, освіту або незадовільний стан здоров'я тощо. Необережні злочини, як правило, скоюються в побутовій, професійній або сфері управлінської діяльності тощо.

Інтелектуальну ознаку злочинної самовпевненості відображено в законі вказівкою на ставлення суб'єкта до суспільно небезпечних наслідків. Тобто особа усвідомлювала суспільну небезпеку свого діяння і навіть передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків, але легковажно розраховувала на їх відвернення. Ураховуючи що з цього приводу в теорії кримінального права існують різні думки, тобто одні автори вважають, що суб'єкт при злочинній самовпевненості усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, інші, навпаки, стверджують, що він не усвідомлює, ми вважаємо, що найбільш правильний спосіб уникнути завдання негатив-

них наслідків — це не вчиняти ті дії, які можуть призвести до їх настання. Слід зазначити, що інтелектуальна ознака самовпевненості має певну схожість з непрямим умислом. Проте, якщо при непрямому умислі винний передбачає реальну (тобто для цього конкретного випадку) можливість настання суспільно небезпечних наслідків, то при самовпевненості така можливість уявляється абстрактною: суб'єкт передбачає, що такі дії взагалі можуть спричинити суспільно небезпечні наслідки, проте легковажно розраховує на їх відвернення, незважаючи на свою невпевненість. Він легковажно, несерйозно ставиться до оцінки тих обставин, які, на його думку, повинні запобігти настанню злочинного результату, але реально ці обставини виявилися неспроможними протидіяти злочинним наслідкам.

Щодо вольової ознаки злочинної самовпевненості, то вона складається з розрахунку на запобігання злочинного наслідку при активному їх небажанні. За непрямого умислу особа також не бажає настання шкідливих наслідків, але це бажання пасивне (добре, якби вони не настали) і не підкріплене жодними об'єктивними обставинами. Для злочинної самовпевненості для особи, навпаки, характерно небажання наслідків. Ці її власні, особисті якості (спритність, уміння, досвідченість, майстерність), дії інших осіб, фізичні або хімічні закони, вплив сили природи тощо. Розрахунок на втручання обставин, що в момент вчинення діяння були відсутні, а їх вияв не є закономірним, виключає злочинну самовпевненість.

Отже, особливістю вольового змісту самовпевненості є переоцінка своїх сил або тих обставин, на які розраховувала особа, що підтверджується й тим, що суспільно небезпечні наслідки настали. Водночас слід розуміти: якщо в особи були підстави сподіватися на якісь обставини, але вони виявилися недостатніми для попередження негативного результату, про що особа не могла знати, то в таких випадках вина відсутня, а тому немає підстав для притягнення особи до кримінальної відповідальності (має місце випадок).

Злочинна недбалість, як і злочинна самовпевненість, є видом необережності, коли особа не передбачає можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, хоча за необхідної уваги повинна й могла передбачити такі наслідки (ст. 25 КК України). Інтелектуальна ознака злочинної недбалості характеризується двома елементами — позитивним і негативним. Останній елемент означає, що особа не усвідомлювала суспільно небезпечного характеру свого діяння і не передбачала можливості негативних наслідків. Зауважимо,

що, як і при злочинній самовпевненості, законодавець, говорячи про недбалість, не вказує на психічне ставлення суб'єкта злочину до свого діяння. Проте це не означає, що в особи немає будь-якого психічного ставлення до вчиненого нею діяння, яке спричинило суспільно небезпечні наслідки.

У юридичній літературі розглядається три можливі варіанти такого психічного ставлення:

- 1) особа усвідомлює, що порушує певні правила обережності, але не передбачає можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння;
- 2) особа свідомо вчиняє деякі дії, не усвідомлюючи, що такими діями вона порушує певні правила і заборони;
- 3) саме діяння суб'єкта позбавлене свідомого вольового контролю, проте цей контроль не здійснюється з вини самого суб'єкта (наприклад, водій заснув за кермом).

І тут у деяких криміналістів виникає сумнів, чи можна визнавати необережність виною в кримінально-правовому розумінні. На наш погляд, наявність позитивного елемента надає необережності якість кримінально-правової вини.

Позитивний елемент інтелектуальної ознаки необережності означає, що за належної уваги особа повинна була й могла передбачити настання злочинних наслідків. Для відповіді на питання, чи повинен суб'єкт їх передбачити, слід звернутися до об'єктивного і суб'єктивного критеріїв. Перший визначає обов'язковість, а другий – можливість передбачення.

Об'єктивний критерій – це міра передбачуваності, що має місце за певних обставин тієї групи осіб, до якої належить винний, або обов'язковість особи передбачити можливість настання суспільно небезпечних наслідків при дотриманні обов'язкових для цієї особи заходів безпеки. Об'єктивний критерій має нормативний характер, яких суб'єкт повинен дотримуватися. Проте сама по собі обов'язковість автоматично не тягне за собою кримінальної відповідальності. Важливо встановити, чи могла особа за тих обставин передбачити настання негативних наслідків.

Суб'єктивний критерій – це захід обережності, притаманної за вказаних обставин конкретному суб'єкту з його освітою, досвідом тощо, тобто персональна спроможність суб'єкта в конкретній ситуації і з урахуванням індивідуальних якостей передбачити можливість

настання суспільно небезпечних наслідків. А отже, відсутність хоча б одного з наведених критеріїв виключає кримінальну відповідальність за необережність.

Стосовно вольової ознаки злочинної недбалості, то вона може мати місце в разі відсутності з боку винного належних вольових актів правильної оцінки своїх дій за наявності необхідності й об'єктивної можливості надати таку оцінку.

На практиці досить часто перед слідчим виникає питання, як відрізнити злочинну самовпевненість від злочинної недбалості. Так, при злочинній самовпевненості слід встановити конкретні обставини, які сформували в суб'єкта впевненість у попередженні негативних наслідків. Щодо злочинної недбалості, то тут необхідно довести обов'язковість і можливість суб'єкта передбачити суспільно небезпечні наслідки та попередити їх настання.

Практичні працівники знають, що законодавче визначення необережності, як і визначення умислу, орієнтоване здебільшого на злочини з матеріальним складом. Зі злочинами з формальним складом дещо складніше, оскільки характеристику ознак треба давати не щодо наслідків, а щодо діяння. Тому недбалість для злочинів з формальним складом можна визначити так: «Особа, яка вчинила діяння, не усвідомлювала його суспільної небезпечності, хоча повинна й могла це усвідомлювати».

Інколи зустрічаються обставини, коли випадок слід відрізнити від злочинної недбалості. Випадок має місце в разі, якщо наслідки, що настали, перебувають у практичному зв'язку з діяннями особи, яка однак не тільки не передбачала можливості їх настання, а й не могла їх передбачити, тобто відсутні об'єктивні й суб'єктивні критерії.

Як бачимо, українське законодавство знає лише дві форми вини — умисел і необережність. Проте вітчизняна наука кримінального права на підставі аналізу диспозицій деяких статей Особливої частини КК України розробила поняття ще однієї форми вини — змішаної (подвійної, складної).

6.5. Проблематика складної форми вини

Конкретної вказівки на подвійну форму вини в кримінальному законі України немає. Проте конструкція деяких законів та судово-слідча практика ніби підказують, що законодавець юридично повинен

визначити моменти, коли в діях суб'єкта виникають два самостійні злочини, один з яких є умислом, а інший – необережністю, проте обидва можуть існувати самостійно, але разом утворюють якісно новий злочин зі специфічним суб'єктивним змістом. Складові такого злочину можуть посягати як на різні безпосередні об'єкти, наприклад, заподіяння смерті при згвалтуванні (п. 10 ч. 2 ст. 115 КК України), так і на один об'єкт, наприклад, незаконне проведення абортів (ст. 134 КК України), яке потягло за собою необережне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень. Як бачимо, кожна зі складових подібної юридичної конструкції не втрачає свого злочинного характеру й при окремому існуванні. Наявність двох форм вини в одному злочині обумовлено існуванням двох самостійних предметів винного ставлення суб'єкта: умисел (прямий і непрямий) є суб'єктивною ознакою основного складу злочину, а необережність у вигляді злочинної самовпевненості (ч. 2 ст. 25 КК України), злочинної недбалості (ч. 3 ст. 25 КК України) характеризує психічне ставлення до наслідків, які є кваліфікуючими ознаками. І тут слід звернути увагу, що кожна з форм вини, яка поєднуються в основному злочині, повністю зберігають свою якісну характеристику. Цим і пояснюється те, що подібні злочини згідно зі змістом ст. 23 КК України характеризуються як вчинені зі змішаною формою вини.

Слід мати на увазі, що тільки діяння з двома змішаними формами вини умислом і необережністю утворюють кваліфікований злочин. У таких злочинах суб'єкт основний злочин вчиняє умисно, а щодо наслідків, то вони можуть бути лише кваліфікуючими. Таким чином, змішана форма вини становить собою різне психічне ставлення особи у формі умислу та необережності до різних об'єктивних ознак одного й того самого злочину⁵¹. Таким чином, законодавець виходить ніби з двох різновидів злочинів з подвійною формою вини, які полягають у різному психічному ставленні суб'єкта до вчиненого, тобто умисному і з необережності:

- 1) до двох різних наслідків, які передбачені статтею Особливої частини КК України і;
- 2) діянням, з одного боку, і наслідком, передбаченим статтею Особливої частини КК України як кваліфікуючою ознакою – з іншого.

Перший різновид характеризується тим, що під час складної (подвійної, змішаної) форми вини психічне ставлення суб'єкта, який вчинив злочин, до менш тяжких злочинів (ст. 122, ст. 125 КК Украї-

ни), що передбачені статтею Особливої частини КК України, виявляється в умислі, а до більш віддалених і тяжких наслідків — у необережності. Тому за такого різновиду змішаної форми вини мова йде тільки про злочини з матеріальним складом, у яких є не менше двох наслідків різних за ступенем тяжкості та суспільної небезпеки і поділених за часом їх настання, наприклад, ч. 2 ст. 128 КК України. У цьому прикладі психічне ставлення суб'єкта до найближчого наслідку (умисне нанесення тяжких тілесних ушкоджень) виражається в умислі, а до наступних (смерті) — з необережністю. Тобто за наявності змішаної форми вини слід вирішити питання про те, яким у цілому є злочин, що вчинив суб'єкт, — умисним чи необережним. Вирішення цього питання залежить від того, яка об'єктивна ознака конкретного складу злочину є найважливішою для визнання діяння злочином і оцінки ступеня його суспільної небезпеки. Також важливе значення має теоретичне уявлення, у яких випадках, виходячи з опису в кримінальному законі конкретних складів злочинів, діяння може бути тільки умисним, тільки необережним або умисним чи необережним. Аналіз диспозицій статей Особливої частини КК України дозволяє стверджувати, що конкретний склад з суб'єктивної сторони характеризується умисною формою вини за наявності в злочині умов, наприклад:

- він сконструйований як формальний (ст. 296 КК України);
- у законі вказано на умисний характер конкретного діяння (ст. 115–118, 194 КК України);
- у законі вказана мета (примітка до ст. 185, ст. 185–187 КК України);
- або мотив (ст. 167 КК України) та ін.

Також слід зазначити, що злочин із формальним та усіченим складом або зі складами, які вказують на мету, можуть бути вчинені тільки з прямим умислом.

Таким чином, можна констатувати, що в злочинах з двома формами вини можуть поєднуватися тільки умисел і необережність. Поєднання прямого умислу з непрямым або самовпевненості з необережністю двох форм вини не утворюють, тому що можуть паралельно існувати тільки у кваліфікованих складах злочинів. У злочинах з двома формами вини необережним може бути ставлення тільки до кваліфікуючих наслідків, тобто основний склад злочину вчиняється завжди умисно.

6.6. Мотив і мета злочину

Відомо, що мотив і мета належать до факультативних ознак суб'єктивної сторони злочину.

Під **мотивом** розуміється психологічне свідоме спонукання як джерело активності людини, обумовлене бажанням досягнення певної мети⁵². В усіх умисних злочинах завжди є мотив з тієї чи іншою метою. Проте кожний склад злочину характеризується мотивом і метою. Тому слід пам'ятати, що коли в юридичній літературі зазначається, що будь-який злочин вчиняється з різних мотивів або з якоюсь метою, то це слід розуміти в соціально-правовому або кримінологічному значенні. А якщо згадується про мотив і мету злочину як факультативні ознаки суб'єктивної сторони злочину (тобто вони є не в кожному складі злочину), то мається на увазі їх кримінально-правове значення, яке впливає на кваліфікацію злочину.

Мотив і мета злочину можуть бути обов'язковими ознаками суб'єктивної сторони конкретних складів злочину, якщо є хоча б одна з таких умов. По перше, на мотив і мету має бути вказано в диспозиції статті Особливої частини КК України. Наприклад, п. 6 (корисливий мотив), п. 7 (хуліганський мотив), п. 9 (з метою приховування іншого злочину або полегшити його вчинення та ін.) ч. 2 ст. 115 КК України, яка передбачає відповідальність за умисне вбивство при обтяжуючих обставинах, а щодо мети, то в ст. 187 КК України, яка встановлює відповідальність за розбій, прямо вказана мета – заволодіння чужим майном.

По-друге, мотив і мета визначаються як обов'язкові ознаки суб'єктивної сторони складу злочину у тих випадках, коли необхідність їх наявності впливає з юридичної природи конкретного складу злочину. Така природа визначається внаслідок порівняння змісту норми Особливої частини КК України, який передбачає конкретний склад злочину зі змістом інших норм Особливої частини КК України, які передбачають схожі склади. Наприклад, відкрите викрадення мобільного телефону, якщо воно було здійснено з корисною метою, є грабежем (ст. 186 КК України), а якщо викрадено, щоб його знищити (спалити, розбити тощо) з мотиву помсти потерпілому, то буде склад злочину, передбачений ст. 194 КК України, а якщо це зроблено з хуліганських мотивів, то в діях винного вбачається склад злочину, передбачений ст. 296 КК України. Тому у випадках, коли мета і мотив повинні бути обов'язковими ознаками об'єктивної сторони

конкретного складу злочину, а вони відсутні, вчинене не може розглядатися як злочин.

До факультативних ознак суб'єктивної сторони, крім мотиву і мети, слід віднести й емоційний стан суб'єкта.

Емоції є однією із суттєвих функцій нервово-психологічної діяльності людини. Психологи і психіатри розрізняють в емоційній сфері елементарні емоції (голод, спрага, статевий потяг та ін.), почуття (горе, радість, любов тощо), афекти (жах, лють, злість та ін.), пристрасті, настій. Проте вітчизняний кримінальний закон з усіх емоційних станів виділяє лише стан фізіологічного афекту, який передбачений у диспозиціях ст. 116 та ст. 123 КК України як обов'язкова ознака складу злочину. На практиці в усіх інших випадках афект враховується як пом'якшуюча вина обставина. Підставою афекту, як і стану емоційного напруження, є емоція, яка розвивається до афективного стану, "коли людина ... говорить і робить те, чого вона не дозволяє собі в алкогольному стані і про що дуже шкодує, коли минає стан афекту"⁵³.

Тому більшість вчених, думку яких поділяємо і ми, вважає, що стан сильного душевного хвилювання за своєю психологічною природою і юридичним значенням є більш широким поняттям, ніж афект. Це насамперед тому, що для афекту як обов'язкової ознаки злочину необхідно, щоб він був викликаний особливою поведінкою потерпілої сторони – насильство, катування або тяжка образа чи інші протиправні або аморальні дії.

6.7. Помилка: сутність та кримінально-правове значення

В основі кримінально-правового вчення про помилку та її правові наслідки лежить ознака суб'єктивного усвідомлення. Під *помилкою*, як правило, розуміють неправильне уявлення (обман) особи, про якісь об'єктивні обставини вчиненого нею діяння та його юридичні ознаки. Дослідників у різні часи існування держави цікавило питання про кримінально-правове значення помилки. Так, у дореволюційній літературі цьому питанню багато уваги присвячували такі вчені, як А. Коні, А. Верещагін, І. Гелер⁵⁴ та ін. Роботи зазначених авторів досліджувалися і доповнювалися як за радянських часів, так і після проголошення Україною незалежності.

У теорії кримінального права традиційно розрізняють помилку у факті (*error facti*) та помилку в праві (*error juris*)⁵⁵. Під *фактичною помилкою* розуміють неправильне (помилкове) уявлення суб'єкта про фактичні обставини вчиненого ним діяння. На перший погляд, вважається, що особа, яка вчинила протиправне діяння, має певне уявлення про своє діяння, тобто уявляє сам характер діяння, проти кого воно спрямоване, які можуть бути наслідки тощо. Проте практика свідчить, що жодна особа не спроможна охопити своєю свідомістю всі без винятку фактичні обставини, що відбуваються, крім того, деякі обставини вона уявляє нечітко, приблизно, неповністю. Це можна пояснити не тільки недостатньо повним, а також неправильним знанням про них (помилка в пізнанні), а й логічно неправильним висновком про них (помилка у висновках). Отже, можна дійти висновку, що виявлена певна невідповідність між уявленням, що вчинене, і реальністю, між тим, що фактично відбулося, і тим, як це відобразилося у свідомості суб'єкта, і є так звана фактична помилка. Наприклад, суб'єкт вбиває жінку, але не знає, що їй тільки 17 років, а фізичний розвиток та поведінка потерпілої давали йому підстави вважати потерпілу дорослою. Таким чином, він допустив фактичну помилку в обставинах, що характеризували особу потерпілої, – її вік. Проте ця помилка на кримінально-правову оцінку вчиненого вбивства не вплине, тому що вік при вбивстві не є юридично значущою ознакою і не внесений законодавцем до ознак складу злочину, за винятком, коли вік визначає безпорадний стан потерпілої. Проте, як свого часу писав М. Таганцев, “до яких би елементів не належали невідання та омана, значення цих помилково уявлених обставин стосовно реальності може бути потрійним:

- 1) помилка може стосуватися обставин, що обумовлюють злочинність діяння і входять до його законних ознак;
- 2) помилка може стосуватися обставин, що виділяють зазначене діяння з родового поняття злочину в особливий вид, який підлягає посиленій або зменшеній відповідальності;
- 3) помилка може стосуватися таких фактичних обставин справи, які мають місце в даному випадку, але не мають значення ні для складу злочинного діяння, ні для його караності.”⁵⁶

Як бачимо, з трьох варіантів фактична помилка має кримінально-правове значення, у перших двох, коли робиться висновок за неправильного уявлення про обставини, що є об'єктивними ознаками ос-

новного складу злочину, або ознаками кваліфікуючого (привілейованого) складу, якщо такий передбачений Кримінальним кодексом.

У практичних працівників часто виникає питання, як подібна помилка може вплинути на кримінально-правову оцінку вчиненого; що має бути покладено в основу цієї оцінки: а) суб'єктивне уявлення особи про обставини діяння, що вона вчиняє, або б) те, що фактично відбулося незалежно від вини суб'єкта. У загальному вигляді відповідь на це питання дає ст. 2 КК України, де зазначено, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (ч. 2). Отже, в основі кримінально-правової оцінки завжди лежить вина суб'єкта, його суб'єктивне уявлення про вчинене. Таке положення досить легко застосовувати в тих ситуаціях, коли суб'єкт усвідомлював наявність обставин, які визначають суспільну небезпечність вчиненого або підвищену ступінь цієї небезпеки. Якщо не уявлена обставина визначала злочинність діяння, то відповідальність можлива лише за злочин, що вчинений з необережності. Якщо закон не передбачає відповідальності за подібні діяння (вчинені з необережності), то кримінальна відповідальність не настає взагалі. Слід ще раз наголосити, якщо суб'єкт не уявляє обставин, що посилюють відповідальність згідно з диспозицією статті КК України, то така обставина не може бути оголошена в підозрі.

Дещо складніше вирішується питання впливу фактичної помилки на кримінальну відповідальність суб'єкта, коли він помилково вважає, що вчинив злочин, або більш сувора відповідальність настає за цей злочин. Одразу слід зауважити, що в юридичній літературі і судовій практиці немає єдності думок з цього питання, хоча й тут, на наш погляд, повинен вирішуватися принцип суб'єктивної підстави для підозри.

Узагальнимо викладене:

- фактична помилка — це неправильне уявлення суб'єкта про об'єктивні обставини вчиненого ним діяння;
- кримінально-правове значення фактична помилка має тільки щодо обставин, що є об'єктивними ознаками відповідного складу злочину;
- у разі наявності такої фактичної помилки питання про кримінальну відповідальність вирішується з урахуванням суб'єктивного уявлення особи про те, що нею вчинено.

У юридичній літературі пропонується кілька класифікацій фактичних помилок. Ми вважаємо, що найбільш простим і логічним є поділ помилок на види за обставинами, що належать до об'єктивної характеристики злочинів і входять до ознак складу злочинів.

Такими об'єктивними ознаками діяння є:

- об'єкт посягання;
- предмет посягання;
- саме діяння з наслідками і причинними зв'язками;
- будь-який спосіб дії;
- обстановка вчинення злочин (час, місце, умови тощо);
- засоби вчинення злочину.

Оскільки особа може мати помилкове уявлення щодо будь-яких із зазначених обставин, розрізняють такі види помилок: помилка в об'єкті суспільно небезпечного діяння; помилка в предметі посягання; помилка в характері діяння; помилка в розвитку причинного зв'язку; помилка в способі вчинення діяння і помилка в обставинах, що характеризують час, місце і умови скоєння злочину. Розглянемо кілька зазначених помилок.

Помилка в об'єкті злочину (*error in objecto*) полягає в неправильному уявленні особи про характер тих суспільних відносин, на які посягає її діяння. Особа спрямовує своє діяння на заподіяння шкоди одним суспільним відносинам, але через її помилку шкода фактично заподіюється іншим. Помилки в об'єкті пов'язані здебільшого з помилкою в предметі злочину, а внаслідок цього — у його об'єкті. Наприклад, особа, бажаючи вчинити крадіжку магнітофона, що був закріплений в коробці, фактично викрала заповані в коробці старі газети. У цьому разі винний нестиме відповідальність відповідно до спрямованого умислу. Оскільки об'єкт (суспільні відносини) є елементом складу злочину, що передусім визначає характер суспільної небезпечності злочину та його правильну кваліфікацію, то неправильне уявлення особи про об'єкт впливає на її вину і відповідальність. Однак, оскільки фактичну шкоду об'єкту і предмету (магнітофону) не було заподіяно, відповідальність повинна наставати за замах на цей злочин (ст. 15, ч. 1 ст. 185 КК України).

Інший приклад помилки в об'єкті. Суб'єкт з корисного мотиву незаконно розголошує відомості, що становлять, на його думку, комерційну таємницю, а фактично ці відомості становили державну таємницю. Ураховуючи що зазначена особа усвідомлювала і вважа-

ла, що її дії і умисел спрямовані на злочин у сфері економічних відносин, притягати її до кримінальної відповідальності за державну зраду (ст. 111 КК України) не можна. Тому слід відрізнити помилку в об'єкті від помилки в предметі посягання й особистості потерпілого. Слід мати на увазі, що **при помилці в предметі посягання** шкода заподіюється саме об'єкту, хоча безпосередня шкода завдається не тому предмету, що планував злочинець, а іншому.

Наступна фактична помилка у розвитку причинного зв'язку — **неправильне уявлення про дійсний розвиток причинного зв'язку між суспільно небезпечним діянням і суспільно небезпечними наслідками**. Зазначена ознака має істотне значення, оскільки причинний зв'язок є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони злочинів з матеріальним складом. Проте слід пам'ятати, що кримінальне право не вимагає щоб злочинець усвідомлював причинний зв'язок в усіх деталях і нюансах. Головне — щоб він усвідомлював розвиток причинного зв'язку в загальних рисах. Тому помилка злочинця саме в загальних рисах впливає на форму вини та відповідальність, тоді як помилка в деталях такого впливу немає. Наприклад, злочинець стріляє потерпілому в груди і вважає, що смерть останнього настала від поранення серця, а в дійсності потерпілий помер від великої кровотечі. Проте така невідповідність передбачуваного і дійсного розвитку причинного зв'язку не виключає умислу на вбивство, за яке винний і має нести відповідальність. Отже, якщо внаслідок злочинних дій настають злочинні наслідки, які охоплювалися умислом злочинця, то помилка в причинному зв'язку не впливає на форму вини.

Помилка в характері діяння може мати подвійну природу. По-перше, вона може виражатися в помилці злочинця стосовно наявності в його діянні (дії або бездіяльності) фактичних ознак, що становить об'єктивну сторону конкретного складу злочину, і, по-друге, у помилці особи стосовно відсутності в її діянні зазначених ознак. У першому випадку злочинець під час скоєння злочину вважає, що його діяння є ознакою об'єктивної сторони конкретного злочину, тоді як насправді цього немає. Так, тракторист уночі в машино-транспортному парку, розвертаючи трактор, побачив, що розчавив людину. Вважаючи, що він її вбив, зібрав фрагменти тіла і закопав, щоб приховати злочин. Проте під час слідства було встановлено, що потерпіла особа сама в нічний час сіла біля трактора і померла, а тракторист переїхав мертву людину. У такому разі його вина в порушенні правил техніки безпеки відсутня.

Якщо об'єктивна сторона злочину характеризується в законі за допомогою таких ознак, як спосіб, місце, обставини або час вчинення злочину, то помилка стосовно цих ознак означає різновид помилки в характері вчиненого діяння. При цьому кваліфікація злочину визначається змістом і спрямованістю умислу винного.

Помилка в особі потерпілого полягає в тому, що злочинець, посягаючи на певну особу, помилково прийняв за неї іншу, на яку і вчинив посягання. Необхідно пам'ятати, що в таких випадках, як і при помилці в предметі посягання, де дії винного не стосуються обставин, що є ознаками складу злочину, і помилка не впливає ні на кваліфікацію злочину, ні на кримінальну відповідальність, якщо з заміною потерпілого не підміняється об'єкт злочину (наприклад, вбивство приватної особи замість державного діяча).

Певний інтерес, на наш погляд, становлять *помилки в засобах вчинення злочину*, які можна поділити на чотири види. Перший вид має місце тоді, коли суб'єкт використовував інший, ніж він гадав, але не менш пристосований для злочину засіб. Цей вид помилки в засобах на кваліфікацію діяння не впливає. воно кваліфікується як закінчений злочин, якщо виконана об'єктивна сторона складу злочину.

Другий вид помилки виявляється в разі, якщо суб'єкт використовує такий засіб для вчинення злочину, сила якого уявляється йому зменшеною. Якщо при цьому настають більш тяжкі наслідки порівняно з тими, на які він розраховував, то вчинене необхідно кваліфікувати як необережний злочин, тому що суб'єкт хоча й не передбачив обставин, що фактично настали, проте він повинен був і міг їх передбачити.

Зміст третього виду помилки виявляється під час помилкового використання суб'єктом непридатних у конкретному випадку засобів, які він вважав придатними. У такій ситуації вчинене слід кваліфікувати як замах на злочин відповідно до його умислу.

Четвертий вид складається з того, що суб'єкт використовує для вчинення злочину непридатні в будь-якому випадку засоби, але вважає їх придатними через свою неосвіченість. Наприклад, бажаючи вбити суперника, ставить свічку в церкві "за упокій його душі". Використання таких засобів не тягне за собою кримінальної відповідальності.

Юридична помилка (error juris) становить собою неправильне уявлення особи про юридичні властивості вчиненого, його правову характеристику. Тобто винний не уявляє, злочинним чи незлочинним

є його діяння, його кваліфікацію, вид і розмір покарання за вчинене діяння.

Якщо особа помилково вважає, що вчиняє злочин, у той час як насправді такі дії до злочинних не належать (уявний злочин), до кримінальної відповідальності таку особу притягнути не можна, оскільки кримінальна протиправність відсутня. І, навпаки, якщо особа вважає, що її дії не мають складу злочину, а вони злочинні, то такі обставини не виключають кримінальної відповідальності. Неправильне уявлення про кваліфікацію вчиненого злочину (юридична оцінка), про вид і розмір покарання, яке може бути визначене за вчинений злочин, також не впливає на вирішення питання про кримінальну відповідальність. Дійсно, усвідомлення зазначеного вище є складовою змісту умислу, воно не є обов'язковим предметом свідомості, а тому його помилкова оцінка не впливає на форму вини і не виключає кримінальної відповідальності. Наприклад, особа, яка зґвалтувала малолітню, карається відповідно до санкції статті, що має кваліфікуючу ознаку навіть якщо злочинець помилково вважає, що злочин карається в межах санкції, яка передбачає зґвалтування без обтяжуючих обставин.

Зазначене дозволяє дійти висновку, що загальне правило юридичної помилки полягає в тому, що кримінальна відповідальність злочинця, який помиляється відносно юридичних ознак і наслідків вчиненого діяння, настає відповідно з оцінкою цього діяння не суб'єктом, а законодавцем.

Примітки

- ¹ Сташис В.В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. В. Сташис, В. Я. Тацій. – Харків : Право, 2010. – С. 96–97.
- ² Сухонос В.В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2016. – С. 73.
- ³ Наумов В. А. Российское уголовное право. Общая часть. Курс лекций. – М. : БЕК, 1999. – С. 156; Стрельцов Є. Л. Кримінальне право України: Загальна та Особлива частини : навч. посібник / Є. Л. Стрельцов, Т. О. Гончар, О. А. Чуваков. – Харків : Одісей, 2013. – С. 34; Мычко Н. И. Уголовное право Украины. Общая часть / Н. И. Мычко. – Донецк, 2006. – С. 112; Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2002. – Т. 4: Н – П. – С. 211.
- ⁴ Енциклопедія уголовного права. – СПб, 2005. – Т. 4. – С. 101.
- ⁵ Кримінальний Кодекс України. – Суми: ТОВ «ВВП Ностіс», 2015. – С. 52, 165.
- ⁶ Леквеишвили М. Ш. Объект уголовно-правовой охраны и его значение для квалификации преступлений / М. Ш. Леквеишвили // Уголовно-правовые исследования. – Тбилиси, 1987. – С. 95.
- ⁷ Сухонос В.В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2016. – С. 79–81.
- ⁸ Ємельянов В. П. Щодо визначення предмету злочину та класифікацій об'єктів злочинів: дискусійні питання / В. П. Ємельянов // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2007. – № 17. – С. 230–234.
- ⁹ Сухонос В.В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2016. – С. 79–81.
- ¹⁰ Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Б. С. Никифоров. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 106–112.
- ¹¹ Коржанский Н.И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны / Н. И. Коржанский. – М. : Академия МВД СССР, 1980. – С. 67–85.
- ¹² Сухонос В.В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2016. – С. 75–78.
- ¹³ Кримінальний Кодекс України. – Суми: ТОВ «ВВП Ностіс», 2015. – С. 5–6.
- ¹⁴ Сухонос В.В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2016. – С. 75–78.
- ¹⁵ Сухонос В.В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2016. – С. 75–78.

- ¹⁶ Бандурка О. І. Співвідношення родового та безпосереднього об'єктів злочину / О. І. Бандурка // Вісник Національного ун-ту внутрішніх справ. – 2005. – Вип. 29. – С. 108–113.
- ¹⁷ Бажанов Н. И. О различных трактовках некоторых признаков объективной стороны преступления в науке уголовного права / Н. И. Бажанов // Проблемы законности; Нац. юри. акад. Украины им. Ярослава Мудрого. – 1999. – Вип. 40. – С. 145–148; Гришук В. К. Кримінальне право України. Загальна частина / В. К. Гришук. – К. : Ін Юре, 2006. – 568 с.; Колос М. І. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посібник / М. І. Колос. – К. : Атіка, 2007. – 592 с.; Коржанський М. Й. Кримінальне право і законодавство України: Загальна частина : курс лекцій / М. Й. Коржанський. – К. : Атіка, 2001. – 549 с.
- ¹⁸ Реннеберг И. Объективная сторона преступления / Иоахим Реннеберг. – М. : Госюриздат, 1957. – С. 18.
- ¹⁹ Сухонос В. В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2016. – С. 88–90.
- ²⁰ Трайнин А. Н. Общее учение о составе преступления / А. Н. Трайнин. – М., 1957. – С. 132.
- ²¹ Кримінальний Кодекс України. – Суми: ТОВ «ВВП Ностіс», 2015. – С. 9; Сухонос В.В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2016. – С. 90–91.
- ²² Там само.
- ²³ Маркс К. Заметки о новейшей прусской цензурной инструкции / Карл Маркс; [пер. с нем.] // Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – [2-е изд.]. – М. : Госполитиздат, 1955–1981. – Т. 1: К. Маркс (1842–1844). Ф. Энгельс (1839–1844). – 1955. – С. 14.
- ²⁴ Кримінальний Кодекс України. – Суми: ТОВ «ВВП Ностіс», 2015. – С. 6–11.
- ²⁵ Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2016. – С. 90–91.
- ²⁶ Кримінальний Кодекс України. – Суми: ТОВ «ВВП Ностіс», 2015. – С. 9–18.
- ²⁷ Кримінальний Кодекс України. – Суми: ТОВ «ВВП Ностіс», 2015. – С. 114.
- ²⁸ Криминальное право. Общая часть : учебник для вузов / Отв. ред. Козаченко И. Я. и З. А. Незнамова. – М. : Норма, 2000. – С. 197.
- ²⁹ Сухонос В.В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2016. – С. 33–95.
- ³⁰ Там само.

- ³¹ Герцензон А. А. Уголовное право. Часть Общая. / А. А. Герцензон. – М., 1948. – С. 138.
- ³² Трайнин А. Н. Общее учение о составе преступления / А. Н. Трайнин. – М., 1957. – С. 138.
- ³³ Сухонос В.В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. В. Сухонос . – Суми : Університетська книга, 2016. – С. 101–102.
- ³⁴ Сухонос В.В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. В. Сухонос . – Суми : Університетська книга, 2016. – С. 94–96.
- ³⁵ Кримінальний Кодекс України. – Суми: ТОВ «ВВП Ностіс», 2015. – С. 26–27.
- ³⁶ Кримінальний Кодекс України. – Суми: ТОВ «ВВП Ностіс», 2015. – С. 59–60.
- ³⁷ Кримінальний Кодекс України. – Суми: ТОВ «ВВП Ностіс», 2015. – С. 10–11.
- ³⁸ Кримінальний Кодекс України. – Суми: ТОВ «ВВП Ностіс», 2015. – С. 12.
- ³⁹ Шемшученко Ю.С. Конституції та конституційні акти України. Історія і сучасність / Ю. С. Шемшученко. – К. : Юридична думка, 2011. – С. 220.
- ⁴⁰ Сухонос В.В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. В. Сухонос . – Суми : Університетська книга, 2016. – С. 113–115.
- ⁴¹ Кримінальний Кодекс України. – Суми: ТОВ «ВВП Ностіс», 2015. – С. 10–11.
- ⁴² Там само. – С. 12.
- ⁴³ Там само. – С. 61.
- ⁴⁴ Там само. – С. 12.
- ⁴⁵ Там само. – С. 12–13.
- ⁴⁶ Там само. – С. 54, 56.
- ⁴⁷ Там само. – С. 12–13.
- ⁴⁸ Там само. – С. 54, 55, 26.
- ⁴⁹ Кримінальний Кодекс України. – Суми: ТОВ «ВВП Ностіс», 2015. – С. 26.
- ⁵⁰ Уголовный Кодекс Литовской Республики. – СПб, 2003. – С. 129.
- ⁵¹ Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.] ; за ред. проф. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2010. – С. 170–173.

- ⁵² Сухонос В.В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. В. Сухонос . — Суми : Університетська книга, 2016. — С. 129—130.
- ⁵³ Павлов И. П. Полн. собр. соч. — Т. 3. Кн. 2. — М., 1951. — С. 216—217.
- ⁵⁴ Кони А. Ф. Об ошибке в области уголовного права // Журнал министерства юстиции. Год. VIII, 1866. Т XXIII; Верещагин А. Ошибка в предметах преступления // Юридический вестник, 1889. Т III. Кн. III; Геллер И. З. Ошибка человека и ее значение при вменении деяния этого лица ему в вину. Юрьев, 1911.
- ⁵⁵ Сухонос В.В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. В. Сухонос . — Суми : Університетська книга, 2016. — С. 131—135.
- ⁵⁶ Таганцев Н. С. Русское уголовное право: Лекции. Часть общая : в 2 т. Т. 1. — М., 1994. — С. 233.

Специфікація складу злочину в контексті вітчизняного кримінального права

Г л а в а 7

Стадії злочину

7.1. Незакінчений злочин у кримінально-правовій догматиці

Поняття закінченого і незакінченого злочину визначено в ст. 13 КК України. Частина перша зазначеної статті визнає закінченим діяння, яке містить усі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК, частина друга незакінченим злочинном вважає готування до злочину та замах на злочин¹.

Відомо, що кожний умисний злочин у своєму розвитку проходить кілька стадій², тому для розуміння понять закінченого і незакінченого злочину, а також видів незакінчених злочинів необхідно усвідомити їхню сутність.

Слід зазначити, що ці питання досліджувалися в різні періоди, починаючи з дореволюційного³, у радянські часи⁴ і в наш час⁵.

Умисний злочин завжди є усвідомленим вольовим діянням суб'єкта, але спочатку людина ніби обдумує, як вчинити злочин і як уникнути відповідальності. Практика засвідчує, що подібний процес проходить навіть при вчиненні злочинів з умислом, що виник раптово, хоча часу на обмірковування дуже мало. У теорії кримінального права подібний психологічний процес має назву – формування умислу. Проте доки суб'єкт не вчинив ніяких дій норми кримінального права застосовувати немає підстав. Тобто, як стверджували римляни, “*cogitationis poenam nemo patitur*” (думки не караються). Це положення було розроблено в працях представників просвітницько-

гуманістичного спрямування в кримінальному праві (Ш. Монтеск'є)⁶. Інколи суб'єкт умисно або випадково може з кимось поділитися про свій намір вчинити злочин, тобто засвітити свій, можна сказати, “голий умисел”. У такій ситуації можна стверджувати, кримінальна відповідальність не настає. Просто злочинний умисел у суб'єкта продовжує формуватися. У таких випадках потрібно згадати висловлювання К. Маркса: “Лише настільки, оскільки я виявляю себе, настільки я вступаю в сферу дійсності, - я вступаю в сферу, що є підвладною законодавцю. Крім своїх дій, я абсолютно не існую для закону, не є його об'єктом”⁷. Від виявлення умислу необхідно відрізнити так звані “словесні” злочини: наприклад, коли суб'єкт публічно закликає до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або на захоплення влади (ст. 109 КК України), погрожує вбивством (ст. 129 КК України) тощо. Зазначена вище підготовча стадія вчиненого злочину може мати кримінально-правове значення, оскільки на цій стадії вже здійснюється суспільно-небезпечна діяльність суб'єкта (див. ст. 14 КК України).

За підготовчою стадією настає стадія виконання злочину, тобто суб'єкт вчиняє дії, передбачені об'єктивною стороною конкретного складу злочину. Тривалість стадії вчинення злочину є різною залежно від складності його об'єктивної сторони. Відповідно до ст. 13 КК України злочин визнається **закінченим**, якщо у вчиненому суб'єктом діянні містяться всі ознаки складу злочину, передбаченого КК України. Інакше кажучи, злочин вважається закінченим, якщо в діянні суб'єкта повністю виконана об'єктивна сторона конкретного злочинного діяння. Відомо, що залежно від зазначених підстав склади злочинів за своєю конструкцією поділяються на матеріальні, формальні й усічені.

Злочини з матеріальним складом — це такі злочини, для об'єктивної сторони яких КК України вимагає наявності як діяння, так і настання або створення небезпеки (загрози) заподіяння суспільно небезпечних наслідків. Тому такий злочин вважається закінченим з моменту, коли мають місце зазначений у диспозиції статті КК України суспільно небезпечний наслідок або небезпека його заподіяння. Наприклад, крадіжка буде закінченою з моменту заподіяння майнової (матеріальної) шкоди власності (ст. 185 КК України). Якщо майнової шкоди або загрози її заподіяння не настало, то можна вести мову про незакінчений злочин, тобто готування до злочину, чи замах на злочин, чи про відсутність злочину.

Злочини з формальним складом — це такі злочини, для об'єктивної сторони яких КК України вимагає наявності тільки діяння. Тому такі злочини вважаються закінченими з моменту вчинення самого діяння незалежно від настання суспільно небезпечних наслідків. Наприклад, розголошення державної таємниці (ч. 1 ст. 328 КК України) буде закінченим з моменту розголошення відомостей, що становлять державну таємницю, незважаючи на те, настали наслідки чи ні.

Злочини з усіченим складом — це різновид злочинів із формальним складом, тому вони є закінченими з моменту вчинення самого діяння. По суті, законодавець передбачає в Особливій частині КК України відповідальність за замах на злочин, а іноді за готування до злочину як за окремі самостійні закінчені злочини, особливо суспільно найнебезпечніші діяння. Наприклад, розбій (ст. 187 КК України) буде закінченим злочином з моменту нападу з метою заволодіння чужим майном. Створення усічених складів дає можливість запобігти пом'якшенню покарання за вчинене готування до злочину чи замах на злочин і розглядати стадію готування до злочину як замах на злочин, а останній — як закінчений злочин.

Для визначення моменту закінчення злочину необхідно відрізнити юридичне і фактичне закінчення злочину. Юридично злочин може бути закінчений, а фактично злочинна діяльність може тривати. Так, розбій як злочин триває до моменту фактичного заволодіння чужим майном, а юридично він вважається закінченим з моменту нападу із зазначеною метою, який було здійснено з насильством, небезпечним для життя і здоров'я, або з погрозою заподіяння такого насильства.

Окремо слід розглядати питання про момент закінчення тривалого і продовжуваного злочинів.

Тривалий злочин починається з якогось злочинного діяння, наприклад, дезертирство (ст. 408 КК України), незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами (ст. 263 КК України), ухиляння від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164 КК України) та ін., які пов'язані подальшим тривалим невиконанням зобов'язань, покладених на винного законом під загрозою кримінального переслідування. Тривалий злочин, як правило, юридично вважається закінченим з моменту початку невиконання особою покладених на неї обов'язків, а фактично він може тривати досить довго, доки не настануть події, що заборонять подальше здійснення злочину (наприклад, втручання органів влади), або зупинен-

ня злочинної поведінки винною особою, або настання обставин, що виключають злочинність діяння.

Продовжуваний злочин складається з кількох тотожних злочинних діянь, спрямованих на досягнення загальної мети, які охоплюються єдиним умислом і становлять у своїй сукупності єдиний злочин (ч. 2 ст. 32 КК України). Початком продовжуваного злочину слід вважати вчинення першої з тотожних дій, що складають один продовжуваний злочин, а кінцем — момент вчинення останньої злочинної дії. Наприклад, крадіжка майна частинами в кілька прийомів.

Відомо, що кримінально-правове значення має і незакінчена злочинна діяльність. Злочин може бути незакінченим з різних підстав, а саме:

- якщо особа не розпочала до його виконання, або не вчинила всі дії, або настали наслідки, що віднесені законом до ознак складу, який характеризує об'єктивну сторону відповідного злочину;
- злочинець добровільно відмовився від підготовки до злочину або зупинив злочинну діяльність (ст. 17 КК України);
- злочин може бути припинено без урахування бажання винного з обставин, що не залежать від його волі.

У разі припинення злочинної діяльності не з волі винного на підготовчій стадії вчинення злочину, ще до початку виконання його об'єктивної сторони, має місце незакінчений злочин, тобто готування до злочину (ст. 14 КК України).

Якщо злочинна діяльність була зупинена з незалежних від винної особи обставин на стадії виконання злочину або не досягнуті бажані злочинцем наслідки, має місце незакінчений злочин (ст. 15 КК України).

Отже, можна дійти висновку, що стадії вчинення злочину — це етапи, які проходить у своєму розвитку умисний злочин від початку й до кінця і які мають кримінально-правове значення.

До таких стадій належать:

- готування до злочину (стадія створення умов для вчинення злочину);
- стадія замаху на злочин (стадія виконання злочину);
- закінчений злочин.

Відповідно до ч. 2 ст. 13 КК України зазначені стадії є і видами злочину.

Отже, необхідність застосування при кваліфікації незакінченого злочину ст. 13 КК України обумовлена тим, що в цій статті передба-

чені ознаки складу незакінченого злочину, тобто готування до злочину або замах на злочин, яких немає в статтях Особливої частини КК України. Тому значення незакінченого злочину і норм, які є в змісті ст. 13 КК України, яка встановлює кримінальну відповідальність за такий злочин, насамперед полягає в тому, що, по-перше, незакінчений злочин утворює суспільну небезпечність і, по-друге, зазначена стаття передбачає ознаки складу незакінченого злочину, які поширюються на склади злочинів, ознаки яких описані в статтях Особливої частини КК України, позбавляючи законодавця необмежених повторів в описі ознак складу незакінченого злочину.

Сучасне кримінальне законодавство України в цілому ще залишилося на позиціях класичної школи. Воно приділяє велике значення суспільно небезпечному діянню і визнає важливість визначення стадії, на якій була перервана злочинна діяльність суб'єкта злочину, та диференціює відповідальність залежно від того, мала місце підготовка до злочину, чи замах на злочин, чи він уже закінчився.

7.2. Готування до злочину

В Російській імперії, куди входила й Україна, питання розуміння готування до злочину вченими вирішувалося по-різному. Проте зупинятися на цьому ми не будемо. Лише зазначимо, що сучасний російський Кримінальний кодекс у ч. 1 ст. 30 пропонує своє розгорнуте визначення готування до злочину⁸. Чинний Кримінальний кодекс України в ч. 1 ст. 14 КК дає більш розгорнуте визначення готування до злочину. Таким є підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину. Готування до злочину невеликої тяжкості не тягне за собою кримінальної відповідальності (ч. 2 ст. 14 КК України).

Отже, готування як різновид незакінченого злочину – це підготовка виконання тяжкого або особливо тяжкого злочину, яке не вдалося навіть почати вчинювати через обставини, які не залежали від волі винного. Готування до злочину становить будь-яке діяння (дія, а інколи і бездіяльність), що виконується з метою вчинення злочину, до початку виконання об'єктивної сторони конкретного злочину.

Практики такі дії називають не вчиненням самого злочину, а лише створенням умов для його скоєння.

Підготовчі дії до вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину можуть самі створювати закінчений склад іншого злочину, наприклад, крадіжка, виготовлення, придбання вогнепальної зброї з метою вчинення вбивства. У таких випадках дії винного слід кваліфікувати за сукупністю злочинів як закінчений злочин і підготовка до вчинення іншого злочину. Готування можливе й до вчинення злочинів, які мають як матеріальний, так і формальний (усічений) склад, наприклад, незаконне позбавлення волі, викрадення людини (ст. 146 КК України), торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини (ст. 149 КК України), розбій (ст. 187 КК України) та ін.

Суб'єктивна сторона готування до злочину як незакінченого злочину характеризується прямим умислом. Винний усвідомлює суспільну небезпечність вчинюваних ним дій, що є підготовкою до вчинення злочину, і бажає їх здійснити саме як етап з метою реалізації свого наміру вчинити тяжкий або особливо тяжкий злочин. Однак унаслідок обставин, які не залежали від волі винного, йому або не вдається виконати запланованої підготовчої дії (придбання зброї, пошук співучасника тощо), або після виконання запланованих дій його подальша злочинна діяльність була припинена до початку здійснення злочину (винний був затриманий). У таких випадках дії винної особи повинні кваліфікуватися за ч. 1 ст. 14 КК України і відповідною статтею КК України, яка передбачає відповідальність саме за злочин, до вчинення якого готувався винний.

Отже, можна дійти висновку, що незакінчений злочин — це нездійснена можливість заподіяння шкоди об'єкту посягання, умисел на злочин не доводиться до кінця з причин, незалежних від волі винного, тобто всупереч його волі і бажанню.

За вчинення готування до злочину строк або розмір покарання не може перевищувати половини максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією статті КК України (ч. 2 ст. 68 КК України).

Відомо, що попередня домовленість вважається закінченою з моменту надання згоди разом вчинити злочин. Попередня домовленість на вчинення злочину відрізняється від замаху на злочин і від закінченого злочину тим, що учасники домовленості не вчиняють ні повністю, ні частково діяння (дія чи бездіяльність), описаного в диспозиції статті Особливої частини КК України, яка встановлює від-

повідальність за злочин, про який встановлена домовленість. На практиці досить часто виникають обставини, коли необхідно створити або змінити умови для вчинення злочину. Зазначене становить собою оцінювальну ознаку, яка може виражатися, наприклад, в усуненні перешкод, що могли б завадити вчиненню злочину. У таких випадках створення умов слід вважати закінченим з моменту їх закінчення. Створення інших умов для вчинення злочину відрізняється від замаху на злочину і від закінченого злочину тим, що визначене не є ні повністю, ні частково діянням, яке визначене в Особливій частині КК України про відповідальність за злочин, умови для вчинення якого створені.

Готування до злочину буде тільки в разі, якщо розвиток злочинної діяльності закінчився саме на цій стадії і, як уже зазначалося, з обставин, що не залежали від винного. Якщо готування до злочину переростає на замах або закінчений злочин, то воно поглинається останніми і вчинене слід кваліфікувати, відповідно, або як замах на злочин, або як закінчений злочин.

7.3. Замах на злочин

Відповідно до ч. 1 ст. 15 КК України *замахом на злочини* є вчинення особою з прямим умислом діяння, безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини Кримінального кодексу України, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі.

Певний інтерес становить визначення замаху на злочин, яке було запропоноване ст. 49 Кримінального уложенія Російської імперії 1903 р.: «Дія, якою розпочинається приведення й виконання злочинного діяння, вчинення якого бажає винний, не завершена з обставин, що не залежать від волі винного, вважається *замахом*». У цьому визначенні слушно зауважується, що замах завжди пов'язаний з використанням об'єктивної сторони відповідного злочину. Що характерно, навіть в ті часи закон поділяв всі злочинні діяння на тяжкі злочини, злочини з обтяжуючими обставинами, злочини без обтяжуючих обставин і проступки. Замах на тяжкий злочин завжди передбачав міру покарання, а замах на простий злочин – тільки у визначених законом випадках. Щодо замаху на проступок, то за нього покарання не наступало. Як бачимо, сутність замаху відображається і в чинному КК України.

Отже, склад замаху на злочин характеризується такими об'єктивними ознаками.

По-перше, це дія або бездіяльність, яка безпосередньо спрямована на вчинення злочину. Тобто це вже посягання на об'єкт злочину, яке створює небезпеку завдання шкоди об'єкту посягання, тому що під час замаху починає виконуватися об'єктивна сторона злочину. Як відомо, замах — це незакінчений злочин, а тому в ньому є не всі ознаки об'єктивної сторони закінченого злочину, тому що діяльність винного була перервана наперекір його бажанню або тому що бажані наслідки не настали, хоча винний вчинив усе те, що захотів. Замах можливий при вчиненні майже всіх злочинів з матеріальним складом, що виконуються за рахунок як дії, так і бездіяльності. Проте слід пам'ятати, що замах можливий і в злочинах з формальним складом, коли об'єктивна сторона здійснена не повністю тому, що вона не одномоментна й може охоплювати вчинення низки дій, які злочинець не встиг або не зміг вчинити. Під час замаху злочин, як правило, не доводиться до його юридичного закінчення наперекір бажанню винної особи з причин, що не залежать від її волі. Це можуть бути як об'єктивні причини (опір потерпілих, втручання сторонніх осіб), так і причини суб'єктивного характеру, які пов'язані з особистістю винного (брак знань, професійної майстерності, умінь навичок, фізичної сили, стану здоров'я та ін.), а також його помилками та прорахунками.

Суб'єктивна сторона замаху на злочин характеризується виною у вигляді прямого умислу. Винний усвідомлює суспільну небезпечність свого діяння, передбачає суспільно небезпечні наслідки, що й характерно для злочинів саме з матеріальним складом, бажає таких наслідків. На практиці виникає запитання, а як же бути, якщо у винного умисел не прямий, а отже, його воля і дії не спрямовані безпосередньо на вчинення відповідного передбаченого суспільно небезпечного результату, настання якого можливе, проте суб'єкт не бажає таких наслідків, а лише допускає або байдуже ставиться до їх настання. Вважаємо, що в таких випадках, якщо шкода не настала, то притягнення до кримінальної відповідальності за замах на злочин неможливе. Винний може нести відповідальність тільки за ті суспільно небезпечні наслідки, які він вчинив.

Законодавець поділяє замах на закінчений і незакінчений (ст. 15 КК України). Відповідно до ч. 2 ст. 15 КК України замах вважається закінченим, якщо особа виконала всі дії, які вважала необхідними

для доведення злочину до кінця, але злочин не було закінчено з причин, які не залежать від її волі. На практиці незакінчений замах називають перерваним. Наприклад, викрадач був затриманий як тільки проник у житло або при нападі для вбивства з руки винного було відібрано зброю. Таким чином, при незакінченому замаху винному з незалежних від нього обставин не вдалося вчинити всі діяння, які він вважав необхідними для доведення злочину до кінця.

Залежно від придатності об'єкта (предмета і засобів посягання) розрізняють придатний замах на злочин і непридатний. Останній, у свою чергу, поділяється на замах на непридатний об'єкт і замах з непридатними засобами. Таким самим може бути й непридатне готування до злочину. Ми поділяємо думку Н. Ф. Кузнецової та І. М. Тяжової, що термін «непридатний об'єкт» обрано невдало, тому що об'єкт правоохорони завжди придатний для посягання. Якщо більш точно, слід говорити про посягання на непридатний предмет. Можна стверджувати, що замах на непридатний об'єкт може бути закінченим і незакінченим і має місце в разі, якщо об'єкт (предмет) не має необхідних властивостей (ознак) або зовсім відсутній, унаслідок чого винний не може довести злочин до кінця. Наприклад, постріл у труп, помилково прийнятий за живу людину.

Під замахом із непридатними засобами (може також бути закінченим і незакінченим) слід розуміти такий замах, коли суб'єкт помилково або через незнання застосовує такі засоби, за допомогою яких об'єктивно неможливо довести злочин до кінця (нанести злочинний результат при матеріальних складах); використавши зламану зброю під час замаху на вбивство або таку, яка внаслідок тривалого зберігання втратила свою силу та ін. Отже, замах із непридатними засобами за загальним правилом тягне за собою кримінальну відповідальність, тому що такий замах свідчить про суспільну небезпечність суб'єкта. Тільки в тому разі, якщо непридатний замах з явної необізнаності суб'єкта (чаклунство) не становить суспільної небезпеки, а тому не може тягнути за собою кримінальної відповідальності.

7.4. Добровільна відмова від вчинення злочину

Практичні працівники вважають, що добровільною відмовою від вчинення злочину є остаточне припинення особою підготовки або припинення вже початого діяння безпосередньо спрямованого на вчинен-

ня злочину, якщо особа усвідомлювала можливість доведення злочину до кінця. Стосовно кримінального закону, то ч. 1 ст. 17 КК України прямо вказує, що *добровільна відмова* — це остаточне припинення особою за своєю волею готування до злочину або замаху на злочин, якщо при цьому вона усвідомлювала можливість доведення злочину до кінця. Отже, закон ніби пропонує суб'єкту, який готується до вчинення злочину або який вже розпочав виконувати його об'єктивну сторону, шлях до відступу, гарантуючи, що в разі добровільної відмови від продовження злочину він не буде притягнений до кримінальної відповідальності як за готування, так і за замах на злочин.

Ознаками добровільної відмови від злочину є:

- остаточне припинення суб'єктом готування до злочину або замаху на злочин;
- відмова від злочину за волею самого суб'єкта;
- наявність у суб'єкта усвідомлення можливості довести злочин до кінця.

Проте слід мати на увазі, що суб'єкт, який добровільно відмовився від доведення злочину до кінця, підлягає кримінальній відповідальності та може бути притягнутий до відповідальності за інший склад злочину (ч. 2 ст. 17 КК України). Наприклад, суб'єкт придбав нарізну вогнепальну зброю з метою вбивства сусіда, але потім передумав і відмовився від своєї мети. Незважаючи на це, він повинен нести кримінальну відповідальність за незаконне придбання вогнепальної зброї (ч. 1 ст. 263 КК України). Слід розуміти, що добровільна відмова від злочину — це не просто відмова від вчинення злочину. Якщо особа тільки думала про вчинення злочину і навіть планувала як це зробити, але потім відмовилася від свого наміру, то в такій ситуації кримінально-правових наслідків взагалі немає. Для добровільної відмови необхідно, щоб суспільно небезпечна діяльність почалася, проте особа ще не зробила всього, що бажала здійснити для закінчення злочину, хоча мала всі об'єктивні можливості продовжувати свою злочинну діяльність. Мотиви такої відмови можуть бути різними: щире каяття, почуття жалю до потерпілого, співчуття родичам, страх перед відповідальністю та ін.

Зазначене дає можливість стверджувати, що при добровільній відмові об'єктивних обставин, які не могла б подолати особа, яка вчиняє злочин, немає. Рішення про відмову особа приймає сама, обираючи один з двох варіантів своєї поведінки: продовжити злочин або

зупинити його, тобто не перервати свій злочинний напад на якийсь час, а зупиняє розпочатий злочин остаточно.

Добровільну відмову від вчинення злочину слід відрізнити від дієвого каяття, тобто суб'єкт після вчинення закінченого злочину намагається добровільно відшкодувати заподіяну шкоду, активно сприяє слідству в розкритті злочину та ін. І якщо при добровільній відмові особа взагалі не підлягає кримінальній відповідальності за злочини, що не довела до кінця, то щире каяття після закінчення злочину може слугувати тільки обставиною, яка пом'якшує відповідальність (ч. 1 ст. 66 КК України).

Г л а в а 8

Співучасть у злочині

8.1. Співучасть у злочині: гносеологічно-аксіологічний концепт

Чинний кримінальний закон визначає поняття співучасті (ст. 26 КК України), види співучасників (ст. 27 КК України), встановлює правила індивідуалізації відповідальності співучасників, у тому числі в групі осіб, організованій групі і в злочинній організації (ст. 28–30 КК України), а також надає характеристику кожного з зазначених групових утворень і, зрештою, розкриває зміст ексцесу виконавця (ч. 5 ст. 29 КК України). Якщо звернутися до історії розвитку кримінального законодавства про співучасть, то можна стверджувати, що воно розвивалося поетапно від простої форми співучасті до складної і, нарешті, до встановлення спеціальних норм про співучасть.

Як раніше, так і в наш час співучасть завжди свідчила про підвищену суспільну небезпеку вчиненого, оскільки вона завжди полегшує вчинення злочину або його приховування, створює можливість багаторазової злочинної діяльності (множинність злочинів).

Чинне кримінальне законодавство тлумачить *співучасть* як будь-яку навмисну спільну участь кількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину (ст. 26 КК України).

Якщо проаналізувати визначення співучасті в злочині, то можна дійти висновку, що воно має три ознаки, які характеризують її загальне розуміння, тобто які притаманні всім його різновидам та фор-

мам. По-перше, це дія двох і більше осіб, по-друге осіб, які діють спільно, і, по-третє таких, які діють умисно. «Дві і більше особи» в розумінні закону – це фізичні осудні особи, кожна з яких є суб'єктом злочину і була здатна на момент вчинення злочину нести кримінальну відповідальність, досягла визначеного законом віку (ст. 18–19, 22 КК України). Слід мати на увазі, що співучасть можлива як унаслідок активних дій, так і за певних умов у результаті бездіяльності.

До об'єктивних ознак загального розуміння співучасті належить єдиний злочинний результат – причинний зв'язок між діями кожного з співучасників і результатом. Наприклад, у злочинах з матеріальним складом, де є вказівка на визначення суспільно небезпечних наслідків (смерть потерпілого, знищення майна та ін.), які зазначені як результат, що висунуті кожному співучаснику в повному обсязі як наслідок його безпосередніх дій.

У злочинах з формальним складом, де саме діяння визнається закінченим злочином, тому воно і є для підбурювачів, організаторів і пособників результатом їхніх злочинних дій. Досягнення спільними діями співучасників єдиного злочинного результату, як правило, свідчить про юридичну однорідність їхніх дій, тобто про єдність об'єкта їх злочину. Проте на практиці мають місце і винятки, тому що серед співучасників можуть бути різні наміри і мотиви при вчиненні злочину. Слід також мати на увазі, що об'єктивною передумовою відповідальності за сумісно вчинений злочин є прямий зв'язок між діями кожного співучасника і суспільно небезпечними наслідками. Так побудований інститут співучасті і так загально визнано в сучасній теорії кримінального права. Інакше кажучи, співучасть – це співпричинення єдиного результату.

Дійсно, сумісна злочинна діяльність співучасників є причиною єдиного закінченого наслідку, тому що дії кожного з них заподіюють цей наслідок, тобто перебувають у причинному зв'язку. Отже, із самої природи юридичного зв'язку випливає, що причина завжди первинна до наслідку, а співучасть у злочинах можлива лише до їх закінчення. Такі об'єктивні ознаки загального розуміння співучасті.

Як уже зазначалося, загальне визначення співучасті в ст. 26 КК України характеризує її умисна співучасть у вчиненні умисного злочину. Таким чином, сумісна участь двох і більше осіб у вчиненні необережного злочину співучастю не є.

Слід зазначити, що співучасники виконують різну роль у сумісній злочинній діяльності, інакше кажучи, наявна їх різна об'єктивна

сторона у вчинених діях. Тому поряд із загальними рисами будь-якої умисної діяльності співучасників зміст умислу кожного передбачає специфічні риси. Умисна участь означає, що кожний співучасник, крім виконавця, який діє самостійно, усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачає, що його діяння приєднується до дій іншого співучасника, усвідомлює їх суспільну небезпеку, передбачає злочинні наслідки об'єднаних сумісних дій і, нарешті, бажає або свідомо допускає настання такого результату. Виконавець, звісно, може знати кожного свого співучасника або когось з них, проте необхідність такого знання не є необхідним елементом його умислу, тому що всі суб'єктивні ознаки вчиненого злочину окреслені в конкретній статті Особливої частини КК України. Кваліфікація дій виконавця з посиланням на ст. 27 КК України не потрібна. Практика показує, що обізнаність кожного співучасника про іншого дійсно не потрібна. Так, підбурювач може не знати про існування пособника, а пособник – організатора і т.д. Проте все одно всі вони є співучасниками злочину.

Отже, можна стверджувати, що суб'єктивні ознаки співучасті полягають у спільній умисній участі у вчиненні умисного злочину. Це означає, що співучасть можлива тільки в умисному злочині, умисел при цьому може бути як прямим, так і непрямим, визначеним і невизначеним, заздалегідь обумовленим і таким, що раптово виник, а, головне, усі учасники повинні діяти з єдності намірів (єдність умислу).

Інтелектуальна ознака умисної вини при цьому полягає в тому, що співучасники (організатор, підбурювач, пособник) усвідомлюють суспільно небезпечний характер як своїх дій, так і злочинний характер дій виконавця. Водночас останній також усвідомлює, що діє разом із зазначеними особами, тобто спільно. Отже, умисна форма вини за співучасті передбачає наявність взаємної поінформованості співучасників про спільний злочин і роль кожного з них.

Вольова ознака умисної вини за співучасті характеризується наявністю бажання в усіх співучасників учинення злочину виконавцем чи свідомим допущенням цього. Тобто всі співучасники усвідомлюють факт спільного вчинення злочину, передбачають, що в результаті їхніх спільних зусиль виконавець злочин вчинить, і бажають або припускають настання злочинних наслідків. Мета і мотив в організатора, виконавця, підбурювача і пособника можуть бути як однаковими, так і різними. З огляду на це слід констатувати, що «необережна співучасть» в умисному злочині, так само як «умисна

співучасть» у необережному злочині, неможливі. Дійсно, законодавець, визначаючи співучасників (ст. 26 КК України), говорить про умисну співучасть в умисному злочині, тобто визначає психічне ставлення винних як стосовно факту самої участі, так і стосовно природи самого злочину. Як бачимо, у визначенні немає вказівки на форму умислу. Проте в теорії кримінального права питання непрямого умислу, як уже зазначалося, хоча й дискусійне, але допустиме, тому що завжди особа, бажаючи досягти певної мети, усвідомлює, що як другорядний наслідок на шляху до неї можливе завдання суспільно небезпечного наслідку і свідомо це допускає, тобто має місце непрямий умисел.

Практика показує, що інколи співучасть слід відрізнити від причетності до злочину. Під останньою слід розуміти умисну діяльність, пов'язану зі скоєнням або готуванням до злочину іншими особами, але без сприяння його вчиненню. Тому співучасть необхідно відрізнити від випадків, які лише зовнішньо її нагадують. Наприклад, таких, як придбання, отримання, зберігання чи збут майна, одержаного злочинним шляхом (ст. 198 КК України), необережне знищення або пошкодження майна (ст. 196 КК України). Відокремлення здійснюється по моменту складання домовленості на погоджену поведінку. Співучасть у злочині можлива лише в разі, якщо змова на сумісне вчинення злочину виникла до або під час його вчинення, але завжди до моменту закінчення злочину. Причетність характеризується тим, що змова про поєднання злочинних зусиль завжди погоджується після моменту вчинення злочину.

Значення кримінально-правового інституту співучасті в злочині і норм, які його складають (ст. 26–30 КК України), полягає здебільшого і тому, що цими нормами, по-перше встановлена відповідальність за умисну участь двох і більше осіб у вчиненні умисного злочину, по-друге, передбачені ознаки складу злочину в діях співучасників, які не брали безпосередньої участі у вчиненні злочину, яких немає в статтях Особливої частини КК України і розповсюджені на ці статті і надають право законодавцю багаторазово їх не повторювати в нормах Особливої частини КК України, по-третє, визначені види і відповідальність співучасників і форми співучасті, і, нарешті, по-четверте, урегульована відповідальність за ексцес виконавця злочину.

8.2. Види співучасті

Кримінальний закон поділяє співучасників на види і диференціює їх відповідальність залежно від тієї ролі, яку вони виконували при вчиненні злочину. У ч. 1 ст. 27 КК України передбачено такі види співучасників: виконавець, організатор, підбурювач, пособник. Усі вони виконують різні функції з погляду виконання складу злочину, разом з тим усі є співучасниками злочину.

Правильне визначення видів співучасників при здійсненні правосуддя з кримінальних справ є необхідною умовою точної кваліфікації вчиненого злочину, передумовою правильного вирішення питання про характер і ступінь участі кожного співучасника в здійснюваному злочині і, нарешті, необхідною умовою індивідуалізації їхньої відповідальності. Вітчизняне законодавство завжди дотримувалося критерію класифікації співучасників. Відповідно до ч. 2 ст. 27 КК України виконавцем (співвиконавцем) вважається особа, яка у співучасті з іншими суб'єктами злочину безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, які відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, вчинила конкретний злочин, передбачений цим КК.

Як випливає із визначення, *виконавець*, по-перше, одноосібно безпосередньо виконує дії, що мають всі ознаки складу злочину, які передбачені в статті Особливої частини КК України, або, по-друге, бере участь у виконанні зазначених злочинних дій повністю чи частково з іншими суб'єктами і, нарешті, вчиняє злочин, використовуючи інших осіб, які відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне. Отже, тільки звернення до конкретних норм Особливої частини КК України і встановлення, з яких дій складатиметься об'єктивна сторона відповідного складу злочину, дозволяє визначити виконавця злочину. Так, якщо крадіжка — це таємне заволодіння чужим майном, то виконавцем (співвиконавцем) буде та особа, яка ним заволодіває.

Виконавець злочину повинен відповідати всім загальним критеріям суб'єкта злочину, що передбачає кримінальний закон. Тобто бути осудним, досягти необхідного віку і спеціальним вимогам до суб'єктів конкретного складу злочину. Такі самі вимоги застосовуються і до співвиконавців злочину.

Зауважимо, що особливим різновидом виконання злочину є так зване посереднє виконання, тобто вчинення злочину руками особи,

яка з певних причин не здатна нести кримінальну відповідальність як виконавець. По-перше, посереднє виконання буде мати місце, якщо особа не має загальних ознак суб'єкта злочину (осудність, вік). Тому виконавцем буде особа яка, наприклад, дала дитині сірники, щоб та підпалила хату, у зв'язку з тим, що дитина була лише засобом вчинення злочину.

По-друге, посереднє виконання буде в разі, якщо особа вчиняє злочин під тиском з боку іншої особи, перебуваючи в стані крайньої необхідності, якщо останньої не було, посереднє виконання відсутнє. У таких випадках особа, яка чинить психічний тиск, є виконавцем злочину, а особа, на яку чиниться тиск, співвиконавцем відповідно злочину.

По-третє, посереднє виконання буде і в разі, якщо суб'єкт, що безпосередньо виконує злочин, діє невинно або через необережність, а той, хто стоїть за його спиною, умисно.

По-четверте, посереднє виконання матиме місце, якщо склад злочину як виконавця вимагає спеціального суб'єкта, ознак якого не має той, хто виконує злочин, і які має особа, яка підбурює.

Отже, можна стверджувати, що виконавець – це один із співучасників, але особливого значення, він «приходить» у співучасть з Особливої частини кримінального законодавства, його дії та особисті якості чітко визначені в її нормах. Такі дії виконавця слід кваліфікувати без посилання на ст. 27 КК України.

Організатором злочину є особа, яка організувала вчинення злочину (злочинів) або керувала його (їх) підготовкою чи вчиненням. Організатором також є особа, яка утворила організовану групу чи злочинну організацію або керувала нею, або особа, яка забезпечувала фінансування чи організувала приховування злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації.

Тобто, закон розрізняє, з одного боку, організатора – співучасника конкретного злочину, з іншого – організатора, який діє в межах організованої групи, що була створена для злочинної діяльності.

Організатор відрізняється від інших співучасників характером вчинюваних дій. Якщо підбурювач «схиляє», пособник «допомагає», то організатор – організовує та керує. Інакше кажучи, він під час вчинення конкретного злочину є самостійною особою поряд з підбурювачем і пособником, тоді як сам не вчиняє виконавчих дій. При кваліфікації його дій необхідно посилатися на ст. 27 КК України. Проте, якщо, крім організаторських дій, суб'єкт одночасно був і співви-

конавцем злочину, то посилення на ч. 3 ст. 27 КК України не потрібне. На практиці організатор, як правило, визнається найбільш суспільно небезпечною особою серед співучасників, а його діяльність заслуговує на більш жорстке покарання. Організація вчинення злочину здійснюється на етапі його підготовки і полягає в доборі і відборі учасників злочину, розробленні плану, об'єднанні співучасників, розподілі між ними ролей, постановці завдань і визначенні способів їх реалізації, забезпеченні співучасників засобами вчинення злочину та ін. Організація вчинення злочину та керівництво його здійсненням може полягати в забезпеченні координації дій учасників злочину в ході його вчинення. Для констатації організаційної діяльності не потрібно виконання всіх зазначених вище дій. Об'єднання функцій – підбурювання плюс співвиконання, співвиконання плюс пособництво не утворює функції організатора злочину. Необхідно об'єднати не менше двох суб'єктів злочину, або спланувати їхню діяльність, або координувати її.

Другим різновидом організатора злочину є той учасник організаційних форм злочинної діяльності, який:

- створює організовану постійну групу осіб для вчинення злочинів;
- утворює злочинне товариство для вчинення тяжких і особливо тяжких злочинів;
- об'єднує організовані групи для сумісного вчинення злочинних дій.

Організатором може також бути будь-яка особа, яка керує діяльністю будь-якої злочинної групи, тобто об'єктом його зусиль в таких випадках є саме організована група осіб, а тому його функція стає складнішою. Виконуючи свою роль, організатор завжди діє з прямим умислом. Закон вимагає, щоб організатор організованої групи чи злочинної організації несе кримінальну відповідальність тільки за злочини, що вчинили і були охоплені його умислом (ч. 1 ст. 30 КК України).

Підбурювачем є особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або в інший спосіб схилила іншого співучасника до вчинення злочину (с. 4 ст. 27 КК України). На наш погляд, підбурювач є одним із найбільш суспільно небезпечних співучасників злочину і в першу чергу тому, що він є генератором ідеї злочину. Він особисто залишається осторонь, а вчинити злочин пропонує іншим особам. Він використовує свій вплив, силу коштів або обставин, авторитет для втягнення іншої особи в злочинну діяльність. Переконати особу вчини-

ти злочин — означає спонукати її це зробити, хоча спочатку такого наміру в особі не було. Викликати в суб'єкта бажання вчинити злочин — означає вплинути на його свідомість і волю так, що він сам зрештою приймає рішення, водночас маючи свободу вибору. Слід зазначити, що засоби впливу можуть бути різними — від висловленого бажання до жорсткої «обробки» через погрози, шантаж, насильство. Втрата підбурюваною особою свободи вибору перетворює підбурювача на посереднього виконавця. Тому погрози, насильство та інші дії будуть засобом підбурювання лише доти, доки вони не ставлять особу в стан крайньої необхідності.

Встановлення засобів підбурювання — необхідна умова для встановлення ступеню участі підбурювача у вчиненні злочину і, таким чином, для індивідуалізації покарання.

Дії підбурювача перебувають у причинному зв'язку із суспільно небезпечними наслідками сумісної злочинної діяльності учасників злочину. Процес вчинення злочину містить такі стадії: дії підбурювача, рішучість виконавця вчинити злочин, діяння виконавця і, нарешті, при вчиненні злочину з матеріальним складом — вказані у складі злочину наслідки. Місцем вчинення підбурювачем злочину є місце його закінчення, часом — час вчинення (закінчення) самого переконання до скоєння злочину. Характерно, що притаманною всім цим діям ознакою є те, що підбурювач породжує у виконавця або іншого співучасника умисел на вчинення злочину. Якщо підбурювач, схилиючи співучасника до скоєння злочину, вчинить інший злочин, наприклад, погрозу вбивством (ст. 129 КК України), усе скоєне кваліфікується за сукупністю злочинів.

З суб'єктивної сторони підбурювання завжди характеризується умислом. Підбурювач, як правило, бажає схилити виконавця до вчинення умисного злочину. Наслідки сумісних дій можуть бути нанесені як з прямим умислом, так і з непрямим умислом. Наприклад, підбурювання до вбивства — це умисна діяльність, де суб'єкт передбачає всі фактичні обставини вчиненого виконавцем злочину і бажає або свідомо допускає настання передбачених ним наслідків. Мотиви і мета підбурювача можуть бути різними, проте вони не впливають на кваліфікацію його дій. Головне для слідства — встановити, усвідомлював чи ні підбурювач мету і мотив виконавця. Отже, згідно з ч. 4 ст. 27 КК України, формами підбурювання є:

- 1) умовляння;
- 2) підкуп;

- 3) погроза;
- 4) примус;
- 5) схиляння до злочину в інший спосіб.

Слід мати на увазі, що схиляння особи до пияцтва, дрібного хуліганства та іншого антигромадського способу життя, навіть якщо внаслідок цього вона вчинила злочин, не можна розглядати як підбурювання до вчинення злочину.

Пособником згідно з ч. 5 ст. 27 КК України є особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню злочину іншими співучасниками, заздалегідь обіцяла переховати злочинця, знаряддя, засоби, сліди вчинення злочину, предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати, здобути такі предмети або в інший спосіб сприяла приховуванню злочину.

До об'єктивної сторони пособництва належать практично всі елементи, визначені у ч. 5 ст. 27 КК України. Проте він не виконує дії, що конкретно утворюють об'єктивну сторону складу злочину, визначену в нормі Особливої частини КК України, і цим відрізняється від співвиконавця. Він не породжує намір виконавця вчинити злочин, а може лише зміцнювати його і цим відрізняється від підбурювача. Проте він словом і ділом бере участь у вчиненні злочину, і його внесок в це перебуває в причинному зв'язку з наслідками злочину, як і завжди при співучасті, а тому обвинувачення йому висувається в повному обсязі.

Пособництво здійснюється при підготовці і виконанні злочину або безпосередньо в процесі його здійснення. Тому, як правило, об'єктивна сторона і передбачає активні дії, бездіяльність можлива лише в разі, якщо особа мала спеціальну правову функцію не допустити вчинення злочину, про який було достовірно відомо і якому вона умисно допомагала, усвідомлюючи, що усуває перешкоди на шляху вчинення злочину.

Слід пам'ятати, що пособництво можливе лише до моменту закінчення посягання на його об'єкт, тобто до фактичного, а не юридичного закінчення злочину. Наприклад, розбій (ст. 187 КК України) вважається закінченим з моменту нападу на потерпілого з метою заволодіння чужим майном, поєднаним із насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи. Юридично розбій вважається закінченим з моменту нападу. Фактично закінчується тоді, коли виконавець заволодіває майном. Тому допомога виконавцю до фактичного заво-

лодіння майном і є пособництво. А якщо злочин закінчений, то будь-які дії, з ним пов'язані, пособництва не утворюють, якщо не перебувають у причинному зв'язку з ним.

Пособництво відповідно до ч. 5 ст. 27 КК України поділяється на інтелектуальне і фізичне залежно від засобів сприяння. Останні наведені в законі і є вичерпними.

Інтелектуальне пособництво полягає в зміцненні рішучості у виконавця вчинити злочин. Воно можливе у таких формах: поради, вказівки, надання інформації, усунення перешкод, а також надання заздалегідь обіцянки переховувати злочинця, засоби або знаряддя вчинення злочину, сліди злочину, предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати або збути такі предмети.

Між вказівкою і порадою відмінностей практично немає. Порада – це побажання, як вчинити, щоб успішно здійснити задуманий виконавцем злочин; вона також може бути сприйнята як безумовна вказівка, якщо її надає особа, авторитет якої для виконавця непорушний. Поради і вказівки можуть подаватися в будь-якій формі, а саме: письмова, за допомогою будь-яких засобів зв'язку і усна. Надання інформації дещо відрізняється від порад і вказівок тим, що за ними є певна зацікавленість пособника, який передає її виконавцю. Надання інформації дещо розширює форму пособництва. Проте воно може бути пасивним, наприклад, констатація факту, що на об'єкті немає охорони і хтось може вчинити крадіжку. У такому разі якщо в особи, яка надала таку інформацію, був відсутній умисел допомогти суб'єкту вчинити злочин, то пособництва в її діях не буде.

Переховування злочинця, знарядь, засобів, слідів учинення злочину чи предметів, здобутих злочинним шляхом, а також придбання чи збут таких предметів утворюють співучасть у злочині і є пособництвом у разі, якщо вони були обіцяні виконавцеві або співвиконавцеві злочину ще до початку виконання злочину або під час його вчинення.

Усунення перешкод як спосіб пособництва може полягати не тільки у фізичному сприянні (наприклад, залишення воріт незачиненими), а й в усуненні будь-яких перешкод на шляху вчинення злочину. Сприяння вчиненню злочину буде і в самій формі обіцянки, а не в подальших діях. Обіцянка може бути скасована, проте тільки до початку злочину виконавцем. Тому невиконання обіцянки не виключає факт співучасті у вчиненні злочину.

Фізичне пособництво утворює всі інші форми сприяння виконавцю й полягає в наданні засобів або знарядь злочину чи усунення

перешкод вчиненню злочину. Фізичне пособництво — це надання засобів та знарядь або усунення перешкод. Допомога під час вчинення злочину ніколи не повинна бути в частковому виконанні об'єктивної сторони складу злочину, тому що в подібних випадках, як уже зазначалося, має місце співвиконання. Усунення перешкод також має відповідати зазначеній вимозі. Тому пошкодження дверей одним із співучасників злочину, перебування «на варті» іншим при скоєнні крадіжки є співвиконання, а при вбивстві — пособництво.

Зазначене дає можливість стверджувати, що фізичне пособництво полягає в наданні засобів або знарядь злочину чи усунення перешкод вчинення злочину. Щодо інтелектуального пособництва, то воно полягає в поданні порад і вказівок, а також у заздалегідь наданій обіцянці переховувати злочинця, знаряддя, засоби, сліди вчинення злочину чи предметів, здобутих злочинним шляхом, придбання або збут предметів, а також в інший спосіб сприяти приховуванню злочину. Сюди необхідно віднести і надання інформації.

Інтелектуальний вид пособництва слід відрізнити від дій підбурювача, який схиляє виконавця чи інших співучасників до вчинення злочину, породжує в них умисел. Стосовно інтелектуального пособництва, то воно лише зміцнює у співучасників рішучість, умисел вчинити злочин, який вже у їхній свідомості був сформований.

Суб'єктивна сторона дій пособника характеризується переважно прямим умислом, інколи можливий непрямий умисел. Останнє буває в тих виняткових випадках, коли особа усвідомлює, що її дії допомагають виконавцю вчинити злочин, і, прямо не бажаючи цього, тому що має іншу мету, припускає, що допомога буде надана. На практиці в діях співучасників можливий збіг одразу кількох функцій. Наприклад, підбурювач може водночас бути і організатором, і пособником тощо. Зазначене впливає на оцінку судом суспільно небезпечних дій злочинця і визначення йому міри покарання.

8.3. Форми співучасті

Класифікація форм (видів) співучасті як критерію має типові особливості індивідуальної діяльності кожного з співучасників. І тут виникає запитання, які типові особливості притаманні цій сумісній діяльності співучасників. Серед науковців немає єдиної думки з цього приводу. У теорії кримінального права існує об'єктивна залежність

між змістом і формами співучасті. *Співучасть* — сумісна злочинна діяльність двох і більше суб'єктів, тобто діяльність суспільно небезпечна за змістом і протиправна за формою. Формою будь-якого злочину є його склад. Виходячи з аналізу змісту ст. 27 КК України, можна дійти висновку, що співучасть з погляду ролей, які виконують співучасники, може мати дві форми: просту — без розподілу ролей і складну — з розподілом ролей.

Проста форма співучасті (у літературі її називають співвиконавство або співвинність) має місце там, де всі учасники є виконавцями (співвиконавцями) злочину і повністю чи частково виконують одразу роль об'єктивної сторони складу злочину.

Складна форма співучасті, де ролі розподілені, полягає в тому, що учасники виконують різнорідні ролі. Це така співучасть, за якої при вчиненні злочину поряд з виконавцем беруть участь організатор, підбурювач або пособник, або хоча б один із них.

Відомо, що організована злочинність в державі зростає з року в рік, а тому вона є найбільш небезпечною формою прояву злочинності. *Організовану злочинну діяльність* можна назвати діяльністю стійких злочинних утворень, між членами яких відбувається розподіл ролей (функцій), розробка планів вчинення злочинів, координація дій з боку організаторів та ін. Тобто це є злочинні угруповання, що мають певні відмінності, але однакову форму співучасті. Розглянемо їх більш докладно.

Якщо проаналізувати зміст ст. 28 КК України, то можна побачити, що вона залежно від стійкості суб'єктивних зв'язків між співучасниками передбачає такі форми співучасті:

- вчинення злочину групою осіб;
- вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою;
- вчинення злочину організованою групою;
- вчинення злочину злочинною організацією.

Відповідно до ч. 1 ст. 28 КК України *вчинення злочину групою* осіб має місце в разі, якщо в ньому беруть участь кілька (два і більше) виконавців без попередньої змови між собою. Таку форму співучасті передбачено в деяких статтях КК України як кваліфікуючу ознаку злочину (ч. 3 ст. 152 — звалтування, ч. 2 ст. 296 — хуліганство, ч. 2 ст. 402 — непокора).

Якщо злочин вчиняється *за попередньою змовою групою осіб*, то цій формі притаманні такі ознаки: по-перше, у вчиненні злочину бере

участь більше двох суб'єктів, і, по-друге, вони ще на початку злочину домовилися про його спільне вчинення. Форма, час, ступінь стійкості відносин між співучасниками значення не мають. Ця форма співучасті може бути як простою (співвиконання), так і складною з розподілом ролей. Безперечно, вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб підвищує суспільну небезпечність як самого злочину, так і його суб'єктів порівняно з прямою формою співучасті. Недарма значна кількість статей в Особливій частині КК України передбачає зазначену форму співучасті як кваліфікуючу ознаку і відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 67 КК України визнається обтяжуючою обставиною при призначенні покарання.

Щодо злочинів, вчинених організованою групою, тобто якщо в їх підготовці або вчиненні брали участь кілька осіб (три і більше), які попередньо зорганізувалися в стійке об'єднання для вчинення злочинів, об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення окресленого плану, відомого всім учасникам групи, то її стійкість як ознака свідчить про те, що між співучасниками існують досить стабільні відносини, які вказують на підвищену суспільну небезпечність такого злочину, а тому в багатьох статтях КК України це є кваліфікуючою ознакою.

Під *злочинною організацією* відповідно до ч. 4 ст. 28 КК України слід розуміти вчинення злочину стійким ієрархічним об'єднанням кількох осіб (п'яток і більше), члени або структурні частини якого за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких чи особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації, керівництва чи координації злочинної діяльності інших осіб або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших злочинних груп. Саме визначення злочинної організації вказує на ознаки її об'єктивної сторони. На підставі викладеного можна дійти висновку, що злочинна організація – це найбільш суспільно небезпечна форма співучасті за попередньою змовою. Небезпечність цього різновиду злочинної спільності характеризується не тільки кількісними показниками, а й більшим ступенем тяжкості злочинів. Досвід показує, що останніми роками злочинні організації створюються для заняття наркобізнесом, для посягань на власність і особу, у тому числі на замовлення.

Злочинній спільності притаманна найвища ступінь стійкості і згуртованості, погодження дій між співучасниками, що відрізняє зазначену спільність від іншого згаданого вище різновиду співучасті з

розподілом ролей. Дійсно, стійкість зазначеної злочинної спільності передбачає попередню домовленість та самоорганізованість. Згуртованість становить собою суспільно психічну характеристику злочинної організації, вона відображає єдність співучасників в реалізації злочинної мети. Ураховуючи суспільну небезпечність таких злочинів, законодавець сам факт утворення злочинної організації і участь в ній відносить до самостійного злочину. Так, бандитизм (ст. 257 КК України) вважається закінченим з моменту створення стійкої озброєної групи незалежно від того, вчиняла вона злочини чи ні.

З суб'єктивної сторони всі учасники злочинної організації повинні усвідомлювати, що вони є членами саме цієї організації, і виконувати певні дії з метою безпосереднього вчинення нею тяжких або особливо тяжких злочинів, або виконувати первинні чи координаційні дії щодо злочинної діяльності інших співучасників, або забезпечувати функціонування як злочинних організацій, так і організованих груп. Важливо те, що, вступаючи до злочинних угруповань, кожний учасник ніби віддає себе в розпорядження цієї організації, тим самим доводить, що він готовий виконувати відведену йому роль.

8.4. Відповідальність співучасників

Кримінальний кодекс України не встановлює якихось особливих принципів, підстав або меж відповідальності співучасників у злочині.

Кримінальна відповідальність співучасників настає на загальних принципах кримінального права, сформульованих у ст. 2 ч. 1 КК України. Кожний співучасник підлягає відповідальності тільки за скоєний злочин і тільки в межах свого умислу. Специфічні правила кримінальної відповідальності за співучасть у злочині мають місце лише в разі, якщо разом з виконавцем у вчиненні злочину беруть участь інші співучасники: організатор, підбурювач, пособник (складна форма співучасті). Розподіл ролей між співучасниками, виконання ними різних функцій у вчиненні злочину обумовлюють і специфічні підстави їх кримінальної відповідальності. Ці підстави визначаються, по-перше, статтею Особливої частини КК України, за якою настає кримінальна відповідальність виконавця (співвиконавця), по-друге, ч. 2 ст. 29 КК України, а також ч. 3–5 ст. 27 КК України. Отже, у такому разі підставою кримінальної відповідальності організатора, підбурювача та пособника є специфічний склад співучасті у злочині,

що визнається статтями Особливої частини КК України, за якими кваліфікується суспільно небезпечне діяння виконавця, а також особи, передбачені ч. 3, 4 або 5 ст. 27 КК України. Разом з тим індивідуальність відповідальності співучасників (ч. 2, 3 ст. 29 КК України) може виявлятися в такому:

- відповідальність співучасників за сумісно нанесений результат виключається при ексцесі виконавця;
- при розбіжності умислу відповідальність настає за вчинення різних злочинів;
- безуспішність підбурювання, пособництва або організаційної діяльності не виключає кримінальної відповідальності;
- звільнення виконавця від відповідальності (помилування, дієве каєття, примирення з потерпілою стороною) не виключає відповідальності співучасників;
- добровільна відмова виконавця означає, що іншим співучасникам не вдалося довести злочин до кінця, але це не виключає їхньої відповідальності.

Відповідно до ч. 3 ст. 29 КК України ознаки, що характеризують особу окремого співучасника злочину, наприклад, як службову особу, військовослужбовця, раніше осудну особу та ін., і впливають на кримінальну відповідальність цієї особи, ставляться в вину лише цьому співучаснику. Отже, співучасники відповідають тільки за діяння, вчинені в межах угоди, яка відбулася між ними, а тому вчинення дій, які не охоплюються умислом інших співучасників, не є співучастю в злочині. Проте слід мати на увазі, якщо мотив і мета дій виконавця передбачені як ознаки складу злочину, то співучасник, що усвідомлює цей мотив і мету повинен нести відповідальність за співучасть. Наприклад, підбурювач повинен нести відповідальність за співучасть у вбивстві з корисливих мотивів (ч. 6 ст. 115 КК України) і в тих випадках, коли він сам їх не мав, а усвідомлював, що виконавець вчиняє злочин з корисливих мотивів.

На практиці часто виникає питання відповідальності організатора організованої групи або злочинної організації, які вчиняють злочини. Проте законодавець тут дає чітку відповідь. Так, згідно з ч. 1 ст. 30 КК України організатор організованої групи чи злочинної організації підлягає кримінальній відповідальності за всі злочини, які вони скоїли за умови, що ці злочини охоплювалися його умислом. Інші учасники організованої групи чи злочинної організації несуть

кримінальну відповідальність за всі злочини, у яких брали участь, у тому числі й у їх підготовці (ч. 2 ст. 30 КК України). Слід пам'ятати, що вступ до організованої групи або злочинної організації утворює закінчений злочин і означає надання себе в їх розпорядження, готовність виконати дії, що відповідають меті організації, а тому такі суб'єкти повинні також нести кримінальну відповідальність.

8.5. Відповідальність за співучасть у злочині: спеціальні питання

Крім розглянутих вище загальних питань відповідальності співучасників злочину, ще є низка спеціальних питань відповідальності за співучасть у злочині. До них належать:

- співучасть у злочинах зі спеціальним суб'єктом;
- провокація злочину;
- ексцес виконавця;
- невдале підбурювання або пособництво;
- добровільна відмова співучасників;
- причетність до злочину.

Зупинимось на цих питаннях більш докладно. Відомо, що поряд з загальним суб'єктом (ч. 1 ст. 18 КК України) чинний Кримінальний кодекс України виокремлює і *спеціального суб'єкта злочину* (ч. 2 ст. 18 КК України), під яким розуміється фізична осудна особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності і при цьому разом з загальними ознаками має спеціальні (додаткові) ознаки, а саме:

- службова особа (у злочинах у сфері службової діяльності);
- військовослужбовець (у військових злочинах);
- громадянин України (при державній зраді) та ін.

Як бачимо, злочини зі спеціальним суб'єктом можуть вчинятися лише особами, наділеними ознаками спеціального суб'єкта. Досвід показує, що на практиці інколи злочини вчиняються різними суб'єктами, тобто загальним і спеціальним. Тоді виникає питання, чи можлива між ним співучасть. Відповідь однозначна: закон цього не заперечує (див. ст. 26 КК України). У таких випадках загальні суб'єкти можуть виконувати функції організатора, підбурювача, пособника вчинення злочину зі спеціальним суб'єктом. А тому дії співучасників слід кваліфікувати за відповідною статтею КК України, яка встановлює ві-

дповідальність за злочини зі спеціальним суб'єктом, а також за ч. 3, 4 чи 5 ст. 27 КК України. Щодо виконавця, то ним може бути тільки спеціальний суб'єкт, а співвиконавцем – загальний суб'єкт. Зазначимо, що як науковці, так і практичні працівники одностайної думки з цього приводу не дійшли. Дискусія триває до цього часу.

Під *провокацією злочину* розуміються дії особи, яка підбурює (провокує) виконавця чи інших співучасників на вчинення злочину з метою його подальшого викриття. Мотиви і мета особи, яка підбурює виконавця до злочину, можуть бути різними, але вони не звільняють її від кримінальної відповідальності як співучасника.

Ексцес виконавця має місце там, де виконавець вчинив злочинні дії, що не охоплювалися умислом інших співучасників. Тобто виконавець виходить поза межі угоди про вчинення конкретного злочину. Наприклад, виконавець з метою крадіжки грошей із сейфа проникає в приміщення, вважаючи, що там немає охоронця, однак охоронець виявляється на місці, і виконавець його вбиває. У такому разі виконавець вийшов поза межі угоди, укладеної між ним і іншими співучасниками. Він вчинив злочин, не охоплений умислом співучасників, які навіть не допускали таких злочинних дій з боку виконавця. На практиці зафіксовано два види ексцесу:

- 1) *кількісний* – має місце там, де виконавець учиняючи злочин, який був узгоджений з іншими співучасниками, вчиняє однорідний злочин, але більш тяжкий. Наприклад, співучасники домовилися вчинити крадіжку, а виконавець, проникнувши до житла, застосовує насильство до потерпілого, який випадково опинився вдома, учиняє при цьому грабїж чи розбїй;
- 2) *якісний* – має місце там, де виконавець вчиняє не однорідний злочин, а зовсім інший, ніж був узгоджений із співучасниками. Приклад наведено вище, після загального визначення ексцесу виконавця.

Невдале підбурювання або пособництво має місце в разі, якщо можливий виконавець, якому підбурювач, пособник чи організатор пропонують спільно вчинити злочин, відразу ж відхиляє цю пропозицію. Таким чином, безуспішне підбурювання, спроба організувати вчинення злочину або надати виконавцю допомогу в майбутньому злочині утворюють склад злочину, передбаченого відповідною статтею КК України та ч. 1 ст. 14 КК України, яка передбачає відповідальність за готування до злочину. У таких випадках причинного

зв'язку між підбурювачем, пособником чи організатором і особою, яка одержала пропозицію вчинити злочин, немає, отже, немає і сумісництва дії, єдності умислу, а тому немає і співучасті в злочині. Особа, якій запропонували вчинити злочин і яка відмовилася від цього, кримінальної відповідальності не несе.

Умови добровільної відмови співучасників від вчинення злочину передбачені в ст. 31 КК України. Так, добровільна відмова виконавця від вчинення злочину звільняє його від кримінальної відповідальності, інші співучасники також мають можливість добровільно відмовитися й уникнути кримінальної відповідальності, проте їхня відмова має певні особливості. Наприклад, співучасник повинен зупинити процес заподіяння шкоди охоронюваним інтересам, складовим моментом якого є його особлива діяльність. Організатор чи підбурювач повинні або переконати виконавця не вчиняти злочин, або іншими діями не дозволити його скоїти (зв'язати, затримати або повідомити правоохоронні органи, відібрати зброю тощо). Виконавець в таких випадках повинен нести відповідальність за готування або замах на злочин, тобто за ту стадію вчинення злочину, на якій його суспільно небезпечне діяння було перерване. На практиці мають місце випадки, коли деякі діяння хоча й пов'язані в певний спосіб зі скоєнням злочину, але не становлять йому співучасті, тобто якимось чином до нього причетні (ч. 6 і 7 ст. 27 КК України).

Досвід авторів показує, що вже до вчиненого злочину крім співучасників можуть мати відношення й інші особи, які мають до цього злочину причетність, яка не знаходиться з ним у причинному зв'язку.

Теорія кримінального права України разом з судовою практикою розрізняють чотири види причетності до злочину:

- 1) заздалегідь не обіцяне переховування злочину;
- 2) заздалегідь не обіцяне придбання чи збут майна, здобутого злочинним шляхом;
- 3) заздалегідь не обіцяне потурання злочину;
- 4) неповідомлення про злочин, про який достовірно відомо, що він готується або вчиняється.

У першому випадку дії хоча й пов'язані з учиненням злочину, але не перебувають з ним у причинному зв'язку і вчиняються вже після вчинення злочину (переховування вбивці). Приховування злочинів невеликої або середньої тяжкості не тягне за собою настання кримінальної відповідальності. Відповідно до ч. 2 ст. 396 КК України за

заздалегідь необіцяне приховування тяжких чи особливо тяжких злочинів не підлягають кримінальній відповідальності члени сім'ї злочинця, а також його батьки, дружина, діти, рідні брати і сестри, дід, баба, онуки.

У другому випадку кримінальна відповідальність настає тільки в разі, якщо заздалегідь не обіцяне сприяння було надане учасником злочинної організації (ст. 256 КК України). Разове необіцяне придбання чи збут майна, здобутого злочинним шляхом, кримінальній відповідальності не підлягає. Якщо зазначені дії заздалегідь обіцяні, то вони утворюють співучасть у вигляді пособництва (ч. 5 ст. 27 КК України).

Щодо третього виду, то слід зазначити, що Загальна частина КК не передбачає такого виду причетності, як потурання, але теорія кримінального права до нього відносить службову недбалість (ст. 367 КК України), зловживання службовим становищем (ст. 364 КК України), заздалегідь не обіцяне сприяння учасником злочинних організацій та укриття їх злочинної діяльності (ч. 2 ст. 256 КК України), бездіяльність військової влади (ст. 426 КК України) та ін. Для зазначених видів потурання також характерним є те, що вони заздалегідь не обіцяні. А якщо потурання було заздалегідь обіцяне, воно набуває ознак співучасті в злочині у вигляді пособництва (ч. 5 ст. 27 КК).

Четвертий вид причетності до злочину полягає в пасивній поведінці особи незалежно від того, була ця бездіяльність заздалегідь обіцяна чи не була. Однак такі дії не є співучастю в злочині і тягнуть за собою кримінальну відповідальність лише у випадках, коли вчинені особою діяння містять ознаки іншого самостійного злочину (ч. 7 ст. 27 КК України). Наприклад, особа вчиняє заздалегідь не обіцяне зберігання чи збут одержаного злочинним шляхом майна, несе відповідальність за ст. 198 КК України. У той самий час вона не несе відповідальності за недонесення про злочин, шляхом вчинення якого було одержане це майно.

Глава 9

Множинність злочинів

9.1. Множинність злочинів та одиничний злочин: проблематика відмінності

У судовій практиці мають місце випадки, коли одна особа вчинює кілька злочинів. Вчинення однією особою двох і більше злочинів, щодо яких не закінчився строк давності і не погашена судимість, у теорії кримінального права отримало назву «множинність злочинів». Чинний КК України не дає легального визначення поняття множинності злочинів, однак на підставі системного аналізу низки його положень можна дійти висновку про те, що під *множинністю злочинів* слід розуміти вчинення однією особою особисто чи в співучасті двох або більше осіб самостійних закінчених чи незакінчених злочинів. Інакше кажучи, множинність злочинів має місце там, де в діянні однієї особи міститься два і більше окремі самостійні склади злочинів. На відміну від співучасті множинність злочинів — це «збіг злочинів» в однієї особи, а в співучасті в злочині має місце «збіг осіб» у вчиненні одного злочину. Однак, перш ніж безпосередньо аналізувати предмет зазначеної глави, розглянемо поняття одиничного злочину.

У юридичній літературі *одиничний злочин* визначають як суспільно небезпечне діяння, яке підпадає під дію однієї кримінально-правової норми, тобто містить ознаки одного складу злочину. Разом з тим слід зазначити, що чинне законодавство про кримінальну відповідальність не містить терміна «одиничний злочин» і тому не визначає його поняття. У чинному КК України описуються ознаки окремих одиничних злочинів. Наприклад, державна зрада (ст. 111 КК України), диверсія (ст. 113 КК України), умисне вбивство без обтяжуючих обставин (ч. 1 ст. 115 КК України), крадіжка (ст. 185 КК України), грабіж (ст. 186 КК України), розбій (ст. 187 КК України) та ін.

У теорії кримінального права одиничні злочини поділяються на прості й складні. До простих належать злочини, в основі яких лежить одне суспільно небезпечне діяння, яке завдало шкоди. Найбільшу подібність з множинністю злочинних діянь мають ускладнені одиничні злочини, в основі яких лежить одне діяння, що спричинило декілька суспільно небезпечних наслідків. Слід мати на увазі, що і прості, і ускладнені одиничні злочини є їх різновидами.

Різновидами простих одиничних злочинів є:

- злочини з одним діянням, суспільно небезпечні наслідки якого не описані в КК, тобто злочини з формальним складом. Наприклад, злочини, передбачені ч. 1 ст. 168 КК України, ч. 2 ст. 269 та інші подібні злочини;
- злочини з двома діяннями, що передбачені законом як обов'язкові. Наприклад, злочини передбачені ч. 1 ст. 152 КК України, ст. 363 КК України тощо;
- злочини з двома чи більше діяннями, що передбачені в законі як альтернативні. Наприклад, ч. 1 ст. 199 КК України, ч. 1 ст. 307 КК України тощо;
- злочини з одним діянням і одним наслідком — такі звані злочини з матеріальним складом. Наприклад, ч. 1 ст. 115 КК України, ст. 119 КК України, ст. 186 КК України та ін.;
- злочини з одним діянням та декількома наслідками, що передбачені в законі як альтернативні. Слід зазначити, що до таких злочинів належать ті злочини з матеріальним складом, в яких одне діяння може тягти за собою два чи більше зазначених у законі суспільно небезпечних наслідків, кожен з яких, проте, сам по собі є достатнім для наявності складу злочину. Це, наприклад, злочини передбачені ч. 1 ст. 121 КК України, ч. 1 ст. 272 КК України, тощо.

Отже, можна стверджувати, що найбільшу схожість з множинністю злочинів мають ускладнені одиничні злочини, в основі яких лежить одне діяння, що спричинило декілька суспільно небезпечних наслідків або декілька діянь, які викликали один злочин, або декілька діянь, що спричинили декілька суспільно небезпечних наслідків.

Різновидами ускладнених одиничних злочинів є:

- тривалий злочин — це такий одиничний злочин, який, розпочавшись, характеризується тривалістю в часі (ст. 164, ст. 165, ст. 408 КК України та ін.). Отже, тривалий злочин починається з моменту вчинення злочинного діяння, наприклад, при дезертирстві (ст. 408 КК України), і на стадії закінченого злочину триває ще певний час. Закінчується триваючий злочин або внаслідок дій правоохоронних органів, які затримали злочинця, або внаслідок дій самого суб'єкта, який прийшов з повинною, або смерті злочинця. Слід мати на увазі, що тривалий злочин, незважаючи на його тривалість, завжди повинен розглядатися як одиничний злочин;

- складний (складений) злочин — це такий одиничний злочин, який складається з двох чи більше злочинних діянь, кожне з яких, якщо розглядати їх ізольовано, є самостійним одиничним злочином, які (з різних підстав) об'єднані законодавцем в окремих одиничний злочин, передбачений однією статтею (частиною статті) Особливої частини КК України. Наприклад, грабіж (ч. 2 ст. 186 КК України та ін.). Складний злочин вважається закінченим з моменту, коли особою виконано обидва діяння, що включаються до нього. Наявність лише одного діяння виключає кримінальну відповідальність за складний злочин. Суб'єкт може бути притягнутий до кримінальної відповідальності або за замах на складний злочин, або за одиничний злочин, якщо вчинені дії, передбачені статтею Особливої частини КК України;
- злочин з похідними наслідками — це також одиничний злочин, який з об'єктивної сторони становить лише діяння, що тягне за собою два наслідки, які настають послідовно один за одним, і при цьому перший з наслідків спричиняє другий. Як правило, такі злочини мають змішану форму вини: щодо перших наслідків має місце умисел, а щодо других — необережність. Наприклад, умисне тяжке тілесне ушкодження, яке спричинило смерть потерпілого (ч. 2 ст. 121 КК України). Слід пам'ятати, що закінченим цей вид одиничного злочину визнається з моменту настання наслідків другого порядку;
- продовжуваний злочин — це такий одиничний злочин, який складається з декількох тотожних злочинних діянь, охоплених єдиним злочинним наслідком, і спрямований на досягнення певної мети (ч. 2 ст. 32 КК України). Наприклад, крадіжка зерна з бункера комбайна в кілька прийомів, коли кожний раз суб'єкт вчиняє одиничний злочин для реалізації злочинного наміру. Таким чином, продовжуваний злочин складається з трьох обов'язкових ознак: а) він складається з кількох (двох чи більше) діянь, розділених між собою певними проміжками часу; б) усі вчинені суб'єктом діяння є юридично тотожними; в) усі діяння мають бути об'єднані єдиним злочинним умислом. Початком такого злочину буде момент вчинення першого з низки тотожних діянь, а моментом закінчення, залежно від умислу, вчинення ним останнього із запланованих діянь.

Зазначене дає можливість стверджувати, що виявлення факту вчинення суб'єктом декількох злочинів ставить перед суб'єктом правозастосування питання, пов'язані з розрізненням складного одиничного злочину і множинності злочинних діянь.

Юридична єдність норм, які регламентують множинність злочинів, виявляється, по-перше, у таких специфічних правових поняттях, як «сукупність злочинів», «рецидив злочинів», специфічних для цього інституту. По-друге, єдність виявляється в тому, що ці норми, ґрунтуючись на загальних принципах кримінального законодавства, забезпечують повноту регулювання суспільних відносин, пов'язаних з фактом вчинення особою двох чи більше злочинів. І, по-третє, норми, що утворюють інститут множинності злочинів, дають можливість автономно регулювати порядок і межі відповідальності осіб, які вчинили декілька злочинів, і не дублюють норми інших кримінально-правових інститутів.

Множинність злочинів як інститут кримінального права можна характеризувати трьома ознаками, а саме: кожне з двох або більше суспільно небезпечних діянь, що утворюють множинність злочинів, передбачене кримінальним законом як злочин, а тому не утворює множинності злочину з іншим правопорушенням, наприклад, дисциплінарним проступком, цивільно-правовим деліктом тощо. Водночас слід зазначити, що злочини, які утворюють множинність можуть бути тотожними, однорідними і різнорідними. До перших слід віднести злочини, що підпадають під одну й ту саму статтю КК України. Наприклад, крадіжка гаманця з кишені пальто (ст. 185 КК України) та крадіжка з приміщення (ч. 3 ст. 185 КК України). Однорідними вважають злочини, що мають загальний родовий об'єкт кримінально-правової охорони, але не збігаються з іншими юридичними ознаками. Наприклад, грабіж (ст. 186 КК України) і вимагання (ст. 189 КК України). Різнорідними вважають злочини, які мають різні родові й безпосередні об'єкти, різний зміст об'єктивних сторін, а тому склади таких злочинів якісно відрізняються один від одного. Зауважимо, що кожний із зазначених злочинів має юридичну самостійність, що є підставою кримінальної відповідальності. Саме в цьому і полягає відмінність множинності злочинів і складного одиничного злочину, який хоча й компонується з кількох діянь, але, виходячи з їх тісного взаємозв'язку, визнається законодавцем одиничним злочином. Разом з тим слід пам'ятати, що множинність виключається, якщо хоча б по одному з двох злочинів пройшов строк давності при-

тягнення до кримінальної відповідальності або виконання обвинувального вироку, або судимість знята чи погашена, або є акт амністії чи помилування.

Зазначене дає можливість стверджувати, що одиничні злочини мають важливе значення для конструювання окремих видів множинності, оскільки структурними елементами кожного виду множинних злочинів, у тому числі повторності, сукупності та рецидиву злочинів, є тільки одиничні злочини. Крім того, вони мають значення для їх відмежування від множинності злочинів. Це пояснюється тим, що окремі види ускладнених одиничних злочинів мають спільні риси з окремими видами множинності злочинів. Також одиничні злочини мають велике значення під час кваліфікації та призначення покарання, оскільки кожен одиничний злочин підлягає самостійній кваліфікації і за нього призначається самостійне покарання.

Тому ще раз наголосимо, що кожному виду множинності злочинів притаманні специфічні юридичні ознаки й особливі, регламентовані законом правові наслідки. Сукупність і рецидив злочинів законодавчо закріплені в окремих статтях КК України (ст. 33, 34), що підтверджує їх самостійний характер.

Таким чином, юридична єдність норм, що регламентують множинність злочинів, висвітлюється, по-перше, у таких специфічних правових поняттях, як “сукупність злочинів”, “рецидив злочинів”, специфічних для цього інституту. По-друге, єдність проявляється і в тому, що такі норми, ґрунтуючись на загальних принципах кримінального законодавства, забезпечують безпроблемність регулювання суспільних відносин, пов’язаних з фактом вчинення особою двох і більше злочинів. І, по-третє, норми, що утворюють інститут множинності, надають можливість автономно регулювати порядок і межі відповідальності осіб, які вчинили кілька злочинів, і не дублюють норми інших кримінально-правових інститутів. А чинне кримінальне законодавство хоча й не використовує поняття “множинності злочинів”, але має норми, які регламентують заходи боротьби з сукупністю та рецидивом злочинів.

Також слід пам’ятати, що не утворюють множинності, наприклад, злочин та інші правопорушення (дисциплінарні, адміністративні або цивільно-правові делікти).

9.2. Сукупність злочинів

Поняття сукупності злочинів наведене в ч. 1 ст. 33 КК України, де зазначено, що під **сукупністю злочинів** слід розуміти вчинення особою двох і більше злочинів, передбачених статтями або різними частинами однієї статті Особливої частини КК України, за кожен з яких її не було засуджено. При цьому не враховуються злочини, за які особу було звільнено від кримінальної відповідальності за підставами, встановленими законом.

Разом з тим під поняття сукупності підпадають випадки вчинення не тільки кількох закінчених злочинів, але й двох та більше незакінчених, або одного закінченого, а другого – незакінченого. Проте слід мати на увазі, якщо суб'єкт спочатку вчинює дії, які характеризуються як підстави до замаху на злочин, то останні його дії не утворюють сукупності тождесних злочинів, тому що попередня дія поглинається складом закінченого злочину.

Сукупність злочинів має місце і в разі, якщо попередній злочин суб'єкт вчинив як виконавець, а останній – як організатор, підбурювач, пособник, і навпаки.

Сукупність злочинів характеризується такими ознаками:

- вчинення двох і більше злочинів – спільна ознака для всіх видів множинності злочинів;
- усі вчинені при сукупності злочини передбачаються різними статтями КК або, як виняток, різними частинами тієї самої статті Особливої частини КК України за умови, що ці частини встановлюють відповідальність не за кваліфіковані види одного й того самого діяння, а за якісно різні діяння;
- усі злочини, які входять до сукупності повинні бути вчинені до засудження особи, яка їх вчинила, принаймні за один з них. За цією ознакою сукупність відрізняється від рецидиву, який передбачає вчинення особою нового злочину, але вже після засудження.

Необхідною ознакою сукупності слід також вважати те, що вчинений злочин зберігає своє кримінально-правове значення, якщо не закінчилися строки давності притягнення особи до кримінальної відповідальності або вона не звільнена від неї на законних підставах.

У теорії кримінального права і законодавстві сукупність злочинів поділяється на два види – ідеальну і реальну. **Ідеальною сукупністю злочинів** визнаються випадки, коли особа одним суспільно небез-

зпечним діянням вчиняє два і більше злочинів, передбачених, за загальним правилом, різними статтями Особливої частини КК України. Зазначена дефініція не є штучно створеною юридичною конструкцією, вона відображає специфіку тих ситуацій, коли внаслідок вчинення одного суспільно небезпечного діяння з'являється два або більше злочинних результатів. Розглядаючи суспільно небезпечні діяння як підставу ідеальної сукупності, слід зазначити, що вона може утворюватися як з одномоментної дії (наприклад, стрільби з автомата, яка спричинила смерть однієї людини і поранення іншої), так і дії, яка має більш-менш пролонгований характер (наприклад, хуліганські дії, під час яких заподіюється тяжка шкода здоров'ю потерпілого). Проте слід запам'ятати, що в усіх випадках ідеальної сукупності злочинів суспільно небезпечне діяння має характер одиничного, не перерваного в часі, а тому вчинення таким діянням двох або більше злочинів не перетворює ідеальну сукупність на реальну.

Другою ознакою, що характеризує ідеальну сукупність, є наявність двох або більше наслідків, кожний з яких об'єднано причинно-наслідковим зв'язком з одним суспільно небезпечним діянням. Ці наслідки можуть виражатися в майновій або фізичній (психічній) шкоді, що була завдана як різним, так і одному об'єкту кримінально-правової охорони. У зв'язку з цим у теорії кримінального права ідеальну сукупність поділяють на однооб'єктну і різнооб'єктну. Слід мати на увазі, що ідеальну сукупність можуть утворювати як різно-рідні, так і однорідні злочини. Проте ідеальної сукупності тотожних злочинів не буває. Злочини, що утворюють ідеальну сукупність, як правило, вчиняються з однією й тією самою формою вини. Проте бувають і винятки. Наприклад, суб'єкт під час хуліганських дій вдарив потерпілого в обличчя кастетом, останній впав, головою вдарився об бордюр і від отриманої черепно-мозкової травми помер. Вина суб'єкта щодо хуліганських дій є умисною, а по відношенню до смерті – необережною.

Під *реальною сукупністю* злочинів розуміють випадки, коли особа різними самостійними суспільно небезпечними діяннями вчиняє два і більше злочинів, за жодне з яких вона не була засуджена. Злочини, що входять у реальну сукупність, як правило, розділені часом, тобто інтервалом від кількох годин до кількох років. Кожен із злочинів отримує самостійну оцінку, незважаючи на проміжки часу. Однак зафіксовано випадки, коли злочинні діяння вчиняються майже без проміжку в часі, проте характеризуються тісним взаємозв'язком і

одне обумовлює інше. Наприклад, суб'єкт викрав автомобіль Toyota RAV4, покатався на ньому, а потім, коли залишав автомобіль, вкрав з нього магнітолу. Незважаючи на те що ці злочинні дії безпосередньо пов'язані одна з одною, вони самостійні за умислом, а тому їх правильно кваліфікувати за ч. 1 ст. 289 КК України та ч. 1 ст. 185 КК України.

На практиці слід розмежувати ідеальну і реальну сукупність злочинів, яка полягає в такому:

- 1) в одних випадках сукупність злочинів учиняються одним і тим самим діянням, а в інших — кожен злочин, що входить до сукупності, вчиняється самостійним діянням, тобто відображається об'єктивна реальність;
- 2) дає інструментарій для відмежування сукупності злочинів від суміжних понять, наприклад, ідеальної сукупності злочинів від складного злочину;
- 3) дає підстави для оцінювання суспільної небезпечності різних видів сукупності злочинів.

Відповідно до ч. 2 ст. 33 КК України при сукупності злочинів кожен з них підлягає кваліфікації за відповідною статтею Особливої частини КК України. Це означає, що кількість статей, за якими кваліфікуються діяння особи, дорівнює кількості вчинених злочинів.

Крім того, сукупність злочинів має велике кримінально-правове значення. По-перше, вона відображає реальний стан злочинності. По-друге, КК України вимагає самостійної кваліфікації за окремою статтею Особливої частини КК кожного злочину, який входить до сукупності. По-третє, КК України передбачає спеціальні правила призначення покарання особам, які визнаються винними у вчиненні сукупності злочинів (ст. 70–72 КК України).

Разом з тим слід відмежувати сукупність злочинів від:

- 1) конкуренції статей КК України. У теорії під конкуренцією кримінально-правових норм (статей) розуміються випадки, коли один вчинений злочин одночасно має ознаки двох чи більше кримінально-правових норм. Спільна риса цих норм полягає в тому, що вони з різним ступенем узагальнення і з різною повнотою передбачають ознаки одного й того самого суспільно небезпечного діяння, і тут виникає запитання, яка ж зі статей підлягає застосуванню. Відповідь одна: за такої конкуренції має застосовуватися спеціальна стаття, яка найбільшою мірою передбачає специфічні, відмінні ознаки певного

злочину. Загальна і спеціальна статті не можуть утворювати сукупності злочинів. Отже, за ідеальної сукупності злочинів застосовується дві і більше статей КК, а за умови конкуренції кримінально-правових норм (статей) — одна, спеціальна;

2) складного (складеного) злочину. У разі вчинення суб'єктом складного злочину його діяння кваліфікуються тільки за тією статтею (частиною статті) Особливої частини КК України, яка передбачає кримінальну відповідальність за такий злочин. Не допускається кваліфікація вчиненого ще й за сукупністю злочинів, які хоча і входять до складного, але передбачені як самостійні одиничні злочини. Наприклад, особа вчиняє грабіж, поєднаний з насильством, яке не є небезпечним для життя і здоров'я потерпілого, скоєне підлягає кваліфікації тільки за ч. 2 ст. 186 КК України і не потребує додаткової кваліфікації за ч. 1 ст. 125 КК України.

Сукупність злочинів має велике юридичне значення. По-перше, відповідно до ч. 1 ст. 33 КК України сукупністю злочинів визнається вчинення особою двох і більше злочинів, передбачених різними статтями або різними частинами однієї статті Особливої частини КК України, за які суб'єкт несе кримінальну відповідальність, і, по-друге, за сукупністю злочинів покарання призначається за спеціальними правилами, передбаченими ст. 70 КК України.

9.3. Повторність злочинів

Стаття 32 КК України містить визначення поняття *повторності злочинів*, під якою розуміється вчинення двох і більше злочинів, передбачених тією самою статтею або частиною статті Особливої частини КК України. Крім того, ч. 3 ст. 23 КК України прямо вказує, що вчинення двох або більше злочинів, передбачених різними статтями КК, визнається повторним лише у випадках, передбачених в Особливій частині КК України, і повторність буде відсутня, якщо за раніше вчинений злочин особу було звільнено від кримінальної відповідальності за підставами, встановленими законом, або якщо судимість за цей злочин була погашена чи знята (див. ч. 4 ст. 32 КК України). Отже, урахуовуючи всі ознаки повторності, визначені в ст. 32 КК України, її можна сформулювати так: це такий вид множинності злочинів, за якого особа вчиняє два чи більше одиничні злочини, передбачені, як правило, однією й тією самою статтею Особливої частини КК України, незалежно від засудження за окремий з них.

Ознаки повторності злочинів:

- 1) вчинення особою двох чи більше самостійних одиничних злочинів;
- 2) за загальним правилом усі злочини, які складають повторність, передбачаються однією й тією самою статтею Особливої частини КК України;
- 3) не має значення, була чи не була особа засуджена за попередній злочин. Отже, на відміну від сукупності злочинів, яку можуть становити тільки злочини, за жоден з яких особу не було засуджено, повторність злочинів матиме місце як там, де особу ще не було засуджено за жоден неснекоєний злочин, так і там, де за один чи декілька з них її вже було засуджено.

Різновиди повторності злочинів можуть бути визначені на підставі кількох критеріїв, зокрема:

- 1) залежно від характеру одиничних злочинів, які її складають, розрізняють:
 - а) повторність юридично тотожних злочинів — тобто вчинення особою двох чи більше одиничних злочинів, які містять ознаки одного й того самого складу злочину. Наприклад, вбивство з вогнепальної зброї, а пізніше вбивство із застосуванням отрути. Хоча діяння у вбивствах і різні, але юридично вони тотожні. У наведеному прикладі має місце умисне вбивство, вчинене повторно;
 - б) повторність однорідних злочинів — тобто вчинення особою двох чи більше злочинів, які посягають на тотожні чи подібні об'єкти кримінально-правової охорони з однією й тією самою формою вини і стосовно яких у КК України є спеціальне застереження про те, що їх вчинення один після одного слід вважати повторним.

Можливі випадки вчинення особою кількох різнорідних злочинів, тобто двох і більше злочинів, що посягають на різні об'єкти або на подібні (однакові) об'єкти кримінально-правової охорони, але з різною формою вини. Проте такий вид множинності чинний КК України не відносить до повторності;

- 2) залежно від того, чи було особу засуджено за вчинення попереднього злочину, виділяють:
 - а) повторність, не пов'язану із засудженням за раніше скоєний злочин;

- б) повторність, пов'язану із засудженням особи за раніше вчинений злочин (рецидив злочину, якщо вони вчинені умисно). А якщо злочини вчинені з необережності, то цей вид повторності не можна назвати рецидивом.

Класифікація повторності злочинів залежить від багатьох чинників, серед яких провідне місце посідають: вид повторності, характеристика злочинів, які її становлять, а також традиції, що склалися в практиці застосування судами законодавства про кримінальну відповідальність, зокрема:

- при повторності однорідних злочинів кожний скоєний особою злочин підлягає самостійній кваліфікації, а наступний злочин вже кваліфікується як вчинений повторно. Наприклад, особа спочатку вчинила крадіжку, а пізніше вимагання. Дії особи слід кваліфікувати за перший злочин за ч. 1 ст. 185 КК України, а за другий злочин за ч. 2 ст. 189 КК України як вчинений повторно;
- при повторності тотожних злочинів, за один з яких особа вже була засуджена, знову вчинений повторний злочин підлягає кваліфікації за тією самою статтею КК, яка його передбачає, з указівкою на вчинення злочину повторно як на кваліфікаційну ознаку;
- при повторності тотожних злочинів усі знов учинені злочини слід кваліфікувати як повторні. Наприклад, особа вчинила п'ять крадіжок, з яких кожен окрему можна кваліфікувати за ч. 1 ст. 185 КК України, але за зазначеною статтею можна кваліфікувати лише першу крадіжку, а всі інші слід кваліфікувати як крадіжку, вчинену повторно. Проте з цього правила є кілька винятків, за яких тотожні злочини, що складають повторність, не пов'язану із засудженням, підлягають самостійній кваліфікації, а саме:
 - а) якщо злочини мають різний ступінь закінченості, кожен з них кваліфікується самостійно. Наприклад, особа спочатку вчинила крадіжку, а потім незакінчений замах на крадіжку, то скоєне належить кваліфікувати так: 1) за ч. 1 ст. 185 КК України; 2) за ч. 3 ст. 15 і ч. 2 ст. 185 КК України, тобто як незакінчений замах на крадіжку, вчинену повторно;
 - б) якщо у вчиненні злочинів суб'єкт виконував різну співучасницьку роль, кожен з них також кваліфікується самостійно. Наприклад, суб'єкт був виконавцем під час вчинення крадіжки, тоді його дії слід кваліфікувати за ч. 1 ст. 185 КК Україн-

ни, а в другій крадіжці він був пособником, то його дії слід кваліфікувати за ч. 5 ст. 27 та ч. 2 ст. 185 КК України (пособництво в крадіжці, вчиненій повторно за попередньою змовою групою осіб);

- в) якщо одні злочини мають додаткові кваліфікуючі ознаки, а інші не мають, або різні злочини мають різні додаткові кваліфікуючі ознаки, вчинене також належить кваліфікувати самостійно. Наприклад, спочатку суб'єкт вчинив крадіжку без кваліфікуючих ознак, а потім — з проникненням до житла і третю — в особливо великих розмірах, то його дії слід кваліфікувати за ч. 1 ст. 185, ч. 3 ст. 185 та ч. 5 ст. 185 КК України;
- г) якщо повторність не передбачена в жодній частині певної статті Особливості частини КК України як обставина, що обтяжує покарання, то кожен зі скоєних злочинів також кваліфікується самостійно;
- д) самостійна кваліфікація вчинених злочинів повинна мати місце і в разі, якщо стосовно правил кваліфікації певних злочинів є спеціальні роз'яснення Пленуму Верховного Суду України.

Кримінально-правове значення повторності злочинів полягає в тому, що вона є:

- а) кваліфікуючою ознакою складу злочину;
- б) обставиною, що обтяжує покарання (п. 1 ч. 1 ст. 67 КК України).

Відмежування повторності злочинів від суміжних понять на практиці просто необхідне. Зокрема, повторність злочинів слід відмежувати від:

- продовжуваного злочину, тому що, де продовжуваний злочин, там немає повторності, на що наголошує сам законодавець (ч. 2 ст. 32 КК України). Особливо цей момент актуальний, коли вчинено кілька тотожних злочинів, не пов'язаних із засудженням. У цих злочинах спільним є вчинення тотожних діянь. Однак якщо продовжуваний злочин — це одиничний злочин, низку юридично тотожних діянь якого спрямовано на реалізацію єдиного злочинного наміру, то в разі повторності тотожних злочинів діяння не поєднані єдиним наслідком, вчиняються незалежно одне від іншого;
- реальної сукупності злочинів — відомо, що реальну сукупність злочинів становлять, як правило, злочини, передбачені різними статтями Особливої частини КК України, тоді як повторність злочи-

нів, навпаки, за загальним правилом становлять тільки тотожні злочини. Крім того, реальна сукупність злочинів ніколи не може бути пов'язана із засудженням, у той час як повторність не залежить від засудження.

9.4. Рецидив злочинів

Відповідно до ст. 34 КК України *рецидивом злочинів* є вчинення нового умисного злочину особою, яка має судимість за умисний злочин.

Із наведеного визначення випливають три його ознаки, а саме:

- 1) одна особа вчиняє два і більше одиничні умисні злочини. Ця ознака є загальною для всіх видів множинності злочинів. Вони можуть бути скоєні як з прямим, так і непрямим умислом. Рецидив має місце й в разі, якщо особа вчинила попередній злочин як виконавець, а останній – як організатор, підбурювач, пособник, і, навпаки, тобто вчинені вони одноосібно чи в співучасті;
- 2) новий умисний злочин вчиняє особа, яка вже має судимість за умисний злочин;
- 3) обов'язковою ознакою рецидиву є те, що за попередній злочин судимість зі злочинця не знята і не погашена в установленому законом порядку.

Види рецидиву злочинів визначаються за різними критеріями, зокрема:

- 1) за характером вчинених особою злочинів розрізняють:
 - а) загальний рецидив – утворюється різнорідними злочинами;
 - б) спеціальний рецидив – утворюється тотожними чи однорідними злочинами. Наприклад, суб'єкт має судимість за крадіжку (ч. 1 ст. 185 КК), судимість ще з нього не знята і не погашена, а він вчиняє нову крадіжку (ч. 2 ст. 185 КК України) або розбій (ч. 2 ст. 187 КК України);
- 2) за кількістю судимостей:
 - а) простий (одноразовий) рецидив – це рецидив, за якого новий умисний злочин особа вчиняє, хоча вже має судимість за раніше вчинений умисний злочин. Наприклад, суб'єкт має судимість за грабіж (ч. 2 ст. 186 КК України), вчиняє умисне вбивство (ч. 1 ст. 115 КК України);
 - б) складний (багаторазовий) рецидив – вчинення особою нового умисного злочину, хоча вона вже мала кілька судимостей

за раніше вчинені умисні злочини. Наприклад, особа має судимість за умисне вбивство (ч. 1 ст. 115 КК України) і знову вчиняє крадіжку (ч. 1 ст. 185 КК України) та розбій (ч. 1 ст. 187 КК України);

3) за ступенем суспільної небезпечності особи:

а) пенітенціарний рецидив — характеризується тим, що особа, яка відбуває міру покарання у вигляді позбавлення волі, вчиняє новий умисний злочин, за який засуджується до позбавлення волі. Наприклад, особа відбувала покарання у вигляді позбавлення волі в колонії суворого режиму і вчинила втечу (ч. 1 ст. 399 КК України), за що знову була засуджена до позбавлення волі;

б) непенітенціарний рецидив — має місце там, де особа вчиняє певний умисний злочин і одночасно відбуває покарання менш суворе, ніж позбавлення волі. Зазначене дає можливість стверджувати, що непенітенціарний рецидив найбільш суспільно небезпечний.

Кваліфікація рецидиву злочинів залежить від того, яким він є — загальним чи спеціальним. Стосовно загального рецидиву, то він не тягне за собою жодних особливостей у кваліфікації нового умисного злочину. Наприклад, якщо особа має судимість за крадіжку і протягом строку судимості вчиняє перешкоджання здійсненню релігійного обряду (ч. 1 ст. 180 КК України), то за відсутності інших кваліфікуючих ознак його дії слід кваліфікувати за вказаною статтею. Якщо рецидив є спеціальним, тобто особа вчиняє новий умисний злочин, який є тотожним чи однорідним з тим, за який вона має судимість, то в цьому разі кваліфікація скоєного залежить і від того, чи передбачається в статті Особливої частини КК як кваліфікуюча ознака вчинення певного злочину повторно або рецидив злочинів.

Слід зауважити, що рецидив злочинів має суттєве значення:

- 1) він впливає на кваліфікацію скоєного і у зв'язку з цим тягне за собою кримінальну відповідальність за частиною статті Особливої частини КК України, яка має більш сувору санкцію порівняно з тією частиною цієї самої статті, яка передбачає основний склад злочину (ст. 70 КК України);
- 2) він визнається обставиною, що обтяжує покарання (п. 1 ч. 1 ст. 67 КК України).

Рецидив злочину слід відмежовувати від повторності злочинів. По-перше, рецидив злочинів і повторність збігаються тільки там, де особа, будучи засудженою за певний умисний злочин, протягом строку судимості вчиняє новий такий самий або однорідний злочин. Інакше кажучи, збігаються тільки повторність умисних злочинів, пов'язана із засудженням, та спеціальний рецидив. Проте окремі види рецидиву не є повторністю. Наприклад, вчинення умисного вбивства (ч. 1 ст. 115 КК України) особою, яка має судимість за зґвалтування (ч.1 ст. 152 КК України), є рецидивом, але не є повторністю. У той самий час окремі види повторності не є рецидивом. Наприклад, вчинення двох крадіжок особою, яку за жодну з них не було засуджено, є повторністю, проте не є рецидивом.

Юридичне значення рецидива полягає в тому, що при ньому покарання призначається за правилами, передбаченими ст. 65 КК України, а також він визнається обставиною, що обтяжує покарання (п. 1 ч. 1 ст. 67 КК України).

Глава 10

Юридичні особи: питання кримінально-правової відповідальності

10.1. Кримінально-правова відповідальність юридичних осіб: проблематика примусових заходів

Прагнення України стати членом Європейського Союзу (ЄС) зумовило реформування практично всієї правової системи України. На жаль, реформування відбувається не зажди науково обґрунтовано. Найбільш складним і проблемним стало питання про кримінальну відповідальність юридичних осіб.

23 травня 2013 р. в Україні було прийнято Закон № 314-VII «Про внесення змін до деяких виконавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму України стосовно відповідальності юридичних осіб» (далі — Закон). Приписи даного Закону сприяють дотриманню вимог індивідуалізації заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб у процесі їх застосування. Як бачимо, Закон спрямований

на запровадження в державі кримінальної відповідальності саме юридичних осіб. Принцип індивідуалізації заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб знаходить свій вияв у ст. 96-10 КК України.

Зазначений Закон набув чинності з 1 вересня 2014 р., і в Кримінальному кодексі України з'явився новий розділ XIV-1 «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб», до якого були внесені зміни Законом України № 1207-VII від 15.04.2014 р.

Застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб можна визначити як діяльність суду щодо прийняття та закріплення у відповідному процесуальному документі остаточного рішення про призначення юридичній особі кримінально-правового заходу у вигляді конкретного розміру штрафу, конфіскації майна або ліквідації (ст. 96-6 КК України). Разом з тим слід зазначити, що суд буде зобов'язаний у кожному конкретному випадку вирішувати низку питань кримінально-правового змісту, зокрема індивідуалізації покарань. Аналіз зазначеного Закону з практичного погляду є актуальним і корисним. Проте якщо повернутися назад, то констатуємо, що необхідність прийняття зазначеного Закону виникла відповідно до положень міжнародно-правових договорів, зокрема Конвенції Організації Об'єднаних Націй від 31 жовтня 2003 р. проти корупції та Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією від 27 січня 1999 р. в частині відповідальності юридичних осіб. Зазначені міжнародно-правові акти саме і передбачали обов'язок держав-учасниць встановити відповідальність юридичних осіб.

Разом з тим слід зазначити, що Конвенція ООН проти корупції не містить імперативної вимоги щодо запровадження саме кримінальної відповідальності щодо юридичних осіб — за корупційні діяння. Так, у ч. 1 ст. 26 зазначеної вище Конвенції ООН проти корупції (обидві конвенції ратифіковані Україною 18 жовтня 2006 р.) йдеться про те, що кожна держава-учасниця вживає таких заходів, які з урахуванням її принципів права можуть бути необхідними для встановлення відповідальності юридичних осіб за участь у корупційних злочинах. Щодо кримінальної конвенції, то вона майже конкретно вимагає відповідальності юридичних осіб.

Так, у ст. 18 зазначається, що кожна сторона вживатиме таких законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для забезпечення відповідальності юридичних осіб за передбачені цією Конвенцією кримінальні злочини — дачу хабара, відмивання нетру-

дових доходів тощо, які були вчинені на їхню користь будь-якою фізичною особою, яка діяла незалежно або як представник того чи іншого органу юридичної особи та яка обіймає керівну посаду в цій юридичній особі, із використанням:

- представницьких повноважень юридичної особи;
- повноважень приймати рішення від імені юридичної особи;
- повноважень здійснювати контроль за діяльністю юридичної особи; а також за залучення такої фізичної особи до зазначених вище злочинів як співучасника чи підбурювача.

Отже, норми Конвенції вимагають криміналізації відповідальності юридичної особи за вчинення трьох видів злочинів — давання хабара, зловживання впливом та відмивання нетрудових доходів. Стосовно Закону № 314-VII, то він практично пропонує заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб за більш широке коло злочинів, головне, щоб вони були вчинені керівником, засновником або іншою уповноваженою особою (див. примітку № 1 до ст. 96-3 КК України) від імені та в інтересах юридичної особи.

10.2. Підстави кримінальної відповідальності юридичних осіб

Як уже зазначалося, принцип індивідуалізації заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб знаходить свій вияв у загальних правилах їх застосування. У таких випадках судом ураховуються: ступінь тяжкості вчиненого її уповноваженою особою злочину, ступінь здійснення злочинного наміру, розмір завданої шкоди, характер та розмір неправомірної вигоди, яка отримана або могла бути отримана юридичною особою, вжиті юридичною особою заходи щодо запобігання злочину (див. ст. 96-10 КК України). Отже, зі змісту ст. 96-10 КК України ми бачимо, що при застосуванні заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб перша вимога закону, яку повинен врахувати суд, — це усвідомлення ступеня тяжкості вчиненого її уповноваженою особою конкретного злочину, тобто до якої категорії він належить (див. ст. 12 КК України) і чи входить він до переліку злочинів, передбачених ст. 96 3 КК України. Ми вважаємо, що суд має ще враховувати і розмір завданої шкоди, а також характер та розмір неправомірної вигоди, яка отримана чи могла бути отримана юридичною особою. При розгляді справи суду необхідно ніби

розкрити змістовні характеристики ступеня тяжкості вчиненого уповноваженою особою злочину. Наприклад, чим більше сума легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом в інтересах або від імені юридичної особи (ч. 3 ст. 209 КК України), тим суворіша має бути відповідальність останньої.

Щодо «неправомірної вигоди», то тут суду необхідно встановити три обов'язкові ознаки, які підтверджують її наявність, а саме: а) можуть бути лише такі предмети, як грошові кошти, інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи; б) ці предмети обіцяють, пропонують, надають або одержують без законних на те підстав; в) перелічені предмети обіцяють, пропонують, надають або одержують безплатно чи за ціною, нижчою за мінімальну ринкову.

Отже, можна дійти висновку, що характер неправомірної вигоди визначається першою ознакою, що вказана вище, тобто такими речами і цінностями, як кошти, переваги, пільги, послуги, інше майно та нематеріальні активи тощо. Стосовно розміру неправомірної вигоди, то тут, як і при відмиванні доходів, одержаних злочинним шляхом, при визначенні покарання слід враховувати особисту характеристику суб'єкта, який вчинив злочин, наприклад, передбачений ч. 1 ст. 368-4 КК України в інтересах юридичної особи. Тут суду слід враховувати, хто був конкретним виконавцем – спеціально уповноважена особа чи керівник юридичної особи і який розмір неправомірної вигоди було отримано.

Крім того, суд повинен при призначенні заходів кримінально-правового характеру юридичній особі враховувати й обставини, які характеризують безпосередньо юридичну особу як соціальну особистість та суб'єкта кримінально-правових відносин, тобто тут також суду необхідно встановити, вживала певних заходів юридична особа, щоб запобігти злочину, чи, навпаки, сприяла цьому. У читача може виникнути запитання, що розуміти під заходами, необхідними для запобігання злочину. Вважаємо, що під цим терміном слід розуміти дії уповноваженої особи юридичної особи, яка представляла юридичну особу, до вчинення одного із злочинів, передбачених ст. 96-3 КК України. Такі дії пов'язані: або із наданням фізичним чи юридичним особам на їх запит інформації, яка передбачена законом, або зі своєчасним наданням достовірної і в повному обсязі інформації, яка підлягає наданню відповідно до закону. Залежно від того, що суд встановить – наявність чи відсутність вказаних дій, він і визначить розмір штрафу (ст. 96-7 КК України) або інший вид покарання (ст. 96-

8, 96-9 КК України) як заходу кримінально-правового характеру, що застосовується до юридичних осіб. І тут виникає питання, які ознаки необхідно встановити для застосування саме штрафу, що впливає зі змісту ч. 2 ст. 96-7 КК України.

Так, якщо розмір неправомірної вигоди не можна обчислити залежно від ступеня тяжкості злочину, вчиненого уповноваженою особою юридичної особи, суд застосовує штраф у таких розмірах:

- за злочин невеликої тяжкості — від п'яти до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;
- за злочин середньої тяжкості — від десяти до двадцяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;
- за тяжкий злочин — від двадцяти до п'ятдесяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;
- за особливо тяжкий злочин — від п'ятдесяти до сімдесяти п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Як бачимо, у ст. 96-7 КК України законодавець чисто формалізував правила призначення такого кримінально-правового заходу, як штраф, адже межі його призначення, у першу чергу, залежать від тяжкості вчиненого злочину (див. ст. 12 КК України), і виходити поза ці межі суд не може, хоча повинен враховувати ще й розмір завданої шкоди, характер та розмір неправомірної вигоди, яка отримана юридичною особою.

Дослідження свідчать, що максимальні межі штрафу досить низькі порівняно з незаконно отриманим прибутком юридичною особою (наприклад, корупцією), а тому їй набагато вигідніше сплатити штраф (наприклад, за випуск недобрсовісної продукції), ніж перебудувати виробництво, тому що останнє вимагає значних фінансових витрат. І тут ми поділяємо позицію тих дослідників, які вважають, що грошові штрафи мають бути засновані на оцінці судом грошового еквівалента доходів, отриманих юридичною особою внаслідок вчинення злочину, тому що мета, як ми вважаємо, застосування кримінально-правових санкцій до юридичних осіб, у тому числі і полягає, щоб зробити економічно не вигідним займатися злочинною діяльністю. І, безперечно, максимальний розмір штрафу, що застосовується до юридичних осіб, повинен у разі перевищувати розмір штрафу, який накладається на фізичних осіб (див. ст. 53 КК України). З огляду на викладене пропонуємо п. 4 ч. 2 ст. 96-7 КК України викласти в такій редакції: за особливо тяжкий злочин розмір штра-

фу, що застосовується судом до юридичної особи, не може бути меншим за розмір майнової шкоди, завданої злочином, або отриманого внаслідок злочину доходу.

Відповідно до ст. 96-6 КК України, крім штрафу, до юридичних осіб можуть бути застосовані такі заходи кримінально-правового характеру:

- конфіскація майна;
- ліквідація.

До основних заходів кримінально-правового впливу, що застосовуються до юридичних осіб, належать: штраф і ліквідація, а конфіскація майна – лише як додатковий.

Слід мати на увазі, що при застосуванні зазначених вище заходів юридична особа зобов'язана відшкодувати не тільки заподіяні збитки та шкоду в повному обсязі, а й розмір отриманої неправомірної вигоди або вигоди, яку юридична особа могла отримати. На практиці може виникнути запитання, чи до всіх юридичних осіб застосовуються заходи кримінально-правового характеру. Відповідь на нього дивіться в ст. 96-4 КК України. Так, у ч. 1 ст. 96-4 КК України прямо вказано, що зазначені заходи можуть бути застосовані судом у випадках, передбачених п. 1–2 ч. 1 ст. 96-3 КК України до підприємства, установи чи організації, крім державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, організацій, створених ними у встановленому порядку, що повністю утримуються за рахунок відповідно державного чи місцевого бюджетів, фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, а також міжнародних організацій.

Частина 2 ст. 96-4 КК України вказує, що заходи кримінально-правового характеру у випадках, передбачених п. 3, 4 ч. 1 ст. 96-3 КК України, можуть бути застосовані судом до суб'єктів приватного та публічного права, резидентів і нерезидентів України, включаючи підприємства, установи чи організації, державні органи, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, організації, створені ними у встановленому порядку, фонди, а також міжнародні організації, інші юридичні особи, що створені відповідно до вимог національного чи міжнародного права.

Зі змісту цієї статті випливає, що заходи кримінально-правового характеру можна застосовувати практично до всіх зазначених суб'єк-

тів. А як же бути, наприклад, з Національним банком України. Відомо, що ст. 3 Закону України «Про Національний банк України» від 20 травня 1999 р. вказує, що Національний банк України має статутний капітал, що є державною власністю, розмір статутного капіталу 10 мільйонів гривень, проте рішенням Ради Національного банку України розмір капіталу може бути збільшений. Джерелами формування статутного капіталу НБУ є доходи його кошторису, а за необхідності — Державний бюджет України. Як бачимо, фінансування НБУ здійснюється переважно не за рахунок державного чи місцевих бюджетів, а за рахунок доходів його кошторису. Ураховуючи зміст ст. 94-4 КК України, можна дійти висновку, що, незважаючи на наявність в НБУ статусу юридичної особи публічного права та навіть статусу, закріпленого в ст. 99—100 Конституції України, до нього можуть бути застосовані заходи кримінально-правового характеру. І тут же виникає запитання, які з цього наслідки будуть для держави.

Незважаючи на репресивні заходи, на яких ми зупинилися вище, законодавець у ст. 96-5 КК України передбачив і підстави для звільнення юридичної особи від застосування заходів кримінально-правового характеру.

Частина 1 ст. 96-5 КК України передбачає такий перебіг давності, якщо з дня вчинення її уповноваженою особою будь-якого злочину, зазначеного в ст. 96 3 КК України, і до дня набуття вироком законної сили минули такі строки:

- 1) три роки — у разі вчинення злочину невеликої тяжкості;
- 2) п'ять років — у разі вчинення злочину середньої тяжкості;
- 3) десять років — у разі вчинення тяжкого злочину;
- 4) п'ятнадцять років — у разі вчинення особливо тяжкого злочину.

Слід пам'ятати, що перебіг давності застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру переривається, якщо до закінчення строків, передбачених в ч. 1 та ч. 2 ст. 96-5 КК України, її уповноважена особа повторно вчинила будь-який злочин, зазначений у ст. 96-3 КК України. Як наслідок, обчислення давності в таких випадках починається з дня вчинення уповноваженою особою юридичної особи будь-якого злочину, зазначеного в ст. 96 3 КК України. При цьому строки давності обчислюються окремо за кожний злочин.

На практиці може виникнути питання застосування судом заходів кримінально-правового характеру за незакінчений злочин (див. ст. 68 КК України). Як уже зазначалося, крім наведених вище обста-

вин згідно з реалізацією ст. 96 10 КК України суд при застосуванні заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб має більш ретельно враховувати ступінь здійснення злочинного наміру. Спираючись на визначення цієї вимоги (ст. 68 КК України), зазначимо, що ступінь здійснення злочинного наміру залежить від стадії вчинення злочину, на якій його було припинено. Одразу зазначимо, що за готування до злочину юридичній особі має бути призначений більш м'який захід кримінально-правового характеру, ніж за замах. Останній може бути як закінчений, так і незакінчений, залежно від чого повинна наступати відповідальність.

Також слід розуміти, що разом з основним злочинним діянням уповноважений від юридичної особи суб'єкт може вчинити ще й інші злочини. У таких випадках відповідно до вимог ст. 96-11 КК України за сукупністю злочинів у межах одного провадження суд, застосувавши до юридичної особи заходи кримінально-правового характеру за кожен злочин окремо, визначає остаточний захід шляхом поглинання менш суворого заходу більш суворим (ч. 1 ст. 96-11 КК України).

У разі застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру за злочин за наявності невиконаного заходу за попереднім вироком (вироками) суду кожен з них виконується самостійно, крім випадків застосування судом ліквідації юридичної особи згідно з вимогами Кримінального кодексу України.

Зазначене надає можливість дійти таких висновків:

- а) під запровадженням заходів кримінально-правового характеру, передбаченого Розділом XIV-І КК України до юридичних осіб слід розуміти процесуальну діяльність суду щодо прийняття та закріплення у відповідному процесуальному документі остаточного рішення про призначення юридичній особі кримінально-правового заходу, передбаченого ст. 96-7, 96-8, 96-9 КК України, тобто конкретного розміру штрафу, конфіскації майна або ліквідації;
- б) правила застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру — це система встановлених законом і обов'язкових для суду вихідних вимог, які має врахувати суд при визначенні порядку застосування зазначених заходів, якими він повинен керуватися, обираючи розмір та вид цих заходів.

Отже, вимоги ЄС Україна виконала. Однак питання про кримінально-правову відповідальність юридичних осіб як суб'єктів зло-

чину не відрізняється особливою новизною, проте воно якимось не “вписується” в інститут кримінального права, а тому важко в це повірити. Наприклад, візьмемо екологічні злочини. Тут застосовувати кримінально-правові заходи ми не можемо, за новим законом в Україні юридичні особи не є суб’єктами екологічних злочинів. Під великим питанням і залишається те, що юридична особа може дати чи отримати неправомірну вигоду. Тут можуть бути винними тільки фізичні особи (ст. 209 КК України). Крім того, за логікою нових законів юридичні особи будуть притягатися до юридичної відповідальності, вид якої не визначений. Така відповідальність можлива як цивільно-правова. Насторожує й те, що до складів злочинів, суб’єктами яких є юридичні особи, зміни не внесені. Ми поділяємо думку тих вчених, які вважають, що зміни, які вносяться в КК України, засновані не на наукових підходах і є дещо хаотичними⁹.

Г л а в а 11

Бланкетні норми Кримінального кодексу України як системотвірний чинник кримінального законодавства: концепт складу злочину

11.1. Бланкетні норми Кримінального кодексу України: питання гносеології та аксіології

Відомо, що в загальній теорії права вживається термін «бланкетна норма права». Це норма права, диспозиції норм права або ознаки, конкретний зміст яких висвітлюється в законі, що належить до іншої галузі права або в іншому нормативно-правовому акті. Бланкетні норми права прямо не висвітлюють необхідного правила поведінки, можуть бути тільки диспозиції. Наприклад, норма про кримінальну, адміністративну або дисциплінарну відповідальність за порушення вимог законодавства про охорону праці (ст. 271 КК України). Як бачимо, такі норми за своєю сутністю не встановлюють змісту правила, а передбачають наявність інших норм, які мають місце в інших нормативно-правових актах. Одразу наголосимо, що практика бланкетних норм завжди має можливість невизначеності і свавілля в правовому регулюванні. Тому сама сутність ознак бланкетності прояв-

ляється в тому, що конкретний їх зміст залежить від іншої здебільшого підзаконної норми, що належить до іншої галузі права¹⁰.

Проте можна констатувати, що на підставі загального визначення фундаментальних положень бланкетність норм кримінального права і їх диспозицій – це відсутність в них конкретного змісту, але за наявності посилань на норми інших галузей законодавства або інші нормативно-правові акти, де цей зміст розкривається. Тому можемо констатувати, що бланкетність ознак, передбачених у кримінально-правових нормах, – це є відсутність в останніх конкретизації цих ознак, але вона є в нормах законодавства іншої галузі або в інших нормативно-правових актах.

У чинному КК України є значна кількість бланкетних норм, які необхідно диференціювати за трьома підставами:

- 1) місцем в системі КК України,
- 2) змістом і
- 3) формою висвітлення.

Якщо більш ретельно розглянути першу підставу, то бланкетні норми необхідно поділити на дві групи:

- 1) визначені в Загальній частині КК України;
- 2) визначені в Особливій частині КК України.

Наприклад, бланкетні норми визначені в ч. 2, 3 ст. 6; ч. 1, 2 ст. 7; ч. 2 ст. 10; ст. 92; ст. 93 Загальної частини КК України, статтях 157, 161, 162, 169, 171, 176, 180, 205, 209, 209-1, 401 Особливої частини КК України.

Щодо другої підстави – змісту, то норми, які ми розглядаємо, також слід поділити на дві групи:

- 1) ті, що належать до визначення ознак складів злочинів;
- 2) ті, які не належать до цього.

Отже, першу групу складатимуть норми, передбачені ч. 4 ст. 6 КК України, оскільки цією нормою характеризуються ознаки суб'єкта злочину шляхом виключення із можливих суб'єктів злочинів осіб, які мають ознаки дипломатичних представників іноземних держав, а також інших громадян, які користуються імунітетом, і всі бланкетні норми Особливої частини КК України.

До другої групи можна віднести, наприклад, норми, передбачені ч. 1 ст. 1, ч. 2 ст. 10, ст. 92 та ст. 93 КК України.

Третю підставу (форма вираження) також можна поділити на дві групи: 1) позитивні та 2) негативні.

У позитивних бланкетних нормах, як правило, вказується на те, що їх конкретний зміст розкривається в інших некримінальних законах або інших нормативних актах. І тут слід пам'ятати, що термінологія, яку застосовує законодавець, відсилаючи правозастосувача бланкетної кримінально-правової норми до іншого некримінального закону або кримінально-правового акту, різноманітна. Наприклад, має місце посилання на Конституцію України та загальновизнані принципи і норми міжнародного права (ч. 1 та 5 ст. 3 КК України), міжнародні договори (ч. 4 ст. 6, ч. 2 ст. 8, ч. 2 ст. 10 КК України), протизаконне насильство або образа (ст. 116, ст. 123 КК України), дія закону або спеціального нормативного акту (ст. 136 КК України) тощо.

У негативних бланкетних нормах немає вказівки на те, що їх конкретний зміст розкривається в інших некримінальних законах або інших нормативно-правових актах, але це мається на увазі. Наприклад, ч. 1 ст. 2 КК України передбачає, що підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, а ч. 3 ст. 3 КК України свідчить, що “законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс, який ґрунтується на Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права”¹¹. Тобто відповідно до ст. 24 Конституції України громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Отже, передбачено, що особи, які вчинили злочин, рівні перед законом і підлягають кримінальній відповідальності незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак¹². Наведене показує, що норми КК України не вказують на необхідність при їх застосуванні враховувати положення Конституції України, за винятком випадків, передбачених у самій Конституції.

Аналогічно негативними бланкетними є норми, викладені в ст. 2 та 3 КК України, тому що в них не вказано відповідно на те, що КК України базується ще й на інших некримінальних законах і нормативно-правових актах, посилання на які зроблені в його статтях, і що підставою кримінальної відповідальності є вчинення діяння, у якому є всі ознаки складу злочину, передбаченого не тільки КК України, а й у зазначених законах та актах.

Слід пам'ятати, що з позиції кваліфікації злочинів у судовій та слідчій практиці з усіх бланкетних норм КК України первинну роль

відіграють норми Особливої частини КК України з бланкетними диспозиціями, що належать до визначення ознак складів злочинів. Такими є норми Особливої частини КК України, у диспозиціях яких не визначаються ознаки складу злочину або визначаються не всі його ознаки, а ті, що відсутні, описуються в інших некримінальних законах або нормативно-правових актах. Таких серед бланкетних норм КК України більшість.

Наявність у КК України норм з бланкетними диспозиціями має двояке значення. З одного (позитивного) боку, це позбавляє законодавця від визначення ознак складів злочинів, зміст яких розкрито в інших некримінальних законах або нормативно-правових актах і тим самим зменшує кількість аркушів тексту КК України. З іншого (негативної) боку, наявність у КК України таких норм «розмиває» кримінальне законодавство великою кількістю некримінальних законів і нормативно-правових актів, без використання яких неможливо застосувати кримінальний закон, і суттєво перешкоджає практичним працівникам (слідчим, суддям, прокурорам тощо) правильному застосовуванню норм КК України.

11.2. Труднощі застосування бланкетних норм Кримінального кодексу України

Кваліфікація злочинів, відповідальність за які передбачена в статтях КК України і які мають бланкетні диспозиції, обумовлена необхідністю застосування не тільки кримінального законодавства, й законів, які належать до інших галузей права, а також інших нормативно-правових актів, посилення на які зроблені в диспозиціях цих статей. Що характерно, наявність у КК України і застосування таких норм у слідчій та судовій практиці викликає декілька проблем. Вони належать, як правило, до правотворчої, правозастосовної, організаційної та інших сфер. Існування цих труднощів (проблем) безпосередньо або опосередковано негативно впливає на ефективність застосування таких норм. Розглянемо ці проблеми і шляхи їх розв'язання:

1. У КК України немає норми, яка б регламентувала допустимість бланкетних норм і, відповідно, обумовленість кримінальної відповідальності порушенням інших некримінальних законів або нормативно-правових актів.

2. У деяких нормах з бланкетними диспозиціями зроблено посилення не на конкретні закони або інші нормативно-правові акти, а на правові інститути в цілому, що регламентують певні сфери суспільних відносин, кожен з яких складається з сукупності норм, встановлених у різних законах або інших нормативно-правових актах. І, що характерно, описується той чи інший інститут у диспозиціях статей Особливої частини КК України неоднаково, тобто різною термінологією.

Наприклад, у ст. 206 КК України передбачено відповідальність за протиправну вимогу припинити займатися господарською діяльністю чи обмежити її, укласти угоду або не виконувати укладену угоду тощо, а в ст. 206-2 КК України «...за протиправне заволодіння майном...» тощо. Таке положення покладає на практичного працівника, який застосовує кримінально-правові норми, додаткові обов'язки. По-перше, знати всі без винятку норми, які складають у комплексі правовий інститут, що регламентує відповідну сферу суспільних відносин, а, по-друге, уміти аналізувати ці норми як окремо, так і в сукупності. У підсумку необхідно вміти на підставі цього аналізу виявити ті норми, порушення яких і визначають ознаки злочину. Визначити, чи не є ці порушення малозначними, суспільно небезпечними, тобто чи не підпадають вони під дію ч. 2 ст. 11 КК України.

3. Закони та інші нормативно-правові акти, на які зроблені посилання в бланкетних диспозиціях статей Особливої частини КК України, досить нестабільні, тому що в них законодавець і органи виконавчої влади по декілька разів вносять зміни та доповнення. А це змушує правозастосувача знати всі зміни та доповнення, а також, яка норма діяла на час злочинного діяння, щоб урахувати зворотну дію кримінального закону.

4. Зазначені некримінальні закони та інші нормативно-правові акти знаходяться в різних джерелах, що додає труднощів при їх пошуку. Відомо, що кодифікація їх не ведеться, і тому їх немає і в правоохоронних органах, і навіть у бібліотеках. Можливо, справа зміниться на краще, якщо всі правозастосовники будуть забезпечені комп'ютерами. У зв'язку з цим вважаємо за необхідне доповнити КК України додатками, у яких зафіксувати тексти законів, на які зроблено посилання в бланкетних нормах КК України, або необхідні витяги з них. Зазначене свідчить, що набагато раціональніше централізовано спеціалістами в певних галузях законодавства здійснити таку роботу один раз, ніж здійснювати її кілька разів практичними працівниками.

5. У бланкетних нормах КК України мають місце посилання не тільки на закони, а й на інші нормативно-правові акти, притому деякі з них ще й конкретизуються, деталізуються, роз'яснюються, а інколи і коригуються іншими нормативно-правовими актами. І, як не парадоксально, таке становище надає виконавчій владі можливість впливати на сферу кримінальної відповідальності. Проте така функція належить тільки законодавчій владі. Такі впливи вносять у процес розбудови правової держави в Україні елементи поліцейської держави. Хоча всім відомо, що сама природа правової держави диктує необхідність, щоб сфера кримінальної відповідальності визначалася тільки Верховною Радою України (законодавцем) і за жодних умов органами виконавчої влади.

6. Кількість бланкетних норм у КК України постійно змінюється в той чи інший бік. Зазначене обумовлює необхідність постійно реформувати систему підвищення кваліфікації і професійної майстерності, тому що в практичній діяльності правозастосувачів (суддів, прокурорів, слідчих тощо) вимальовується не зовсім приємна картина. По-перше, формальна юридична освіта не відповідає фактичному колу знань, якими повинна бути наповнена пам'ять юриста і особливо при здійсненні економічної реформи. По-друге, навіть юрист найвищої кваліфікації не може знати всі закони та інші нормативно-правові акти, на які зроблено посилання в бланкетних нормах КК України, коли в них внесено зміни та доповнення, у який час дія той чи інший закон і в якій саме редакції тощо. І, по-третє, останніми роками має місце зниження рівня якості судово-правоохоронних органів у зв'язку з небажанням їхніх працівників самостійно підвищувати свою кваліфікацію і професійну майстерність, а також унаслідок відтоку із системи, з різних причин, кваліфікованих спеціалістів і переходу їх у сферу бізнесу тощо.

7. Зміст ч. 1 ст. 3 КК України, який ґрунтується на Конституції України на загально визначених принципах і нормах міжнародного права, по своїй суті є бланкетною нормою і, слід зауважити, не конкретною і декларативною, тому що КК України ґрунтується не на будь-яких принципах, вказаних у нормах, а лише тих, що закріплені в міжнародних угодах України.

Як висновок можна стверджувати, що з метою забезпечення статусу бланкетних норм, їх ґрунтування тільки на законах, а не на інших нормативно-правових актах, а також підвищення ефективності їх застосування в слідчій та судовій практиці уявляється необхідним:

- передбачити в КК України, що він ґрунтується не тільки на Конституції України, а й на інших законах України, посилення на які зроблені в КК України;
- закріпити в КК України положення, згідно з яким у бланкетних нормах допустимі посилення тільки на закони, але не на інші нормативно-правові акти;
- уточнити, що КК України ґрунтується не на будь-яких загально-визнаних принципах і нормах міжнародного права, а тільки на тих, що зафіксовані в міжнародних договорах України;
- встановити, що тексти законів, на які зроблені посилення в бланкетних нормах КК України, є обов'язковим додатком до КК і в них своєчасно вносяться зміни та доповнення, які будуть мати місце.

Пропонуємо ч. 1 ст. 3 КК України викласти в такій редакції:

«1. Законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України та загально-визнаних принципах і нормах міжнародного права, передбачених міжнародними договорами України».

Г л а в а 1 2

Склад злочину: проблематика негативних ознак

12.1. Негативні ознаки складу злочину у нормах Загальної частини Кримінального кодексу України

Як уже зазначалося, негативними є ознаки, які передбачені нормами Загальної та Особливої частини КК України і наявність яких виключає склад злочину, а, отже, і кримінальну відповідальність суб'єкта за вчинення. Якщо уважно проаналізувати всі негативні ознаки складу злочину, що мають місце в загальній частині КК України, то їх можна поділити на три групи:

- 1) ознаки, які виключають склад злочину за наявності кримінальної протиправності, за відсутності суспільної небезпеки вчиненого або навпаки;
- 2) ознаки, що виключають склад злочину за відсутності як суспільної небезпечності, так і злочинності вчиненого;
- 3) ознаки, що виключають склад незакінченого злочину.

Проте необхідно пам'ятати, що ознаки кожної групи поділяються на види. Розглянемо їх. Так, негативні ознаки першої групи можна поділити на три види:

- 1) загальні ознаки, тобто ознаки, що належать в цілому до складу злочину;
- 2) ознаки, які виключають наявність суб'єкта злочину;
- 3) ознаки, що виключають взагалі наявність суб'єктивної сторони злочину.

До складу злочину в цілому можна віднести негативні ознаки, передбачені ч. 2 ст. 11 КК України.

Негативні ознаки, що належать до складу злочину, передбачені ч. 2 ст. 11 та ч. 1-4 ст. 49 КК України. Згідно з ч. 2 ст. 11 КК України «не є злочином дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого КК України, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяло і не могло заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі»¹³. Аналіз цієї норми дає підстави говорити про те, що законодавець розрізняє, з одного боку, формальний, а з іншого — фактичний склад злочину. Останнє передбачає у вчиненому, поперше, формально наявність всіх ознак складу злочину, що відповідно до ст. 2 КК України є підставою кримінальної відповідальності, і, по-друге, суспільної небезпеки, на необхідності якої вказано в ч. 2 ст. 11 КК України. Робимо висновок, що для наявності в діянні складу злочину необхідна сукупність формальної і фактичної підстави, якими є, відповідно, передбаченість всіх ознак вчиненого діяння в кримінальному законі і наявність у цьому діянні суспільної небезпеки. Тому відсутність останньої і становить негативну ознаку складу злочину, наявність якої виключає склад злочину.

У ч. 1 ст. 49 КК України встановлені строки давності. Після того, як вони минули, суб'єкт звільняється від кримінальної відповідальності відповідно до умов, передбачених ч. 2—4 цієї статті. І, що характерно, таке звільнення обов'язкове в усіх випадках, за винятком вчинення суб'єктом злочину, який карається довічним позбавленням волі. Проте це питання розглядається судом. Відповідно до ч. 5 ст. 49 КК України строки давності не застосовуються взагалі, якщо особа вчинила злочини проти основ національної безпеки України, передбачені в ст. 109—114-1 КК України, проти миру та безпеки людства, передбачені в ст. 437—439 і ч. 1 ст. 442 КК України¹⁴.

Як бачимо, при обов'язковості застосування строків давності їх обчислення є необхідною умовою кримінальної відповідальності, яка після закінчення цих строків просто виключається. А тому обчислення строків є також негативною ознакою кримінальної відповідальності. Нам можуть заперечити тим, що кримінальна відповідальність і склад злочину взаємопов'язані і перебувають в органічній єдності. Ми згодні, тому що саме це впливає на строк давності, а його обчислення хоча й умовно, але можна розглядати як негативну ознаку і склад злочину.

Як зазначалося вище, до негативних ознак можна віднести недосягнення суб'єктом віку кримінальної відповідальності та неосудність. Наявність цих негативних ознак виключає будь-який склад злочину.

До суб'єктивної сторони складу злочину належать негативні ознаки, передбачені ч. 2 ст. 25 КК, тобто зміст яких був розглянутий раніше при характеристиці необережності як однієї з форм вини.

Негативні ознаки, що виключають склад злочину, за відсутності і суспільної небезпеки, і злочинності вчиненого можна поділити на вісім видів, передбачених ст. 36–43 КК України. До них належать:

- 1) необхідна оборона;
- 2) уявна оборона;
- 3) затримання особи, яка скоїла злочин;
- 4) крайня необхідність;
- 5) фізичний або психічний примус;
- 6) виконання наказу або розпорядження;
- 7) діяння, пов'язані з ризиком;
- 8) виконання спеціального завдання з попередження або розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації.

Негативними ознаками складу злочину вони стануть у разі, якщо кожна з них відповідатиме умовам правомірності, передбаченим кримінальним законом.

Відповідно до ч. 1 ст. 36 КК України не є злочином дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо

при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони. Перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту¹⁵.

Відповідно до ч. 1 ст. 37 КК України уявною обороною визнаються дії, пов'язані із заподіянням шкоди за таких обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання не було і особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припускала наявність такого посягання¹⁶.

Не визнаються злочинними дії потерпілого та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, яка вчинила злочин, і доставлення її відповідним органам влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи (ч. 1 ст. 38 КК України). А ч. 2 зазначеної статті вказує, що за таке перевищення настає кримінальна відповідальність, і відсилає практичного працівника або науковця до змісту статей 118 та 124 КК України, зміст яких вказує, що діяння повинно бути умисним¹⁷.

Згідно з ч. 1 ст. 39 КК України «не є злочином заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності»¹⁸. А в ч. 2 цієї статті вказано, що «перевищенням меж крайньої необхідності є умисне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена шкода». І тут необхідно пам'ятати, що таке перевищення буде кваліфікуватися як злочин тільки в разі умисного нанесення шкоди.

У ч. 1 ст. 40 КК України визначено, що не є злочином дія або бездіяльність особи, яка заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, вчинена під безпосереднім впливом фізичного примусу, унаслідок якого особа не могла керувати своїми вчинками¹⁹. Як бачимо, у цій норм ознакою діяння в його кримінально-правовому значенні є добровільність, тобто вчинення діяння не під впливом непереборної сили. Однак відсутність добровільності виключає діяння і, відповідно, об'єктивну сторону складу злочину, а також склад злочину в цілому.

У ч. 2 ст. 40 КК України передбачено, що «питання про кримінальну відповідальність особи за заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо ця особа зазнала фізичного примусу, унаслідок якого вона зберігала можливість керувати своїми діями, а також психічного примусу, вирішується відповідно до положень статті 39 цього Кодексу»²⁰. Такою відсильною нормою регламентуються локальні, окремі випадки крайньої необхідності, за яких небезпека загрожує безпосередньо правам або законним інтересам особи або її близьким, які піддаються примушуванню.

Стаття 41 КК України передбачає, що діяння особи, яка заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, визнається правомірним, якщо воно було вчинено з метою виконання законного наказу або розпорядження. Відповідно до ч. 5 зазначеної статті кримінальну відповідальність за нанесення такої шкоди несе особа, яка віддала злочинний наказ чи розпорядження. Проте ч. 4 ст. 41 КК України прямо вказує, що особа, яка виконала явно злочинний наказ або розпорядження, підлягає кримінальній відповідальності на загальних підставах. Невиконання такого наказу виключає кримінальну відповідальність. Більш детально поняття й умови правомірності таких обставин розглянуто в теорії кримінального права²¹.

У ст. 42 КК України визначено, що діяння, пов'язане з ризиком, яке заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, якщо це діяння було вчинено в умовах виправданого ризику для досягнення значної суспільно корисної мети, не є злочином. Ризик визнається обґрунтованим, якщо мета не могла бути досягнена іншим способом, а особа, яка допустила ризик, обґрунтовано розраховувала, що вжиті нею заходи є достатніми для відвернення шкоди правоохоронюваним інтересам. Ризик не визнається виправданим, якщо він завідомо створював загрозу для життя інших людей або загрозу екологічної катастрофи чи інших надзвичайних подій²².

Стаття 43 КК України прямо передбачає, що не є злочином вимушене заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам особою, яка відповідно до закону виконувала спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації з метою попередження чи розкриття їх злочинної діяльності²³. (Більш детально дивіться в теорії кримінального права²⁴.)

Аналіз показав, що ознаки, які виключають склад незакінченого злочину, можна поділити на два види: 1) ознаки, які виключають

склад злочину під час готування до злочину; 2) ознаки, що виключають склад злочину при добровільній відмові від злочину.

До першого слід віднести ознаки, що виключають склад злочину під час готування до злочинів невеликої тяжкості (ч. 2 ст. 14 КК України). До другого належать ознаки, що характеризують добровільну відмову від злочину, з одного боку, виконавця, організатора і підбурювача, а з іншого – пособника.

Норми про добровільну відмову від злочину містить ст. 17 КК України, яка передбачає, що: “добровільною відмовою є остаточне припинення особою за своєю волею готування до злочину або замаху на злочин, якщо при цьому вона усвідомлювала можливість доведення злочину до кінця. Особа, яка добровільно відмовилася від доведення злочину до кінця, підлягає кримінальній відповідальності лише в тому разі, якщо фактично вчинене нею діяння містить склад іншого злочину”²⁵.

Організатор злочину і підбурювач до злочину не підлягають кримінальній відповідальності, якщо ці особи своєчасно повідомили владу або застосовували інші заходи, які не дали можливості виконавцям довести злочин до кінця. Пособник злочину не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності, якщо він виконав всі заходи, що від нього залежали, щоб запобігти вчиненню злочину. Зазначене дає нам можливість констатувати, що обов’язковими ознаками добровільної відмови від злочину виконавця, організатора і пособника є добровільність та остаточність. Під добровільністю слід розуміти те, що особа, по-перше, відмовилася від злочину за своєю волею, незалежно від мотивів і пропозицій відмовитися від вчинення злочину з боку інших осіб, і, по-друге, усвідомлювала можливість доведення злочину до кінця і така можливість в особи була реальністю. Остаточність – це відмова від вчинення розпочатого злочину назавжди, а не на деякий час очікування особою настання більш сприятливих умов для доведення злочину до кінця або сама створить такі умови. Слід мати на увазі, що добровільна відмова усіх вказаних осіб можлива лише в разі, якщо рішення про це прийнято на стадії готування до злочину або замаху на нього. При цьому добровільна відмова виконавця, організатора або підбурювача визнається обставиною, що виключає злочинність діяння і, відповідно, негативною ознакою складу злочину, якщо злочин фактично не був доведений до кінця, а пособника – незалежно від цього, тобто і в випадках доведення розпочатого злочину до кінця.

Отже, наявність будь-якої з усіх розглянутих негативних ознак складу злочину, передбачених нормами Загальної частини КК України, свідчить про відсутність будь-якого складу злочину.

12.2. Негативні ознаки складу злочину в нормах Особливої частини Кримінального кодексу України

Насамперед слід зазначити, що ці ознаки вже були предметом розгляду в юридичній літературі, проте, на наш погляд, лише як ідея їх існування з підтвердженням прикладів²⁶. Ми вважаємо, що негативні ознаки складів злочинів, що передбачені в нормах Особливої частини кримінального законодавства, — це такі ознаки, за наявності яких конкретний склад злочину відсутній. Таке визначення наштовхує нас на думку, що сама ідея їх розгляду є імпульсом для поступового розвитку теорії кримінального права, а окреслена проблема актуальна й заслуговує на більш глибоке дослідження.

Усі негативні ознаки, що є в Особливій частині КК України, на нашу думку, слід класифікувати за такою підставою, як використаний законодавцем метод їх відображення в кримінальному законі. За цією підставою негативні ознаки диференціюються на три групи:

- 1) негативні ознаки, передбачені в нормах КК України;
- 2) негативні ознаки загальних норм, передбачених у конкуруючих з останніми спеціальних нормах;
- 3) негативні ознаки, які визначені в нормах Особливої частини КК України, які передбачають суміжні склади злочину, або в інших — не кримінальних законах.

Ознаки, що входять до першої групи, у нормах Особливої частини КК України про відповідальність за окремі конкретні склади злочинів формулюються як такі, що виключають цей конкретний склад злочину, тому що вони є і в інших складах злочинів. Тому ці ознаки можуть бути визначені як такі, що виключають склад злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК України, адже вони притаманні кільком іншим складам злочинів або одному іншому складу злочину в цілому, або окремому елементу інших складів злочинів або одного іншого складу.

Так, негативна ознака, притаманна кільком іншим складам у цілому, передбачена ч. 1 ст. 192 КК України, диспозиція якої сформульована як “заподіяння значної майнової шкоди шляхом обману

або зловживання довірою за відсутності ознак шахрайства” (ст. 190 КК України). Вона ж притаманна й іншому складу, передбаченому ч. 1 ст. 206 КК України, диспозиція якого передбачає примушування “... укласти угоду або відмовитися від її виконання, протидія законній господарській діяльності в цілому, виконання якої може заподіяти матеріальної шкоди або обмежити законні права чи інтереси того, хто займається господарською діяльністю, поєднана з погрозою насильства над потерпілим або близькими йому особами, пошкодження чи знищення їхнього майна або захоплення цілісного майнового комплексу, його частини, будівель, споруд, земельної ділянки, об’єктів будівництва, інших об’єктів та незаконне припинення або обмеження діяльності на цих об’єктах та обмеження доступу до них за відсутності ознак вимагання”. Такі ознаки мають місце і в об’єктивній стороні інших складів злочинів, а саме: ч. 1 ст. 127 КК України, яка встановлює відповідальність за “умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій” якщо це не потягло наслідків, вказаних в ст. 121, 122 КК України. Також вони притаманні об’єктивній стороні тільки одного другого складу злочину – ч. 1 ст. 122 і ч. 1 ст. 126 КК України, диспозиції яких мають споріднений зміст: умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження, яке не є небезпечним для життя і не потягло за собою наслідків, передбачених ст. 121 КК України, але таке, що спричинило тривалий розлад здоров’я або значну стійку втрату працездатності менш ніж на одну третину, або “вчинення інших насильницьких дій, які завдали фізичного болю і не спричинили тілесних ушкоджень”, проте не потягло наслідків, передбачених ст. 125 КК України. Такі ознаки мають місце і в диспозиціях інших статей, зокрема ст. 206–2 та ст. 289 КК України.

Отже, негативні ознаки першої групи визначають у диспозиціях норм Особливої частини КК України шляхом точної вказівки на поняття, ознаки або статті, що передбачені в цій самій частині КК України. Зміст кожної негативної ознаки, записаної у відповідній статті КК України, розкривається і в іншій статті Особливої частини КК України. Практика свідчить, що відшукування в процесі кваліфікації злочину цієї (іншої) статті, коли вона не вказана в кримінально-правовій нормі, яка передбачає негативну ознаку в слідчій або судовій практиці труднощів не викликає.

Негативні ознаки складів злочинів, які належать до другої групи, містяться не в загальних нормах КК України про відповідальність за

визначені в них види злочинів, а в інших — спеціальних щодо них — нормах КК України. У кожній з останніх формулюється склад злочину, у змісті якого є ознака (ознаки), що утворюють собою частину (одну бо декілька) ознак, які охоплюють відповідну загальну норму. Таким чином, ці ознаки можуть характеризувати різні елементи складу злочину, а саме: об'єкт, охоплюючи й предмет, об'єктивну сторону, суб'єкт і суб'єктивну сторону.

Так, ч. 1 ст. 364 і ч. 1 ст. 364-1 КК України встановлена відповідальність відповідно за “зловживання владою або службовим становищем посадовою особою з метою одержання будь-якої неправомірної вигоди для самої себе або іншої фізичної чи юридичної особи всупереч інтересам служби, якщо воно завдало істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб” і за “зловживання повноваженнями з метою одержання неправомірної вигоди для себе чи інших осіб використання всупереч інтересам юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми службовою особою такої юридичної особи своїх повноважень, якщо це завдало істотної шкоди охоронюваним законом правам або інтересам окремих громадян, або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб”²⁷, а щодо відношенню до цитованих норм, яких у КК України значна кількість, передбачені негативні ознаки, висвітлені в ч. 1 ст. 285 і ч. 1 ст. 286 КК України складів злочинів. Як приклад, у ст. 161, 162, 163 КК України порушення посадовою особою зазначених у статтях конституційних прав також мають залежні негативні ознаки. У зв'язку з тим що відповідно до ч. 2 ст. 18 КК України в деяких складах злочинів є ознаки спеціального суб'єкта, якою є “фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність” і яка має, крім загальних, ще й додаткові ознаки, то їх треба встановлювати (див. ч. 3 ст. 18 КК України). Тому, якщо за вчинений злочин передбачена відповідальність загальною і спеціальною нормама, кримінальна відповідальність застосовується за спеціальною нормою, тому що ознаки складів злочинів, передбачених у спеціальних нормах, є негативними ознаками складів злочинів, що містяться в загальних нормах. А тому для забезпечення точної кваліфікації в правозастосовчій практиці діяння посадових осіб, які посягають на права громадян, за ст. 364 або ст. 364-1 КК України необхідно провести складну аналітичну роботу, яка складається з переліку, по-перше, усіх громадян, перед-

бачених Конституцією України, а також іншими галузями права (трудового, сімейного та ін.), по-друге, усіх прав громадян, відповідальність за порушення яких посадовими особами встановлена спеціальними по відношенню до ст. 364 та ст. 364-1 КК України нормами, і, по-третє, “залишку” прав громадян, який утворився внаслідок відокремлення із прав, включених до першого переліку, прав внесених у другий перелік.

Саме порушення прав громадян, які складають третій перелік, тобто тих, хто опинився в “залишку”, кваліфікуються за ст. 364 та ст. 364-1 КК України за наявності інших ознак складів злочинів, передбачених цими статтями. Зокрема, негативними ознаками складів злочинів, які складають другу групу, є також у складі злочину, передбаченому п. 8 ч. 2 ст. 115 КК України, ознаки, що характеризують потерпілого від злочину і містяться в ст. 346, 379 КК України, ст. 129 і 345; ст. 185, 186, 189, 190, 191, 193 – ті, що характеризують предмет злочину, описані в ст. 262, 308 КК України та ін.

Негативні ознаки складів злочинів третьої групи мають місце не в нормах Особливої частини КК України, що передбачають вказані склади злочинів, а в нормах цієї частини КК, які визначають суміжні з ними склади злочинів або в інших некримінальних законах. Такі ознаки в статтях Особливої частини КК України одночасно є розмежувальними ознаками відповідних суміжних складів злочинів. Слід також пам’ятати, що ці ознаки, які і негативні ознаки другої групи, можуть характеризувати різні елементи складу злочину.

Щодо негативних ознак, що входять до третьої групи, то їх у статтях Особливої частини КК України занадто багато. Наприклад, негативними ознаками привласнення майна (ст. 191 КК України) є такі, як відсутність майна, яке характеризує як предмет злочину, так і суб’єкт злочину. За такий злочин санкція зазначеної статті передбачає сувору міру покарання аж до 12 років.

Негативні ознаки складу злочину, передбаченого ст. 368 КК України про відповідальність за прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою, які характеризують його об’єктивну сторону, є ознаки, що мають місце і в ст. 368-2, 368-3, 368-4, 369 та 370 КК України, у диспозиції якої прямо вказано “провокація підкупу, тобто дії службової особи з підбурення особи на пропонування, обіцянку чи надання неправомірної вигоди або прийняття пропозиції, обіцянки чи одержання такої вигоди, щоб потім викрити того, хто пропонував, обіцяв, надав неправомірну

вигоду або прийняв пропозицію, обіцянку чи одержав таку вигоду”. Крім того, негативні ознаки, що характеризують предмет привласнення (крадіжки) і предмет отримання неправомірної вигоди (хабаря), мають місце і в інших некримінальних законах.

Зазначене дозволяє дійти висновку, що для точної кваліфікації злочинів, склади яких мають негативні ознаки третьої групи, необхідно порівнювати кримінально-правові норми, у яких передбачені ці склади з кримінально-правовим нормами, що визначають суміжні склади злочинів, а також з нормами інших галузей права (адміністративного, господарського та ін.), в яких подібні ознаки описуються.

Отже, можна констатувати, що встановлення та урахування негативних ознак складів злочинів, що мають місце в нормах (статтях) Загальної та Особливої частин КК України, а також в інших некримінальних законах, забезпечують правильну кваліфікацію та іншу правову оцінку вчиненого й, відповідно, законну та обґрунтовану відповідальність особи, яка вчинила цей злочин.

Примітки

- ¹ Кримінальний Кодекс України. – Суми: ТОВ «ВВП Ностіс», 2015. – С. 9–10.
- ² Стадия – период в развитии чогось / Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка. – 4-е изд. – М., 1997. – С. 761.
- ³ Колокольцев Г. К. Учение о преступлении. – М., 1884.
- ⁴ Волжанин Б. В. Стадии совершения преступления. СПбГУ, 2006.
- ⁵ Тихий В. П. Стадії вчинення злочину [текст] : конспект лекцій / В.П. Тихий. – Х. 1996
- ⁶ Монтескье Ш.Л. О духе законов. / Избранные произведения. – М. : Госполитиздат, 1955.
- ⁷ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. Т. 1. – С. 14.
- ⁸ Полный сборник кодексов Российской Федерации. – М., 1999. – С. 208.
- ⁹ Лихова С. Я. Юридичні особи як суб'єкти кримінальної відповідальності за КК України / С. Я. Лихова // Юридичний вісник. – 2014. – № 4/33. – С. 128–132.
- ¹⁰ Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрист, 2001. – С. 111.
- ¹¹ Кримінальний Кодекс України. – Суми: ТОВ «ВВП Ностіс», 2015.
- ¹² Конституція України : від 28 червня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
- ¹³ Кримінальний Кодекс України. – Суми: ТОВ «ВВП Ностіс», 2017. – С. 9.
- ¹⁴ Кримінальний Кодекс України. – Суми: ТОВ «ВВП Ностіс», 2017. – С. 9.
- ¹⁵ Сухонос В.В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. В. Сухонос . – Суми : Університетська книга, 2016. – С. 198–201.
- ¹⁶ Сухонос В.В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. В. Сухонос . – Суми : Університетська книга, 2016. – С. 201–202.
- ¹⁷ Сухонос В.В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. В. Сухонос . – Суми : Університетська книга, 2016. – С. 204–207.
- ¹⁸ Кримінальний Кодекс України. – Суми: ТОВ «ВВП Ностіс», 2017. – С. 17.
- ¹⁹ Там само.

- ²⁰ Там само.
- ²¹ Сухонос В.В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. В. Сухонос . – Суми : Університетська книга, 2016. – С. 196–226.
- ²² Кримінальний Кодекс України. – Суми: ТОВ «ВВП Ностіс», 2017. – С. 18.
- ²³ Кримінальний Кодекс України. – Суми: ТОВ «ВВП Ностіс», 2017. – С. 18.
- ²⁴ Сухонос В.В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. В. Сухонос . – Суми : Університетська книга, 2016. – С. 217–220.
- ²⁵ Кримінальний Кодекс України. – Суми: ТОВ «ВВП Ностіс», 2017. – С. 10.
- ²⁶ Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юность, 2001. – С. 104–107.
- ²⁷ Кримінальний Кодекс України. – Суми: ТОВ «ВВП Ностіс», 2017. – С. 164–165.

Кваліфікація злочинів: загальне та особливе

Г л а в а 13

Кваліфікація злочинів: загальнотеоретична парадигма

13.1. Правила кваліфікації злочинів у гносеологічному контексті

За час існування України — як незалежної, так і в складі інших держав — теорія і практика кримінального права виробила загальні поняття правил кваліфікації злочинів, тобто прийоми, етапи, способи застосування кримінального закону, які можуть бути передбачені прямо в ньому, вироблені судовою практикою та, як уже зазначалося, теорією кримінального права. Їх особливість полягає в тому, що у своїй сукупності вони не визначені ні в кримінальному законодавстві, ні в якомусь одному розділі теорії кримінального права, а тому розглядаються стосовно окремих положень цієї галузі юридичної науки. Тут слід наголосити, що в монографіях, які присвячені проблемам кваліфікації злочинів¹, розглядаються зазначені правила, але далеко не всі. Так, у них відсутні правила кваліфікації злочинів при помилці в об'єктах та їх наслідках тощо, при уявній обороні та деякі інші. Практичні працівники, як і науковці, розуміють, що змістом правил кваліфікації злочинів є положення про умови та технології застосування кримінального закону при кримінально-правовій оцінці вчиненого. Ці правила роз'яснюють, як слід застосовувати кримінальний закон, і цим сприяють забезпеченню точної кваліфікації злочинів. Зазначені правила визначають як загальні, так і окремі вимоги, висунуті до застосування кримінального закону. Можна кон-

статувати, що вони є сполучною ланкою між кримінально-правовими нормами, з одного боку, і фактичними обставинами вчиненого — з іншого, чим надають динаміку статичним нормам КК України, підштовхуючи їх до дії, причому відповідно до букви і духу закону, конкретизуючи й деталізуючи саму ідею законодавця, тому виконання таких правил правозастосовувачем забезпечує як точну кваліфікацію злочину, так і реалізацію кримінальної політики державою, висвітленої і закріпленої у кримінальному законодавстві.

Проте слід зазначити, що для офіційної кваліфікації злочинів правила, що ми розглядаємо, мають неоднакову значущість, залежно від їх джерела, тобто суб'єкта, який їх визначив і сформулював. Разом з тим в усіх випадках обов'язковими для застосування є правила кваліфікації злочинів, передбачені в кримінальному законі, який прийнятий відповідно до Конституції України, та загально визначених принципах і нормах міжнародного права. Норми КК України, якими визначені правила кваліфікації злочинів, належать до дефінітивних, наприклад, диспозиції ст. 1 і ст. 2 КК України або ст. 6–8 КК України².

Одразу слід зазначити, що роз'яснення Пленуму Верховного Суду СРСР та України були обов'язковими для суддів, інших органів і посадових осіб, які застосовують закон, за яким є роз'яснення³. Пізніше в ч. 2 ст. 19 Федерального конституційного закону від 31 грудня 1996 р. № 1-ФКЗ “Про судову систему Російської Федерації” була встановлена норма, згідно з якою Верховний Суд РФ надавав роз'яснення з питань судової практики, проте на їх обов'язковість не вказано⁴. Щодо України, то, як правило, Верховний Суд України надає роз'яснення з питань судової практики, яке відповідно до вимог ст. 458 КПК України є обов'язковим для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності відповідну норму закону та для всіх судів України. Вважаємо, що це пояснюється тим, що Україна розбудовує правову державу, а в таких умовах неприпустимо коригувати й інтерпретувати закон якимись іншим органом влади, крім законодавчого органу влади. Разом з тим роз'яснення Верховного Суду України як спеціально передбачені законом мають офіційний характер. Тому є офіційно рекомендаційними. Необхідно наголосити, що рішення (ухвали) Верховного Суду України завжди змістовні, базуються на аналізі та узагальненні судової практики і, як правило, науково обґрунтовані. Тому вони для практичних працівників є великою допомогою, тому що забезпечують точне застосування зако-

нів. Інша судова практика, яку складають рішення, що закріплені у вироках судів за окремими кримінальними справами, ухвали і постанови вищих судів, тобто судові прецеденти, які обґрунтовують і пропонують окремі правила кваліфікації злочинів, наприклад, дії, пов'язані із заподіянням шкоди за таких обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання не було й особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково допустила наявність такого посягання. Тут необхідно дати правову оцінку негідного замаху, проте такі ухвали мають офіційно орієнтовний характер. Практика підтверджує, що використання судових прецедентів при формуванні правил кваліфікації злочинів є обґрунтованим, тому що застосований при цьому метод індукції дозволяє поширити рішення, прийняте по конкретній кримінальній справі, на всі подібні кримінальні справи і тим самим подолати труднощі, що виникли у судовій практиці та виключити можливість помилки при правовій оцінці вчиненого.

Правила кваліфікації злочинів напрацьовані теорією вітчизняного кримінального права залежно від їх значимості можна поділити на дві групи:

- закріплені у кримінальному законі або постановах Верховного Суду України, або судових прецедентах;
- інші.

Зрозуміло, що правила першої групи мають певну значущість, про що висвітлено вище. Стосовно правил другої групи, то вони мають неофіційний, доктринальний, рекомендований або орієнтовний характер.

Проте наукова обґрунтованість останніх забезпечує подолання колізій та інших труднощів, що виникають при застосуванні кримінального закону в слідчій та судовій практиці. Також слід зазначити, що правила кваліфікації злочинів не є незмінними і залежать від зміни кримінального закону. Внесення в закон різних змін та доповнень, як правило, зумовлює зміни правил кваліфікації злочинів.

13.2. Правила кваліфікації злочинів: питання класифікації

Досвід і наукові дослідження показують, що правила кваліфікації злочинів мають різноманітний характер. Масштаб їх розповсюдження неоднаковий. Вони стосуються використання кримінального закону в усіх випадках, або в деяких з них, або в окремих точно індиві-

дуальних випадках. За своїм змістом вони належать як до Загальної частини кримінального права, так і до кваліфікації та розмежування окремих видів злочинів, передбачених нормами Особливої частини КК України. Це, у свою чергу, обумовлює важливість і необхідність класифікації й правил кваліфікації злочинів. А тому вважаємо, що логічно класифікувати зазначені правила за одним з двох критеріїв – кількісним або якісним. Щодо першого, то воно висвітлюється в розповсюдженні дії правил на більше або менше коло дій, які необхідно кваліфікувати, тобто використовується у правозастосуванні. Друге полягає у віднесенні його до різних розділів кримінального права і застосовується з науковою або навчальною метою. Розмежування за кількісною підставою базується на співвідношенні категорій загального, окремого і одиничного, у зв'язку з чим усі зазначені правила можна диференціювати на загальні, окремі й одиничні. А тому:

- загальні правила, які засновані на принципах або інших загальних положеннях кримінального законодавства, використовують при кваліфікації всіх без винятків злочинів;
- окремі – стосовно окремих типових випадків вчинення діяння з метою вирішення різних локальних питань кримінального права;
- одиничні – для розмежування конкретних видів злочинів.

Унаслідок того, що загальних правил кваліфікації злочинів небагато, їх доцільно диференціювати за якісним критерієм на дві групи:

- 1) правила, засновані на принципах, закріплених у КК України і Конституції України;
- 2) правила, засновані на інших загальних положеннях, встановлених у КК України.

Стосовно окремих правил кваліфікації злочинів, то у зв'язку з тим що їх кількість відносно велика, за якісним критерієм їх доцільно поділяти на три групи:

- 1) правила кваліфікації злочинів у межах одного складу;
- 2) правила кваліфікації множинності злочинів;
- 3) правила зміни кваліфікації злочинів.

З урахуванням кількості й значущості окремих правил, віднесених до першої і другої групи, уявляється обґрунтованим відповідно до прийнятої в теорії вітчизняного кримінального права класифікації поділити їх на підгрупи. При цьому серед правил першої групи слід виділити чотири підгрупи:

- 1) правила кваліфікації, пов'язані з особливістю суб'єктивних ознак злочинів;
- 2) правила кваліфікації незакінченої злочинності діяльності;
- 3) правила кваліфікації співучасників у злочині;
- 4) правила кваліфікації уявної оборони.

А серед правил другої групи – три підгрупи:

- 1) правила кваліфікації при конкуренції норм;
- 2) правила кваліфікації при конкуренції частини і цілого;
- 3) правила кваліфікації кратності і сукупності злочинів.

Кількість одиничних правил кваліфікації злочинів практично необмежена. Вони визначаються в процесі юридичного аналізу конкретних складів злочинів і розмежування останніх та призначаються для кваліфікації окремих видів злочинів і їх відокремлення від суміжних складів злочинів. Наприклад, що стосується злочинів проти особистості, це правила кваліфікації умисного вбивства (ст. 115 КК України), пов'язаного з розбоєм (ст. 187 КК України), вимаганням (ст. 189 КК України) або бандитизмом (ст. 257 КК України), а також умисне вбивство при кваліфікуючих та пом'якшувальних обставинах; розмежування умисного вбивства від вбивства через необережність (ст. 119 КК України); умисного вбивства від доведення до самогубства (ст. 120 КК України) та інші, залежно від розділів КК України. Щодо злочинів проти власності, то відповідно до зазначеного правила здійснюється кваліфікація крадіжки (ст. 185 КК України), шахрайства (ст. 190 КК України), грабежу (ст. 186 КК України), привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК України) та ін., а також проводиться розмежування зазначених та інших злочинів, визначених у КК України.

Нами наведені далеко не всі одиничні правила кваліфікації злочинів. Проте ми намагалися реально показати їх численність й одночасно наголосити, що їх сукупність визначає собою складову частину предмета всієї Особливої частини кримінального права України. А тому ми намагалися вказані правила показати при розгляді складів злочинів, які утворюють зміст Особливої частини кримінального права України. У зв'язку з цим зміст вказаної роботи обмежений висвітленням тільки загальних і окремих правил кваліфікації злочинів.

Глава 14

Загальні правила кваліфікації злочинів

14.1. Вплив конституційних та кримінально-правових принципів на загальні правила кваліфікації злочинів

Вітчизняна теорія кримінального права знає всього три загальні правила кваліфікації злочинів, які діють на принципах, закріплених у КК України й Конституції України.

Перше правило висвітлює те, що вчинене має бути передбачене кримінальним законом як злочин. Це правило ґрунтується на принципі законності, що закріплений в ст. 3 КК України. Відповідно до ч. 3 цієї статті “злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки Кримінальним кодексом України”, а згідно з ч. 4 ст. 3 цього Кодексу “застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено”⁵. Зважаючи на це правило необхідно, щоб вчинений злочин був передбачений в Особливій частині КК України, у тому числі з посиланням в разі необхідності на інші, некримінальні закони, або інші нормативно-правові акти, або міжнародні угоди України і відповідало вимогами Загальної частини КК України. Так, на підставі ч. 1 ст. 11 Загальної частини КК України злочином визнається “суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб’єктом злочину”. Необхідність такою ознаки злочину як суспільна небезпечність наголошується в ч. 2 цієї статті, де передбачено, що “не є злочином дія або бездіяльність, яка хоча формально й містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через мало-значність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі”. Слід також наголосити, що кримінальна протиправність відносно до готування до злочину передбачена ч. 2 ст. 14 КК України, яка прямо передбачає, що “готування до злочину невеликої тяжкості не тягне за собою кримінальної відповідальності”. Як висновок, кримінальна відповідальність настає тільки за злочини середньої тяжкості, а також тяжкі та особливо тяжкі.

Сутність вини як ознаки злочину визначена в ст. 34 Загальної частини КК України, відповідно до якої “виною є психічне ставлення

особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК України, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності”⁶.

Друге правило виражається в тому, що вчинене повинно мати конкретний склад злочину. Це правило базується на нормі, встановленій у ст. 2 КК України, відповідно до якої “підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК України”⁷. Як бачимо, у статті, хоча вона й має назву “Підстави кримінальної відповідальності”, відсутнє слово “принцип”, але закріплений саме принцип, тому що, з одного боку, за своєю значущістю ця норма відповідає принципу законності, а з іншого – вона розміщена саме в Розділі 1 з назвою “Загальні положення”.

Як уже встановлено, ознаки кожного конкретного складу злочину відрізняють його від всіх інших складів, передбачених Особливою частиною КК України, а якщо диспозиція статті бланкетна, то й в інших некримінальних законах або інших нормативно-правових актах або міжнародних договорах України. Ще раз нагадуємо, що ознаки конкретного складу злочину, загальні для всіх, або кількох конкретних злочинів, передбачаються в статтях Загальної частини КК України. І тому, наведені положення дозволяють деталізувати правило, що нами розглядається, визначивши, що кваліфікація злочинів ґрунтується на нормах Загальної і Особливої частин КК України, а також на інших некримінальних законах, інших нормативних актах або міжнародних договорах України, посилання на які є в нормах КК України. При цьому слід мати на увазі, що для кваліфікації злочину необхідні наявність усіх позитивних і відсутність всіх негативних ознак конкретного складу злочину. Усі ознаки, як уже зазначалося вище, висвітлені в нормах Загальної та Особливої частини КК України. Так, позитивні ознаки, що дають характеристику об’єкту злочину, висвітлюються в ч. 1 ст. 1 КК України і в назвах розділів Особливої частини КК України; суб’єкт – ст. 18–22 КК України, причому в ч. 2 ст. 19 визначається неосудність як ознака, що виключає осудність; суб’єктивну сторону – ст. 22–25 КК України; закінчений і незакінчений злочини – ст. 13–17 КК України; співучасть у злочині – ст. 26–31 КК України. Негативні ознаки складів злочинів, що характеризують відсутність суспільної небезпеки, передбачені в ч. 2 ст. 11 КК України; обставини, що виключають злочинність діяння – необхідна оборона (ст. 36 КК України), уявна оборона (ст. 37 КК України), затримання особи, яка вчинила злочин (ст. 38 КК Украї-

ни), крайня необхідність (ст. 39 КК України), фізичний або психологічний примус (ст. 40 КК України), виконання наказу або розпорядження (ст. 41 КК України), діяння, пов'язане з ризиком (ст. 42 КК України), і виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 43 КК України).

Слід зазначити, що позитивні і негативні ознаки складів злочинів, які належать до всіх складів злочинів або кількох з них, але передбачені в нормах Особливої частини КК України, — це ознаки, які ніби виведені поза межі норм зазначеної частини кодексу.

Третє правило полягає в тому, що офіційна кваліфікація злочину, яка покладена як підстава для висунення підозри, повинна базуватися на точно встановлених фактичних обставинах, передбачених КПК України. Ці відомості є тією фактичною підставою, з якою порівнюють склад злочину. І, якщо їх недостає або вони спірні, то всі сумніви, у тому числі в частині кваліфікації злочинів, слід трактувати на користь обвинуваченого (див. Конституцію України).

Тлумачення закону на користь підсудного дозволяє усунути не тільки сумніви в його винності в цілому, а й сумніви стосовно окремих епізодів висунутої підозри, форми вини, ступеня та характеру участі у вчиненні злочину, обставин, які пом'якшують покарання (ст. 66 КК України) і які його обтяжують (ст. 67 КК України), та ін.

14.2. Загальні правила кваліфікації злочинів, засновані на інших загальних підставах, встановлених в КК України

Перше правило складається з того, що злочин кваліфікується за кримінальним законом, який діяв під час його вчинення. Відомо, що кримінальний закон, який усуває злочинність діяння, пом'якшує або іншим способом покращує становище суб'єкта, який вчинив злочин, має зворотну силу, тобто поширюється і на діяння, вчинені до його прийняття (ч. 1 ст. 5 КК України). Проте кримінальний закон, який посилює покарання, зворотної сили не має (ч. 2 ст. 5 КК України).

Другим є правило, закріплене у ч. 3 ст. 4 КК України, яке передбачає, що “часом вчинення злочину визнається час вчинення особою передбаченої законом про кримінальну відповідальність дії або бездіяльності”⁸. Це правило у випадках зміни кримінального закону

за час вчинення злочину, але до настання наслідків обумовлює кваліфікацію злочину за кримінальним законом, що найбільш сприятливий для особи, яка вчинила злочин, або якщо на момент вчинення злочину чи на момент настання наслідків діяння не визнавалося злочином.

Інакше кажучи іншими словами, це правило збільшує час вибору кримінального закону, найбільш сприятливого для особи, яка вчинила злочин, на час від моменту вчинення діяння до моменту настання наслідків.

Також слід зазначити, що при закінченні вчиненого на стадіях готування до злочина або замаху на злочин часом вчинення злочину є час, витрачений відповідно на готування і замах на злочин.

До третього правила слід віднести те, що за КК України кваліфікуються злочини, вчинені на території України. Таке правило відповідає вимогам ст. 6 КК України. Це правило також слід розглядати як підставу кваліфікації злочинів за законом місця їх вчинення з урахуванням особливостей опису об'єктивної сторони в диспозиціях норм Особливої частини КК України і в випадках застосування норм загальної частини КК про незакінчений злочин та співучасть у злочині, коли не всі діяння вчиняються відразу в повному обсязі й усіма співучасниками на території України, тобто розповсюджуються частково і поза її межі.

З огляду на викладене можна спрогнозувати ситуації, коли частково на території України, а частково поза її межами вчинюється:

- продовжуваний злочин;
- тривалий злочин;
- готування до злочину;
- замах на злочин;
- закінчений злочин;
- співучасть у злочині.

Спочатку зауважимо, що КК України не містить норм, які б регулювали застосування або, навпаки, незастосування диспозиції нашого КК до кожної з зазначених ситуацій. Хоча до розпаду СРСР, коли злочин вчинявся на територіях різних союзних республік, у тому числі й в Україні, у теорії вітчизняного кримінального права зазначеній проблемі увага приділялася. Так, злочин, вчинений співучасниками, які діяли на території різних союзних республік, кваліфікувався за законом тієї союзної республіки, де діяння або замах на ньо-

го вчинено виконавцем і передбачено Особливою частиною КК тієї республіки. Якщо цього не було, то немає і співучасті осіб та мала місце невдала співучасть. Якщо діяння мало наслідки, які передбачені в законі, то воно кваліфікувалося за законом місця настання наслідків. Інакше кажучи, до розпаду СРСР застосовувалися норми КК тієї союзної республіки, де злочин був закінчений або його попередили.

Після проголошення Україною незалежності її державно-правове положення кардинально змінилося. Україна стала суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою⁹ зі своєю власною правовою системою. А тому за КК України вчинене підлягає кваліфікації за цим кодексом, якщо на території України вчинено:

- діяння або наслідки, які складають об'єктивну сторону одного й того самого матеріального складу злочину;
- хоча б частину продовжуваного або тривалого злочину;
- тільки готування або замах на злочин, якщо вони мають склад злочину;
- частину діяння, що виконується у співучасті будь-яким з співучасників – виконавцем, організатором, підбурювачем або пособником чи співвиконавцем.

Четверте правило передбачає, що за КК України кваліфікується злочин, вчинений поза межами України, по-перше, громадянами України або особами без громадянства, якщо, з одного боку, вчинення визнано злочином у державі, на території якої воно скоєне і, з іншого боку, суб'єкт не був засуджений в іноземній державі. По-друге, питання відповідальності військовослужбовців, які розташовані поза межами України, настає в разі, якщо це передбачене міжнародними угодами. Таке саме правило поширюється і на осіб, які не мають громадянства України і якщо вони не були засуджені в іноземній державі (див. ст. 6–10 КК України)¹⁰. Застосування розглянутих загальних правил кваліфікації злочинів, заснованих на принципах та інших загальних положеннях, передбачених у КК України, у їх сукупності визначає процес і, як його закінчення, це результат кваліфікації будь-якого злочину.

Г л а в а 15

Окремі правила кваліфікації злочинів

15.1. Окремі правила кваліфікації злочинів у межах одного складу злочину

Дослідивши окремі правила кваліфікації злочинів у межах одного складу злочину, можна дійти висновку, що цю групу створюють чотири підгрупи, а саме пов'язані з:

- 1) особливостями суб'єктивних ознак злочину;
- 2) частково незакінченою злочинною діяльністю;
- 3) співучастю у злочинах;
- 4) уявною обороною.

Таким чином, вважаємо, що підгрупу правил кваліфікації злочинів, пов'язаних з особливостями суб'єктивних ознак злочину, складають такі правила. Розглянемо їх.

Якщо особа вчинила діяння у віці від 14 до 16 років, яке має ознаки двох злочинів, відповідальність за які настає за одне з 14-річного віку, а за друге — з 16-річного, то дії винного кваліфікуються тільки за статтею Особливої частини КК України, яка передбачає відповідальність з 14-річного віку. Так, якщо особа вчинила насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 153 КК), а також розбій (ч. 1 ст. 186 КК України), то її дії слід кваліфікувати лише за ч. 1 ст. 186 КК України. Це правило засноване на змісті ч. 2 ст. 22 КК України.

Суб'єкт не може нести відповідальність за умисний злочин, у склад якого включені об'єктивні ознаки, які не є ні діями, ні наслідками (наприклад, характеристики, на потерпілого лише за умов, що він усвідомлював наявність таких). Тобто відповідальність настає за умов, якщо суб'єкт усвідомлював, що він, наприклад, вчиняє насильство щодо працівника поліції у зв'язку з виконанням ним своїх службових обов'язків (ст. 345 КК України), або вбивство вагітної жінки, про що злочинець не знав. У такому разі його дії слід кваліфікувати за ч. 1 ст. 115 КК, а не за п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України. Якщо закон не передбачає аналогічної статті про умисний злочин без такої ознаки, яка суб'єктом не усвідомлювалася, але він міг і повинен був усвідомлювати, то застосовується стаття про необережний злочин, де є

така ознака, а якщо тут її немає, то немає і складу злочину. Так, від ч. 2 ст. 194 КК України (умисне знищення або пошкодження майна, вчинене шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом ... або спричинило загибель людей) можливий послідовний перехід до ч. 1 цієї статті (без обтяжуючих обставин) і, якщо майно було знищено або пошкоджено у великому розмірі, до ст. 196 КК України (необережне знищення або пошкодження майна).

Діяння особи, яка вважала, що вчинене нею діяння не є злочином, а в дійсності визначається таким (юридична помилка), повинно кваліфікуватися за ст. КК України, яка передбачає відповідальність за вчинене, тому що усвідомлення протиправності не є елементом вини. Це правило діє на презумпції того, що з моменту видання кримінального закону заборона злочинного діяння відома кожному. Відповідно до першого загального правила створеного на принципі законності, не є злочином діяння, відповідальність за які не передбачена в Особливій частині КК України, хоча особа і вважала, що воно визнається злочином.

Діяння, вчинене фактично не на той об'єкт, на нанесення шкоди якому було спрямовано умисел винного (фактична помилка в об'єкті), повинно кваліфікуватися як замах на злочин відповідно до умислу суб'єкта. Якщо умисел суб'єкта був спрямований на заподіяння шкоди одному об'єкту, а фактична шкода завдана двом об'єктам (фактична помилка в об'єкті), то дії винного слід кваліфікувати як закінчений умисний злочин відповідно до умислу, а якщо винний повинен був і міг передбачити можливість заподіяння шкоди іншому об'єкту, то ще й за передбачений кримінальним законом злочин, вчинений з необережності, яким об'єкту і завдана шкода.

Виникає питання, якщо суб'єкт хотів завдати шкоди кільком об'єктам, а фактично заподіяв її тільки одному (фактична помилка в об'єкті), то як кваліфікувати його дії. Відповідь буде простою: необхідно кваліфікувати як закінчений злочин проти об'єкта, якому завдана шкода, і як замах на злочин проти об'єктів, яким шкода не заподіяна.

Помилкове використання для вчиненого злочину інших засобів, ніж хотілося (фактична помилка у засобах), на кваліфікацію злочину не впливає.

Використання для вчинення злочину засобів, силу яких винний вважав недостатньою (фактична помилка у засобах), передбачає кваліфікацію вчиненого як злочин, вчинений з необережності, але якщо

винний мав і міг усвідомлювати реальну силу застосованих засобів, а за відсутності такого усвідомлення — як злочин, що вчинений умисно відповідно до усвідомлюваної сили застосованих засобів (вибухівки, наркотиків та ін.).

Якщо винний помилково використовував для вчинення злочину неякісні засоби (наприклад, вибухівку), вважаючи їх якісними (фактична помилка в засобах), діяння слід кваліфікувати як замах на злочин відповідно до умислу винного. Використання ж засобів, які в будь-якому випадку є непридатними для вчинення злочину (наприклад, чаклунські засоби, такі як ляльки вуду), не тягнуть кримінальної відповідальності (фактична помилка в засобах). Практика свідчить, що тільки в деяких випадках непридатний замах не тягне кримінальної відповідальності, тобто, коли він не є суспільно небезпечним через малозначність (ч. 2 ст. 11 КК України), а також в силу забобону суб'єкта, який хотів з допомогою чаклунства завдати потерпілому шкоди, то за такі дії кримінальна відповідальність не настає.

Також слід мати на увазі, якщо суб'єкт не усвідомлював і не передбачав, що його дії є причиною злочинних наслідків, і не міг цього передбачити (фактична помилка у причинному зв'язку), то кримінальної відповідальності він не несе. А якщо міг і повинен був передбачити, то несе відповідальність за злочин, вчинений з необережності.

На практиці досить часто постає питання, як кваліфікувати дії суб'єкта, якщо шкода з обставин, які не залежать від винного, заподіяна не тій особі, проти якої був спрямований злочин (відхилення дії). Ми вважаємо, що тут буде сукупність злочинів, тобто замах на злочин, відповідно до спрямованості умислу винного, і необережний злочин стосовно того, кому заподіяна шкода. Наприклад, суб'єкт вистрілив з пістолета в потерпілого, щоб його вбити, але промахнувся і влучив в іншу особу, якій наніс тяжку шкоду. У такому випадку суб'єкт повинен нести відповідальність за замах на вбивство потерпілого (ст. 15, ч. 1 ст. 115 КК України) і нанесення тяжких тілесних ушкоджень іншій особі з необережності (ст. 128 КК України).

Якщо при вчиненні злочину винний усвідомлював наявність обтяжуючих (ст. 67 КК України) або пом'якшувальних (ст. 68 КК України) обставин, яких фактично не було (помилка в кваліфікації і привілейованих обставинах), становить собою замах на злочин з кваліфікуючими обставинами або як закінчений злочин з привілейованими обставинами. А якщо під час вчинення злочину суб'єкт не знав про наявність кваліфікуючих обставин, то його дії слід кваліфікува-

ти як закінчений злочин без цих обставин (помилка в кваліфікації обставин). Якщо ж винний не знав про привілейовані обставини, які фактично були (помилка в привілейованих обставинах), то його дії слід кваліфікувати як замах на злочин без зазначених обставин.

Замах або готування на непридатний об'єкт (тобто який існує тільки у свідомості суб'єкта і об'єктивно йому не можна заподіяти шкоди, а тому замах на нього не може бути доведений як закінчений злочин) або з непридатними засобами (які за своїми об'єктивними ознаками не можуть спричинити настання бажаних наслідків) кваліфікуються як замах або готування на злочин відповідно зі спрямованістю умислу винного, тобто на тих самих підставах, що й будь-який інший замах¹¹.

Також слід пам'ятати, що до групи правил кваліфікації частково незакінченої злочинної діяльності належить також правило, згідно з яким у межах одного складу злочину пізніша стадія охоплює більш ранню, тобто готування охоплюється замахом, а готування і замах — закінченим злочином. Необхідно одразу зазначити, що різновидом ситуації, яка підпадає під це правило, є також випадки готування до злочину або замаху на нього, за яких умисел винного був реалізований уже в закінченому злочині, але частково.

Розглянемо підгрупу правил кваліфікації злочинів у співучасті¹². Так, якщо дії співучасника, який водночас є виконавцем злочину, в якому він бере участь і як організатор, підбурювач або пособник, кваліфікуються за статтею Особливої частини КК України, що передбачає відповідальність за такий злочин без застосування ст. 27 КК України.

Якщо особа вчиняє злочин разом із спеціальним суб'єктом (посадова особа), а сама таких ознак не має, то несе відповідальність лише як співучасник у злочині їй не ставляться в провину кваліфікуючі обставини спеціального суб'єкта (наприклад, судимості).

При ексцесі виконавця останній несе відповідальність за фактично вчинене діяння, а інші співучасники — за ту його частину, яка охоплювалася їх умислом (ст. 27 КК України). Якщо виконавець вчиняє зовсім інший злочин, який не охоплювався умислом співучасників, то тут буде співучасть, яка не вдалася. Можна говорити лише як про готування до злочину з боку інших співучасників (ст. 14 КК України). Також слід мати на увазі, що невдала співучасть у злочині невеликої тяжкості не тягне за собою кримінальної відповідальності (ч. 2 ст. 14 КК України).

Також слід зупинитися на підгрупі правил кваліфікації уявної оборони, тому що на практиці це викликає труднощі. Так, заподіяння шкоди за уявної оборони не тягне кримінальної відповідальності, якщо особа не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковості свого припущення (ч. 2 ст. 37 КК України) і не перевищила меж необхідної оборони стосовно умов реального посягання.

Заподіяння шкоди при уявній обороні може тягнути кримінальну відповідальність за необережний злочин, якщо особа не передбачала, але за матеріалами справи повинна й могла передбачити відсутність реального суспільного небезпечного посягання (ч. 4 ст. 37 КК України).

Проте у випадках, коли обстановка інциденту давала підстави вважати, що вчиняється реальне посягання, і особа, яка застосувала заходи захисту, не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковість свого припущення, то її дії слід розглядати як вчинені у стані необхідної оборони.

Одразу слід зазначити, якщо ця особа перевищила межі необхідної оборони, вона повинна нести відповідальність як за перевищення меж необхідної оборони, проте лише у випадках, спеціально передбачених у ст. 118 та 124 КК України¹³. Якщо особа, яка завдала шкоди, не усвідомлювала уявності посягання, але з обставин справи повинна й могла це усвідомлювати, то вона несе відповідальність за статтею КК України, яка передбачає відповідальність за заподіяння шкоди з необережності.

15.2. Окремі правила кваліфікації множинності злочинів

Окремі правила кваліфікації множинності злочинів, як показала теорія і практика, можна поділити на три підгрупи, а саме:

- 1) за конкуренції загальної і спеціальної норм;
- 2) за конкуренції частини і цілого;
- 3) за кратності й сукупності злочинів.

Якщо розглядати підгрупу правил кваліфікації злочинів за конкуренцією загальної і спеціальної норм, то можна дійти висновку, що вона має такі правила:

1. Коли один злочин (діяння) підпадає одночасно під дві норми, одна з яких є загальною, а інша – спеціальною, то тут повинна застосовуватися спеціальна норма.

Загальна норма передбачає певний вид діянь, а спеціальна — їх різновид, тобто частину цього виду діяння, яка характеризується ступенем суспільної небезпеки порівняно з іншими діяннями цього виду. Наприклад, пропозиція обіцянки або надання неправомірної вигоди службовій особі (ст. 369 КК України) — це спеціальна норма по відношенню до загальної (ст. 364 КК України та ін.).

Одним із різновидів згаданого вище положення є правило, згідно з яким кваліфікований або привілейований вид складу має “пріоритет” перед основним видом¹⁴. Наприклад, кваліфікована крадіжка має ознаки ч. 1 і ч. 2 ст. 185 КК України. Частина 2 цієї статті відіграє роль спеціальної норми по відношенню до ч. 1, а тому така крадіжка кваліфікується тільки за ч. 2 ст. 185 КК України. Привілейований склад — вбивство матір’ю своєї новонародженої — дитини має ознаки ст. 117 і ст. 115 КК України. Остання норма буде спеціальною щодо першої. А тому це вбивство кваліфікується тільки за ст. 117 КК України.

Іншим різновидом правил про конкуренцію загальної та спеціальної норм є правило, яке стосується випадків конкуренції між кількома кваліфікованими видами складу, яке проявляється в тому, що більш тяжка кваліфікуюча ознака поглинає менш тяжку. Таке правило базується насамперед на тлумаченні кримінально-правових норм, тобто на самому законі. Наприклад, у ч. 5 ст. 191 КК України прямо вказано, що дії, передбачені частинами першою, другою, третьою або четвертою цієї статті, якщо вони вчинені в особливо великих розмірах або організованою групою.

До підгрупи правил кваліфікації злочинів при конкуренції частини й цілого, слід віднести такі правила. Коли діяння передбачене двома або декількома нормами, одна з яких охоплює вчинене у цілому, а друга — його окремі частини, злочин треба кваліфікувати за тією нормою, яка охоплює майже повністю всі його фактичні ознаки.

Зазначене правило спирається на положення вітчизняного права, згідно з яким винний повинен нести повну відповідальність за свої протиправні дії і яке відображене в ст. 1 КК України. Конкуренція частини і цілого можлива за ознаками об’єкта, об’єктивної і суб’єктивної сторін або за сукупністю ознак, що характеризують ці елементи складу злочину.

Під час конкуренції частини до цілого за обсягом застосовується стаття, якою передбачається кримінально-правова охорона більш широкого і повного об’єкта злочинного посягання. Як зазначається

в юридичній літературі, більш широкими і повними є, наприклад, об'єкт масових заворушень порівняно з об'єктом хуліганства, об'єкт бандитизма – порівняно з об'єктами розбою і грабежу та ін.¹⁵

Якщо візьмемо об'єктивну сторону, то тут конкурують норми, за якими настає відповідальність за посягання на один і той самий об'єкт (об'єкти). Наприклад, норма, у змісті якої є склад розбою, є більш повною порівняно з цією, яка передбачає склад грабежу, тобто коли грабiж переростає у розбiй.

У теорії вітчизняного кримінального права справедливо зазначається, що основні типи конкуренції за об'єктивною стороною зводяться до таких випадків:

- дії, передбачені однією з норм, є лише частиною дій, передбачених іншою нормою;
- злочинні наслідки, передбачені однією нормою, – частина злочинних діянь, передбачених іншою нормою;
- одна з норм може передбачати протиправні дії, що не спричинили настання негативних наслідків, або є такими, що створюють лише можливість їх настання, у той час як друга норма охоплює й наслідки, що настали¹⁶.

Щодо суб'єктивної сторони, то тут може бути конкуренція частини і цілого в межах однієї форми вини. При кваліфікації таких випадків слід з'ясувати спрямованість умислу винного на наслідки, тобто він передбачав або не передбачав (необережність), а також наявність визначеної мети. Наприклад, умисне знищення чужого майна з метою ослаблення економічної безпеки України, її обороноздатності кваліфікується як диверсія (ст. 113 КК України), а не як умисне знищення чи пошкодження майна (ст. 194 КК України).

На практиці досить часто виникає конкуренція мотивів вчинення злочину і слідство повинно застосовувати правильну кваліфікацію злочину. Вважаємо, що діяння слід кваліфікувати за статтею, яка передбачає той мотив, на користь якого обрано вольовий акт суб'єкта і який покладено в основу рішення слідчим.

Також інколи виникають труднощі при кваліфікації конкуруючих складного і простого складів злочинів. Вважаємо, що тут увагу необхідно віддавати складному злочину. Водночас слід знати, що зазначене правило застосовується тільки за наявності трьох умов, а саме:

- 1) більш повна норма не повинна бути менш суворою порівняно з менш повною нормою;

- 2) конкуренція таких норм тягне за собою кваліфікацію тільки за однією більш повною нормою, тому що вона охоплює всі елементи й ознаки складу злочину. Проте, якщо хоча б один будь-який елемент або ознака складу злочину менш повної норми не охоплюється більш повною нормою (диспозицією статті), то вчинене становить собою сукупність злочинів;
- 3) також слід пам'ятати, що застосування більш повної норми не впливає на порядок розслідування кримінальної справи.

Отже, злочин, спосіб вчинення якого вказаний в законі, є самостійним злочином і кваліфікується за статтею Кримінального кодексу України, диспозиція якої найбільш повно охоплює вчинене, і додаткової кваліфікації не потребує. Тут можна погодитися з академіком В. Кудрявцевим, що таке положення є різновидом випадків кваліфікації злочинів при конкуренції частини і цілого¹⁷.

Стосовно підгрупи кваліфікації кратності й сукупності злочинів, то вона складається з таких норм:

- 1) не потрібно кваліфікувати за сукупністю злочинів два і більше тяжкі закінчені діяння, тобто ті, кожне з яких має один і той самий склад злочину, передбачений однією статтею КК або однією частиною статті КК, які мають свої санкції¹⁸. Наприклад, умисне легке тілесне ушкодження, вчинене кілька разів, кваліфікується за ст. 125 КК України;
- 2) якщо суб'єкт вчинив два і більше закінчені тотожні злочини, передбачені різними частинами, або різними пунктами однієї статті або різними статтями КК України, якщо за жоден злочин суб'єкт не був засуджений, то кожне діяння кваліфікується самостійно за всіма правилами;
- 3) нетотожні діяння, утворюючи реальну сукупність злочинів, кваліфікуються за сукупністю, тобто за статтями, передбаченими КК України. У випадках, коли другий злочин з урахуванням першого отримав кваліфікаційні ознаки (повторність), то все вчинене кваліфікується за сукупністю: за статтею, що передбачає відповідальність за перший злочин і за тією частиною статті КК про відповідальність за другий злочин, яким передбачена ця ознака як кваліфікуюча. Наприклад, крадіжка чужого майна (ч. 1 ст. 185 КК України), потім винний вчинив шахрайство (ст. 190 КК України), то все вчинене слід кваліфікувати за сукупністю;

- 4) у випадках, коли винний хотів скоїти тяжкий злочин, але спочатку вчинив злочин середньої тяжкості, то останній охоплюється нормою, що передбачає тяжкий злочин, наприклад, крадіжка переростає у грабіж або розбій, то дії винного слід кваліфікувати за ст. 187 КК України;
- 5) у межах різних складів злочинів діяння, що має одночасно ознаки як складу закінченого, так і більш тяжкого незакінченого злочину, кваліфікується за статтями, що передбачають відповідальність за менш тяжке закінчене діяння і за статтею КК, що передбачає відповідальність за більш тяжкий незакінчений злочин і ст. 14–15 КК України;
- 6) діяння, які становлять собою ідеальну сукупність злочинів, які не охоплюються диспозицією однієї статті КК України, слід кваліфікувати за сукупністю злочинів.

15.3. Окремі правила зміни кваліфікації злочинів

Відомо, що теорією вітчизняного кримінального права розроблено такі правила зміни кваліфікації злочинів:

1. У випадках, коли змінюється закон, перекваліфікація допустима на новий закон, якщо останній дає суду можливість призначити більш м'яке покарання. Це правило базується на нормах, що передбачені в ст. 4, 5 КК України, які регламентують дію кримінального закону в часі.
2. При зміні фактичних обставин справи під час передачі її до суду основним обмеженням при перекваліфікації злочину в суді буде вимога, щоб нове обвинувачення не виходило поза межі попереднього. Це стосується і міри покарання, тому що вона не може бути більше визначеного раніше. В інших випадках справа повинна бути повернута слідству.

Отже, важливо звернути увагу на три особливості, які характеризують окремі правила кваліфікації злочинів.

Перша полягає переважно в тому, що окремі правила, на відміну від загальних, базуються здебільшого на положеннях, які мають місце в керівних постановках Верховного Суду України, що не гарантує обов'язковості їх застосування в судовій та слідчій практиці. Таке існуюче положення обумовлює необхідність в умовах формування Укра-

їною правової держави передбачити окремі правила кваліфікації злочинів у кримінальному законі.

Друга особливість передбачає те, що окремі, як і загальні, правила кваліфікації злочинів взаємопов'язані, взаємообумовлені; одні з них впливають на інші, обмежуючи інколи їхню дію. Так, як це було розглянуто раніше, при конкуренції загальної та спеціальної норм.

Між іншим, слід зазначити, що зі змісту ст. 216 КПК України випливає окремо правило, згідно з яким при кваліфікації злочину, що підпадає під дію двох і більше кримінально-правових норм, тільки в одній з них не повинен порушуватися процесуальний порядок розслідування кримінальної справи. Тому, наприклад, за конкуренцією норм, коли диспозиція однієї з них більш об'ємна, діяння може бути кваліфіковане саме за цією нормою (статтею) за умови, що не порушується процесуальний порядок розслідування кримінальної справи.

Третя і остання особливість пов'язана з введенням в дію з 1 вересня 2001 р. нового Кримінального кодексу України. Вона виявляється в тому, що злочини, які були вчинені до 31 грудня 2000 року і за які суб'єкти не були засуджені, кваліфікуються за статтею КК України 2001 року з урахуванням тільки таких кваліфікуючих ознак складів злочинів, які збігаються, передбачених новим КК і старим КК 1961 року, і, по-друге, судимість за злочин за КК 1961 року враховуються як кваліфікуюча ознака злочину, встановленого КК України 2001 року лише в тій частині, де ознаки злочинів збігаються в обох КК України, причому якщо судимість не знята (ст. 91 КК України) і не погашена (ст. 89 КК України) в установленому законом порядку.

Г л а в а 1 6

Процес кваліфікації злочинів

16.1. Процес кваліфікації злочинів: онтологічний концепт

Ми погоджуємося з юристами-науковцями, у тому числі колишнього СРСР, що процес кваліфікації злочинів, його розуміння визначається в теорії кримінального права як процес встановлення ознак того чи іншого злочину в діях суб'єкта, який з позицій психології становить собою процес осмислення, пов'язаний з вирішенням певного

завдання¹⁹, і з позиції логіки сукупність приймів мислення, що підпорядковуються логічному мисленню²⁰.

Ці положення є основними при визначення вказаного процесу і характеризують його в загальному вигляді.

Ураховуючи що більшість з онтологічних питань процесу кваліфікації злочинів у юридичній літературі майже повністю висвітлена, зупинимося лише на його основних моментах.

Вихідним моментом визначення поняття процесу кваліфікації злочинів є констатація його гносеологічної сутності як суб'єктивної категорії, яка становить собою відображення у свідомості суб'єкта кваліфікації злочинів об'єктивно існуючих в дійсності фактичних (діянь, явищ, процесів, речей) і правових (норм права, інших нормативно-правових актів, міжнародних договорів) реалій і співвідношення відображених у свідомості фактичних і правових реалій.

Другий момент відображається в цілеспрямованості кваліфікації злочинів на встановлення відповідності або, навпаки, невідповідності фактичних ознак вчиненого ознакам складу злочину, передбаченого кримінальним законом. Те ж саме відбувається і в умовах бланкетності кримінально-правової норми, закріпленій в інших некримінальних законах або інших нормативно-правових актах, чи то міжнародних договорах.

Сутність третього моменту виявляється у вигляді межі, обособленні у свідомості суб'єкта кваліфікації злочинів з усіх встановлених фактичних ознак вчиненого тих, які відповідають або можуть відповідати ознакам того чи іншого злочину, передбаченого кримінальним законом.

Щодо четвертого моменту, то він полягає у визначенні ознак конкретного складу злочину, якому відповідають або можуть відповідати фактичні ознаки вчиненого, тобто у виборі кримінально-правової норми і розкритті її змісту.

І, нарешті, п'ятий момент процесу кваліфікації злочинів виявляється в деталізації кожної окремої фактичної ознаки вчиненого і конкретизації кожної окремої ознаки складу злочину, передбаченого кримінальним законом, доведення тих чи інших корелюючих одна одній ознак до можливості, рівня їх співвідношення, тобто зведення їх, можна сказати, до спільного знаменника, і в такому вигляді співвідношення, порівняння фактичних ознак вчиненого, з одного боку, з ознаками складу злочину, передбаченого кримінальним законом — з іншого, і в такий спосіб установа їх співвідношення або навпаки.

Наведене дає можливість дійти висновку, що процес кваліфікації злочинів — це цілеспрямований процес відображення у свідомості суб'єкта кваліфікації злочинів фактичних ознак вчиненого, ознак, конкретного складу злочину, передбаченого кримінальним законом і наявності або відсутності єдності між вказаними фактичними ознаками та ознаками складу злочину.

16.2. Процес кваліфікації злочинів: контекст послідовності

Одразу слід зазначити, що сам процес кваліфікації злочинів висвітлювався в наукових працях ще за часів СРСР²¹, і робиться це і в наш час, тому розмежування у визначенні послідовності цього процесу лише збагачують теорію кваліфікації злочинів²².

Відомо, що сам процес кваліфікації злочинів починається з фактично вчиненого діяння, тобто це сукупність фактичних відомостей, що характеризують вчинене діяння, а стосовно тих, які є підставами обвинувачення за конкретною кримінальною справою, — ще й тих, хто безперечно мають докази за правилами, передбаченими КПК України. Обсяг і зміст таких відомостей можуть змінюватися і бути неоднаковими як на різних стадіях кримінального процесу, так і на одній і тій самій його стадії. Зміна їх обсягу і змісту спричиняє або може спричинити зміну предмета кваліфікації, тобто поява нового предмета, і тому виникнення нового з погляду кримінального права процесу кваліфікації, із завідомо новим його результатом. Отже, кваліфікація одного й того самого злочину в кримінально-правовому значенні має своїм предметом одну й ту саму сукупність фактичних відомостей.

Тут слід загострити увагу читача на тому, що в такому зв'язку важливо розпізнавати процес такої кваліфікації, яка розуміється у кримінально-правовому і кримінально-процесуальному значеннях. Як єдиний в кримінально-правовому значенні — це процес кваліфікації одного й того самого обсягу фактичних відомостей про вчинене. А як єдиний у кримінально-процесуальному значенні — процес кваліфікації злочину в одній і тій самій кримінальній справі, у тому числі при зміні обсягу фактичних відомостей про вчинене.

І тут виникає запитання: «А що саме становить собою кваліфікація злочинів?» Вважаємо, що вона є оцінкою вказаного предмета з

позиції складу злочину, ознаки якого є в статтях Особливої і Загальної частин КК України, а в деяких випадках в інших, некримінальних, законах або інших нормативно-правових актах, визначених у бланкетних диспозиціях статей Особливої частини КК України. У нормах Загальної частини КК України передбачаються ознаки, притаманні всім складам злочинів або кільком з них, а в нормах Особливої частини, у тому числі і з бланкетними диспозиціями — відрізняють конкретний склад злочину від інших складів злочинів.

Тому практика свідчить, що першочерговим етапом процесу такої кваліфікації буде відшукування й підбір статті Особливої частини КК України, яка відповідає вчиненому діянню. При цьому останнє оцінюється у найбільш загальних рисах, ніби великими літерами. Після цього встановлюється, чи немає обставин, які виключають суспільну небезпеку (ч. 2 ст. 11 КК України), або малозначність, або необхідну оборону (ст. 36 КК України), уявну оборону (ст. 37 КК України), або затримання особи, яка скоїла злочин (ст. 38 КК України), або крайню необхідність (ст. 39 КК України), або фізичний чи психічний примус (ст. 40 КК України), або виконання наказу чи розпорядження (ст. 41 КК України), або діяння, пов'язаного з ризиком (ст. 42 КК України) і, нарешті, виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 43 КК України). Встановлення зазначених обставин виключає склад злочину і тим самим завершує процес кваліфікації злочину.

Якщо ж вчинене не є закінченим злочином, то необхідно встановити, чи є ознаки готування (ст. 14 КК України) або замаху на злочин (ст. 15 КК України). При цьому слід мати на увазі, що відповідно до ч. 2 ст. 14 КК України “готування до злочину невеликої тяжкості не тягне за собою кримінальної відповідальності”.

Після всього необхідно деталізовано порівняти установлену сукупність фактичних відомостей, які характеризують вчинене зі складом злочину, передбаченим статтею Особливої частини КК України. Це пов'язане з встановленням об'єктивної сторони, об'єкта, суб'єктивної сторони і об'єкта.

Ураховуючи що в диспозиції статті Особливої частини КК України найбільш повно висвітлена об'єктивна сторона злочину, то усвідомлення і порівняння фактично встановлених відомостей зі складом злочину починається з характеристики його ознак. При цьому слід з'ясувати, чи мають фактичні відомості ознаки, що належать до

обов'язкових і факультативних ознак, висвітлених в об'єктивній стороні цього складу злочину і визначені в диспозиції статті Особливої частини КК України, або в іншому некримінальному законі, чи нормативно-правовому акті, посилання на який є в бланкетній диспозиції.

Потім, порівнюючи фактично встановлені відомості, слід з'ясувати відомості про особу, яка скоїла злочин, чи досягла вона віку кримінальної відповідальності за вчинене (ст. 22 КК України), а в злочинах зі спеціальним суб'єктом — чи має вона ці ознаки. Разом з тим необхідно, ураховуючи вчинене, встановити форму вини (ст. 23–25 КК України).

Нарешті, наприкінці слід встановити точний об'єкт злочину, тобто на що був спрямований умисел винного, чому була завдана шкода, які були інші порушення закону.

Якщо встановлений склад злочину включає предмет злочину або потерпілого від нього, то необхідно встановити, чи має предмет або потерпілий відповідні ознаки. Наприклад, при крадіжці чужого майна (ст. 185 КК України) чи належить це майно потерпілому і не є власністю винного та ін.; при посяганні на життя працівника правоохоронного органу (ст. 348 КК України) — чи є потерпілий таким співробітником, чи здійснював діяльність з охорони громадського порядку, та ін. Відомо, що в теорії кримінального права з початку двадцятих років минулого століття в СРСР, куди входила й Україна, упродовж майже 70 років небезпідставно домінує точка зору про те, що об'єктом злочину є суспільні відносини. Ця концепція, незважаючи на її противників, відіграла позитивну роль у розвитку законодавства та кримінально-правової науки і стала основною у визначенні об'єкта злочину. Ми погоджуємося з такою тезою і вважаємо, що суспільні відносини є категорією універсальною, вони і сьогодні посідають центральне місце серед будь-яких інших цінностей, на які посягає злочин. Виявлення їх співвідношення з іншими — як матеріальними, так і інтелектуальними цінностями — дозволяє встановити характер і ступінь суспільної небезпеки злочинних діянь різних видів, вибрати основні напрями кримінально-правової політики та шляхи її успішної реалізації, удосконалюючи правове врегулювання суспільних відносин. І тут слід мати на увазі, що саме в межах координат останніх встановлюються правила щодо всіх інших цінностей — життя, здоров'я, свободи взагалі, волевиявлення зокрема, матеріальних і пов'язаних з ними нематеріальних благ людини, суспільства і

держави в цілому. Тому вважаємо за доцільне ще раз наголосити, що все це — цінності, які в той чи інший спосіб перебувають у межах системи координат “суспільних відносин”. Вони статично змінюються: розвиваються чи деградують щодо будь-яких матеріальних і нематеріальних цінностей, духовних благ, життя, здоров’я тощо, а тому й потребують захисту шляхом правового врегулювання тієї чи іншої галузі суспільних відносин.

Примітки

- ¹ Кудрявцев В. Н. Теоретические основы квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. — М. : Госполитиздат, 1963; Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. — 2-е изд., перераб. и дополн. — М. : Юность, 2001.
- ² Кримінальний Кодекс України. — Суми: ТОВ «ВВП Ностіс», 2017. — С. 7–8.
- ³ Конституция СССР и развитие советского законодательства. — М. : Юрид. литер., 1981. — С. 286.
- ⁴ Собрание законодательства РФ. — 1997. — № 1. — Ст. 1.
- ⁵ Кримінальний Кодекс України. — Суми: ТОВ «ВВП Ностіс», 2017. — С. 7.
- ⁶ Там само. — С. 13
- ⁷ Там само. — С. 6.
- ⁸ Кримінальний Кодекс України. — Суми: ТОВ «ВВП Ностіс», 2017. — С. 7.
- ⁹ Шемшученко Ю.С. Конституції та конституційні акти України. Історія і сучасність / Ю. С. Шемшученко. — К. : Юридична думка, 2011. — С. 216.
- ¹⁰ Кримінальний Кодекс України. — Суми: ТОВ «ВВП Ностіс», 2017. — С. 7–8.
- ¹¹ Сухонос В.В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. В. Сухонос . — Суми : Університетська книга, 2016. — С. 141–153.
- ¹² Сухонос В.В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. В. Сухонос . — Суми : Університетська книга, 2016. — С. 154–176.
- ¹³ Кримінальний Кодекс України. — Суми: ТОВ «ВВП Ностіс», 2017. — С. 16–17.
- ¹⁴ Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. — М. : Юрист, 2001. — С. 221.
- ¹⁵ Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. — М. : Юрид. литер., 1972. — С. 260.
- ¹⁶ Галабала М. В. Кримінально-правова наука незалежної України, проблеми загальної частини. — К. : Юрінком Інтер, 2013. — С. 35–109.
- ¹⁷ Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. — М. : Юрид. литер., 1972. — С. 263.
- ¹⁸ Там само. — С. 310.
- ¹⁹ Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. — М. : Юрид. литер., 1972. — С. 8.

- ²⁰ Andrejew I. Rozpoznanie znamion przestępstwa. — Warszawa, 1968 § 23.
- ²¹ Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. — М. : Юрид. литер., 1972. — С. 196—238.
- ²² Попович В.М. та ін. Актуальні проблеми кримінального права : навчальний посібник. — К. : Юрінком Інтер, 2009. — С. 229—334.

Післямова

Відомо, що боротьба зі злочинністю в усіх формах її прояву останніми роками дедалі більше привертає увагу вчених-юристів. Кримінологічна наука розглядає питання боротьби зі злочинністю в єдиному контексті з іншими соціальними проблемами, пов'язаними з подальшим розвитком економічних відносин в Україні і підвищенням життєвого рівня населення держави. Для цього необхідно забезпечити ефективне удосконалення планування й розроблення комплексних програм з найбільш важливих науково-технічних, економічних і соціальних проблем. Злочинність також належить до категорії останніх. В Україні має місце зростання організованої злочинності і корупції, це – складне соціальне явище. Кримінальний закон є також інструментом соціальної політики, проте він не може бути універсальним, основним, найбільш ефективним засобом боротьби зі злочинністю. І в деяких випадках він просто не може викоренити, наприклад, корупційні явища.

Незважаючи на зазначене, слід зауважити, що правильна кваліфікація злочинів має важливе значення для працівників правоохоронних органів та суду. Недарма ж злочинці всіма правдами і неправдами вводять зазначені органи в оману, щоб уникнути відповідальності. Тому вміння правильно й швидко кваліфікувати злочин, тобто здійснювати правильний вибір кримінально-правової норми, що точно відображає фактичні обставини справи, дозволяє: відмежовувати злочинне діяння від незлочинного; надати їм правову оцінку відповідно до закону; визначити ті фактичні обставини, у яких відображені ознаки складу злочину і які необхідно довести в порядку, визначеному кримінально-процесуальним законодавством (КПК), що дасть можливість у подальшому своєчасно зібрати докази і закріпити матеріал, який підтверджує вчинення злочину винним. Отже, унаслідок того, що, з одного боку, можливості кримінального закону об'єктивно обмежені ним самим встановленими принципами, про що ми писали вище, а з іншого – процесуальними рамками доказування, то не зовсім виправдано пов'язувати підвищення ефективності

боротьби зі злочинністю в першу чергу зі змінами кримінального законодавства. Проте воно приймається для того, щоб максимально сприяти вирішенню зазначеної проблеми. Завершуючи, хотілося б звернути увагу і практичних працівників, і науковців, що з погляду кримінального права це завжди буде боротьба не «взагалі» зі злочинністю, у тому числі й організованою, пов'язаною з корупцією, а з конкретними проявами суспільно-небезпечної поведінки суб'єктів; не з явищами в цілому, а персоніфікованими ексцесами представників злочинних організацій, корупціонерів, окремих злочинців. А тому вважаємо, що завданням науки кримінального права та кримінології є продовження вивчення цих негативних явищ, точне визначення межі кримінально-правової боротьби з ними, незважаючи на перепони, які створюють зацікавлені в корупції особи.

Наукове видання

Сухонос Віктор Володимирович
Сухонос Володимир Вікторович

Склад злочину: закон, теорія та практика

Монографія

Директор видавництва Р.В. Кочубей
Головний редактор В.І. Кочубей
Дизайн обкладинки В.Б. Гайдабрус
Технічний редактор А.О. Литвиненко

Підписано до друку 24.11.17.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 11,6. Обл.-вид. арк. 10,2.
Тираж 500 прим. Замовлення № Д17-11/17

Відділ реалізації
Тел./факс: (0542) 65-75-85. Тел.: (067) 542-08-01
E-mail: info@book.sumy.ua

ТОВ «ВТД «Університетська книга»
40009, м. Суми, вул. Д. Галицького, 27
E-mail: publish@book.sumy.ua. www.book.sumy.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 489 від 18.06.2001

Надруковано на обладнанні ВТД «Університетська книга»
вул. Д. Галицького, 27, м. Суми, 40009, Україна
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 489 від 18.06.2001